

**МІРЗА-ФАТАЛІ
АХУНДОВ**

ВИБРАНІ ТВОРИ

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
КИЇВ – 2014

УДК 821.512.162-1-3.03=161.2

ББК 84(5Азе)-5-4

А95

Переклад: Василь Білоцерківський

Редактор: Ейнулла Мадатлі

Мірза-Фаталі Ахундов

А95 Вибрані твори / Ахундов Мірза-Фаталі. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 348 с.

ISBN 978-966-489-251-0

З нагоди 200-літнього ювілею видатного азербайджанського драматурга, письменника й мислителя Мірзи-Фаталі Ахундзаде (Ахундова) було підготовлено переклади українською мовою його поетичних, прозових і драматичних творів у виконанні В.Білоцерківського. Увазі українського читача пропонується його поетична спадщина, повість «Одурені зірки», а також драматичні твори автора з коментарями до них.

Книга розрахована на широке коло читачів, особливо важлива для тих, хто цікавиться літературним процесом в Азербайджані та українсько-азербайджанськими культурними взаєминами.

УДК 821.512.162-1-3.03=161.2

ББК 84(5Азе)-5-4

***Цю книгу видано за підтримки азербайджанського мецената,
депутата Сумської обласної ради, співзасновника компанії
«Укр.Аз.Дружба» Афгана Салманова***

ISBN 978-966-489-251-0

© Білоцерківський В., 2014

© Посольство Азербайджанської

Республіки в Україні, 2014

© Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014

Художнє видання

Ахундов Мірза-Фаталі

ВИБРАНІ ТВОРИ

Художня обкладинка – Катерина Ананко

Макет і комп'ютерна верстка – Євгенія Нестеренко

Підписано до друку 31.03.2014 р. Формат 60 х 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура «PT Sans».

Обл.-вид. арк. 14,07. Ум.-друк. арк. 20,23. Наклад 500 прим. Зам. №1338.

Видавничий дім Дмитра Бураго

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.

тел.: (044) 227-3828, 227-3848; e-mail: info@burago.com.ua, www.burago.com.ua

Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41

*Мірза-Фаталі Ахундов –
могутній міст між українським
і азербайджанським народами*

В історії культури кожного народу є такі постаті, яких по праву можна назвати його обличчям і які слугують своєрідною його візитівкою. Мірза-Фаталі Ахундов, українські переклади творів котрого, шановний читачу, ви тримаєте в руках, належить саме до таких особистостей. Відразу скажу, що сам факт видання в Україні творів азербайджанського поета, письменника, драматурга й мислителя Мірзи-Фаталі Ахундзаде (Ахундова), чие 200-річчя урочисто відзначили не тільки в Азербайджані, цілком лягає в загальне річище братерських відносин між суверенними Україною та Азербайджаном, пояснюється відродженням взаємного інтересу двох народів до історії та культури один одного.

Азербайджансько-українські літературні взаємозв'язки мають доволі багату традицію. Наприклад, у Азербайджані ще в ХІХ ст. знали про великого українського Кобзаря, з 1906 р. в Баку щорічно проводили «Шевченківські вечори», було урочисто відзначено 100-річний ювілей великого поета. Нині азербайджанський читач має змогу читати своєю рідною мовою майже всю українську літературну класику – Тараса Шевченка, Івана Франка, Олеся Гончара, Максима Рильського, Миколу Бажана та багатьох інших.

Інтерес і добре ставлення азербайджанської громадськості, азербайджанської держави до України сьогодні, коли зазначені історичні зв'язки завдяки зусиллям керівників двох країн набули характеру стратегічної співпраці, виявляються не лише в тому, що переклад і видання азербайджанською мовою творів українських поетів, прозаїків, драматургів триває (як приклад можна навести видання 2011 року нової збірки творів Т. Шевченка, встановлення пам'ятника йому в одному з центральних скверів міста Баку), але і в тому, що у створеному наказом загальнонаціонального лідера азербайджанського народу Гейдара Алієва Бакинському слов'янському універси-

теті здійснюється підготовка фахівців-українознавців, а також перекладачів з української мови. Тут функціонує Центр української мови та культури, Українська недільна школа, проводяться різноманітні заходи, а також наукові дослідження. Подібний центр, цього разу азербайджанської мови й культури, відкритий і успішно функціонує в Київському національному лінгвістичному університеті.

Українська література, культура українського народу, його історія були також добре знайомі М.-Ф. Ахундову. У тифліський період свого життя він часто спілкувався і навіть товаришував з українським письменником-просвітником і філософом Миколою Гулаком, який чудово володів азербайджанською мовою та сприяв ознайомленню М.-Ф. Ахундова з кращими зразками української літератури.

Переклади творів М.-Ф. Ахундова українською мовою належать до початку 80-х рр. минулого століття. Перекладачі Олександр Петькун, Євгенія Димінська й Микола Упеник переклали по одній комедії видатного азербайджанського драматурга. Це, безумовно, стало знаменною подією в історії українсько-азербайджанських літературних і культурних зв'язків, але зробленого було недостатньо, оскільки воно все-таки не дозволяло чітко уявити масштаби творчості М.-Ф. Ахундова. Тепер український читач, завдяки майстерно виконаним перекладам Василя Білоцерківського, отримавши відносно повне видання творів видатного азербайджанця, в якому зібрано переклади віршів, п'єс, публіцистики, а також повісті М.-Ф. Ахундова «Одурені зірки», зможе ґрунтовніше ознайомитися з його літературною, культурною і духовною спадщиною.

Основоположник вітчизняної драматургії, родоначальник не тільки національного театру, але й театрального мистецтва на всьому Близькому Сході, видатний просвітник, філософ, драматург, поет, прозаїк... Усі ці визначення відповідають особистості М.-Ф. Ахундова, людини, що мала надто сміливі для свого часу й свого середовища суспільні, естетичні й філософські погляди та залишила глибокий слід в історії рідної культури. Багато класиків азербайджанської реалістичної драматургії, як Наджаф Везіров, Абдуррагім Ахвердов, Джаліл Мамедґулузаде, Наріман Наріманов, Сулейман-Сані Ахундов та ін. вважали себе продовжувачами його реалістичних традицій.

Мірза-Фаталі Ахундов народився 1812 року в м. Шекі, яке в той час було одним із центрів азербайджанської культури. Батько майбутнього драматурга був вихідцем із південноазербайджанського поселення Хамне, куди він забрав свою молоду дружину й малолітнього сина Фаталі. Невдовзі батьки малого Фаталі розлучилися, і він ріс та виховувався під опікою Ахунда-Гаджі Алескера, рідного дядька своєї матері (звідси й прізвище, котре взяв уже дорослий Фаталі на знак поваги до людини, яку він уважав своїм батьком, – Ахундзаде).

Гаджі Алескера, авторитетного релігійного діяча, вважали в його оточенні людиною, що прогресивно мислить і доброзичливо ставиться до поширення освіти в народі. На формування суспільних поглядів майбутнього драматурга суттєвий вплив мав видатний азербайджанський поет Мірза-Шафі Вазех (став популярним у Європі завдяки німецькомовному перекладу його збірки «Пісні Мірзи Шафі», який здійснив і видав Фрідріх Боденштедт), що викладав йому уроки каліграфії у Гянджі, яка тоді була одним із центрів науки й освіти на Південному Кавказі, влаштував його в медресе при місцевій мечеті. Саме Мірза-Шафі збудив у юнакові інтерес до російської мови, до європейської культури.

1833 року Фаталі стає учнем казенної школи в Шекі, з якої незабаром його відрахували за надто пристойний вік. Але імпульс, закладений за часів Мірзи-Шафі, не згасав у юнакові. 1834 року молодий Фаталі приїжджає до Тифліса – тогочасного адміністративного центру всього Кавказу. Тут він влаштовується в канцелярію барона Розена помічником перекладача, за відносно недовгий термін дослуговується до вельми високого, як на той час, чину полковника.

Служба в канцелярії намісника дозволила Ахундову досконало оволодіти російською мовою, стати безпосереднім свідком і учасником політичних процесів, які відбувалися на Близькому Сході, що сприяло встановленню його особистих стосунків із багатьма представниками вищої влади як Росії, так і найближчих країн, передусім – Ірану й Туреччини.

У Тифлісі Ахундов знайомиться з видатними людьми свого часу – Аббасом Бакіхановим, Ісмаїлом Куткашенським, основоположником грузинського національного театру Георгієм Ерїставі, засланими російськими поетами й прозаїками, зокрема з Олександром

Бестужевим-Марлінським – автором низки творів про життя й звичаї кавказців, знаменитим поетом Яковом Полонським, цілою когортою російських вчених і мандрівників. Тут він вивчає європейську літературу, культуру, читає Михайла Ломоносова, Миколу Карамзіна, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Миколу Чернишевського тощо. З російських перекладів він знайомиться з творами західноєвропейських просвітників, літераторів і філософів.

Наскільки добре знав Мірза-Фаталі російську літературу своєї доби, видно з його, написаної 1837 р., елегії «Східна поема на смерть Пушкіна», яку відразу було перекладено російською мовою та видрукувано в часописі «Московский наблюдатель». Публікація «Східної поеми...» зробила псевдонім Ахундова «Сабухі» відомим багатьом шанувальникам поетичного генію О.С. Пушкіна.

М.Ф. Ахундов вважав театр дуже важливим знаряддям у освіті народних мас і тому виявляв жвавий інтерес до діяльності щойно відкритого у Тифлісі російського драматичного театру. За короткий час, усього за п'ять років (1850–1855), М.Ф. Ахундов створив шість своїх комедій (1850 – «Молла Ібрагім-Халіл – алхімік», «Мосьє Жордан – вчений ботанік і дервіш Масталі-шах – знаменитий чаклун», «Візір Лянкаранського ханства»; 1852 – «Ведмідь – переможець розбійника», «Пригоди скнари (Гаджі-Ґара)», 1855 – «Адвокати міста Тебріза»), які характеризуються високими художніми якостями, гострою актуальністю поставлених проблем. Комедії майже відразу перекладав російською мовою сам автор, їх ставили театри Петербурга, Тифліса, Баку. 1859 р. п'ять комедій були видані по-російському в авторському перекладі. У наступні роки Ахундов-драматург став доступний персидському, англійському, французькому, німецькому читачеві. Його твори перекладено й багатьма мовами народів колишнього СРСР.

У своїх драматичних творах М.Ф. Ахундов виступає як продовжувач найбільш прогресивних традицій сценічного мистецтва – Шекспіра, Мольєра, Гоголя та ін. Реалізм Ахундова-драматурга, його звернення до життя простих людей, жива народна мова його персонажів визначили шлях становлення не лише азербайджанської драматургії та професійного театру, але й усїєї реалістичної азербайджанської літератури.

В основу художніх творів Ахундова покладено народне життя – таке, яке воно є, без нівелювань і прикрас. А життя це він знав дуже добре, і не тільки з дитячих та юнацьких вражень, а й завдяки своїм частим відвідинам різних куточків Азербайджану, Кавказу, Близького Сходу в цілому. Саме через узагальнення безлічі спостережень у конкретних персонажах вони вийшли такі життєві, такі типові, що покоління читачів сприймали й надалі сприймають їх як своїх сучасників.

У 50-х рр. XIX ст. Ахундов розробляє проект нової абетки з арабською графікою й намагається здобути підтримку в її втіленні від влади сусідніх Ірану й Туреччини. Але ця робота нічого, крім хвилювань і відчаю, йому не приносить. Пізніше він готує ще два проекти абетки, один із яких ґрунтувався на базі латиниці. Але й тут він стикається з лютим опором консервативно налаштованої більшості релігійних діячів, з убивчою байдужістю влади до долі власних народів.

Усе це приводить Ахундова до висновку, що панування в суспільстві реакційності й деспотизму повинно бути негайно подолане, а для цього необхідно зробити все, що допоможе справі пробудження народів Азії від «сплячки», в яку їх загнали. Саме цій меті мусив слугувати, поряд із художніми творами, написаний ним у 1863 – 1865 рр. філософський трактат «Три листи індійського принца Кемал-уд-Довле до персидського принца Джалал-уд-Довле й відповідь цього останнього», котрий невдовзі, спільно з відомим сходузнавцем Адольфом Берже, автор переклав російською мовою, викликавши значний резонанс в інтелектуальному середовищі всього Близького Сходу.

Ідеї та образи Мірзи-Фаталі Ахундова, який прожив яскраве життя, сповнене боротьби за просвіту й прогрес свого народу, донині зберігають свою актуальність, викликають жвавий інтерес не лише на його батьківщині. Свідченням цьому є нинішнє видання, що, ми впевнені, допоможе дальшому зближенню азербайджанського й українського народів, зміцненню встановлених між ними мостів дружби й братерства.

А вам, шановний читачу, випаде отримати істинну насолоду від входження до всесвіту образів, ідей та роздумів видатного просвіт-

ника, митця слова й мислителя, котрий своїми творіннями зробив наш світ розумнішим і багатшим. Успіхів вам і приємного читання!

І звичайно, насамкінець, як представник азербайджанської інтелігенції, не можу ще раз не висловити вдячності перекладачеві творів М.-Ф. Ахундова українською мовою, а також Посольству Азербайджанської Республіки в Україні, яке виявило ініціативу й сприяло підготовці цієї книжки.

Камал Абдулла,
Ректор Бакинського слов'янського університету,
член-кореспондент НАН Азербайджану,
доктор філологічних наук, професор

Життєвий і творчий шлях Мірзи-Фаталі Ахундова *(від перекладача)*

Мірза-Фаталі Ахундов (справжнє ім'я та прізвище – Мірза Феталі-бек Мухаммедтаги-огли Ахундзаде) народився 30 червня 1812 р. в м. Шекі у родині великого ахунда. 1814 р. сімейство переїжджає до села Хамне поблизу Тебріза (Іран). 1819 р. мати розлучилася з чоловіком і разом із сином повернулася в Шекі до дядька Гаджі-Алескера, який став хлопчикові «другим батьком». Він навчав того Корану, арабській та перській мовам, а також середньовічним східним наукам. Вирушивши до святої Мекки, Гаджі-Алескер залишив Мірзу-Фаталі у Гянджі вченому Моллі Гусейнові, який став викладати майбутньому письменнику арабську логіку та інші дисципліни. Серед викладачів медресе, де 1832 р. вчився Ахундов, був азербайджанський поет Мірза-Шафі Вазех, який познайомив учня з західною світською науковою думкою. Не побачивши в молодому Ахундові зрілого розуму, належної переконаності у вірі та цілковитої щирості, Вазех відмовив його робити релігійну кар'єру. Пізніше Ахундов так згадував діалог з учителем: «Одного разу він спитав мене: “Яку мету переслідуєш ти вивченням наук?” Я йому відповів, що хочу бути моллою. Тоді він сказав: “Невже й ти хочеш стати лицеміром та шарлатаном?.. Не витрачай даремно свого життя серед цієї черні. Знайди собі інше заняття”».

Після повернення Гаджі-Алескера, 1833 р. Ахундов вступає до казенного училища, а за рік переїжджає до Тифлісу, де починає державну службу в Канцелярії головноуправляючого цивільною, а згодом і військовою частиною Кавказу як перекладач східних мов, де він прослужив до кінця життя.

Прийнято вважати, що Ахундов був матеріалістичним філософом та атеїстом. Якщо перше підтверджене низкою його теоретичних праць, то друге вимагає певного пояснення. Радянська критика дуже жваво пропагувала атеїзм Ахундова, як, до речі, на-

віть «атеїзм» Тараса Шевченка, який у деяких своїх творах гнівно висловлювався про божественне начало. Згадаймо, «і прокляну святого Бога», «...молитися, а до того я не знаю Бога». Звичайно, Шевченко був людиною глибоко віруючою. На користь цього свідчить багато місць у його творах. А як щодо Ахундова? Попри його гострі випаді щодо насамперед духовенства й – рідше – проти самого ісламу, в літературно-критичних статтях натрапляємо на такі сентенції: «Хоча я громадянин Кавказу, та все ж я брат іранцям, бо усі ми сповідуємо одну віру, всі ми прихильники ісламу». (Критика. Редакторів газети «Міллет»). «Але ми тих, хто не сповідує нашу віру, вважаємо відступниками, гяурами і гадаємо, що вони мучитимуться у пеклі на тому світі. (Критичні нотатки). «...дай Боже, аби ця корисна справа відбулася й знайшовся хороший мусульманський вчитель (молла) для таких шкіл» (Про видання «Єк кельме»). Важко повірити, що подібні висловлювання могла написати людина, яка не була мусульманином, принаймні – за внутрішніми переконаннями, якщо не формально.

Утім, факти свідчать, що іноді Ахундов занадто жорстко і суб'єктивно критикував іслам, ображаючи релігійні почуття сина Рашида і дружини Тубу-ханум, яка у певний момент виступила проти його антирелігійних позицій. Через критичне ставлення Ахундова до ісламу чинилися перешкоди його похованню на мусульманському кладовищі у Тифлісі. Окрім Рашида, Ахундов мав ще одного сина – Аділбека та двох дочок – Сейру і Нісу-ханум.

Письменник був одним із попередників іранського націоналізму. Як зазначає Т. Свентоховський, Ахундов «поєднував ширшу іранську ідентичність з ідентичністю азербайджанською, вживаючи термін «ветен» (вітчизна) на позначення обох країн. З цією ідеєю Ірану як «вітчизни вітчизн» він став найважливішою фігурою літературного відродження – процесу, який, за іронією історії, привів до визволення азербайджанців у Російській імперії від іранського культурного домінування, що тривало століттями. Ця «деіранізація» знайшла певну підтримку в російській владі, яка прагнула послабити ідентифікацію азербайджанців з Іраном». Зго-

дом ідеї Ахундова набули нової ваги у визвольній боротьбі проти влади вже самої Російської імперії.

З 50-х рр. XIX ст. письменник поетапно працював над удосконаленням азербайджанського алфавіту. На його думку, арабське письмо було надто складне, заплутане для широких народних мас та не відповідало звуковій специфіці його рідної мови. 1873 р. на основі латинської та кириличної абеток Ахундов склав абетку, що цілковито замінювала силабічну арабську і була прилаштована до фонетичних особливостей азербайджанської мови. Втім, ідея алфавітної реформи не була сприйнята ні в азербайджанських колах, ні в іранських (на теренах Персії, подібно до нинішнього Ірану, мешкало чимало азербайджанців). Цю далекоглядну ідею тимчасово втілили у 20-х рр. (1927–1939 рр, до переходу на кирилицю), а пізніше поновили у 90-х рр. після здобуття Азербайджаном державної незалежності. Додамо, що й Туреччина 1928 р., за врядування Мустафи Кемалю (Ататюрка), перейшла з арабського на латинський алфавіт.

Як державний службовець Ахундов мав такі здобутки:

1 листопада 1834 р. головноуправляючий у Грузії генерал-ад'ютант, барон Г. Розен призначив його тимчасово «як добре навченого мовам арабській, персидській, турецькій і татарській (азербайджанській – ред.)... для занять з Цивільної канцелярії Його Величності на допомогу штатним перекладачам».

1837 р. перебував при Г. Розені в Абхазькій експедиції. Брав участь у висадці десанта на мис Адлер.

1840 р. за приписом Тифліського військового губернатора відраджений до Гурії як перекладач при Генерального штабі капітанія Немировичу-Данченка, для визначення спільно з турецьким комісаром демаркаційного кордону з боку Туреччини. 15 грудня того ж року Ахундов був затверджений штатним письмовим перекладачем східних мов Установи для управління Закавказьким краєм.

2 лютого 1842 р. головноуправляючий Закавказьким краєм генерал Головін відрадив його разом із капітаном Путятініним до Астрабадської протоки для припинення набігів туркменських племен на персидські провінції Астрабад і Мазендеран. За відмінно-

старанну службу 2 жовтня того ж року був призначений прапорщиком.

Маючи кілька нагород, зокрема орден Лева і Сонця, 1 березня 1846 р. Ахундов був переведений письмовим перекладачем до Канцелярії намісника кавказького. 30 червня того ж року «за відмінно-старанну службу» зроблений підпоручиком, а 26 липня йому дозволено прийняти й носити наданий персидським шахом орден Лева і Сонця 3-го ступеня з алмазними прикрасами.

За наказом намісника кавказького, князя М.Воронцова, з 4 листопада 1848 р. по 7 березня 1849 р. був відряжений до Персії для супроводження генерал-лейтенанта Шиллінга, відправленого «з кабінетним листом Державця Імператора до Його Величності Насреддін-шаха з нагоди його сходження на престол».

10 березня 1850 р. Ахундову було надано чин поручика, 19 серпня 1852 р. – штабс-капітана, а 30 грудня 1854 р. – капітана.

12 липня 1856 р. йому, відповідно до подання командира окремого Кавказького корпусу генерал-ад'ютанта М.М. Муравйова, «за відмінно-старанну службу», а також «за відмінність у справах супроти ворога упродовж кампанії минулого 1855 року в Азійській Туреччині», надано орден Святого Станіслава 3-го ступеня.

16 вересня 1857 р., на підставі маніфесту від 26 серпня 1856 р., отримав засновану в пам'ять про війну 1853–1855 рр. світло-бронзову медаль на Георгіївській стрічці.

З 5 листопада 1857 р. по 5 жовтня 1858 р. за наказом намісника кавказького Ахундова відряджено до дійсного штатського радника Коцеби, члена Ради Головного управління Закавказького краю на період проведення ревізії губернських та повітових закладів Іраванської губернії.

У зв'язку з переформуванням Канцелярії, намісника кавказького 31 грудня 1858 р. Ахундова призначено письмовим перекладачем до Головного управління намісника кавказького.

10 лютого 1859 р. удостоєний ордена Святої Анни 3-го ступеня. За клопотанням в.о. намісника кавказького, 31 грудня 1861 р. Ахундову надано чин майора міліції. 3 квітня 1864 р. він став членом Кавказької археологічної комісії.

16 липня 1864 р. наказом імператора йому дозволено прийняти й носити «наданий Й.В. султаном» орден Меджидіє 4-го ступеня.

15 жовтня 1864 р. призначений перебувати при Кавказькій армії, надалі обіймаючи посаду письмового перекладача.

За поданням намісника кавказького Великого князя Михайла Миколайовича, 12 січня 1866 р. нагороджений орденом Святого Станіслава 2-го ступеня, а 26 листопада «за працю в Археологічній комісії» імператорським наказом йому надано діамантову каблучку.

У зв'язку з переформуванням Головного управління і Ради намісника кавказького 1 січня 1868 р. Ахундова призначено перекладачем по департаменту Головного управління. 27 квітня йому дозволено прийняти й носити наданий шахом персидським орден Лева і Сонця 2-го ступеня з зіркою. 25 грудня, за клопотанням намісника кавказького, імператор присвоїв Ахундову звання підполковника міліції.

5 квітня 1869 р. імператорським наказом по військовому відомству Ахундова призначено перебувати при Кавказькій армії зі збереженням попередньої посади перекладача.

23 січня 1873 р. йому присвоєно звання полковника міліції з одночасним перебуванням у Кавказькій армії та на посаді перекладача.

Через ліквідацію посади перекладача департаменту Головного управління, 1 лютого 1875 р. був зарахований до Головного управління намісника зі збереженням утримання по зазначеній посаді.

1 січня 1876 р. був призначений перекладачем VII класу до Канцелярії начальника Головного управління намісника кавказького. Перебуваючи на цій посаді, Мірза-Фаталі Ахундов пішов з життя..

* * *

Перший значний твір Ахундова – «Поема на смерть Пушкіна». Її було написано ранньої весни 1837 р., коли до Тифліса дійшла звістка про загибель поета (твір підписаний псевдонімом «Сабухі», що означає «ранковий подих»), підрядково перекладена російською мовою автором восени того ж року і надрукована у «Мос-

ковському спостерігачеві». Ця елегія – не лише плач за Пушкіним, а й своєрідна поетична історія російської літератури, яка – за поемою – набула свого досконалого вираження у творчості Пушкіна. Часопис попередив публікацію вступом, де поему назвали «прекрасною квіткою», кинуту на могилу Пушкіна, а «чудовому таланту» молодого автора побажали успіхів. Беручи до уваги сувору колоніальну залежність Азербайджану, Ахундов перекладав багато своїх творів російською, бо усвідомлював, що шлях його рідної культури до широкої слави пролягає саме через російську, і це виправдалося протягом тривалого часу. Крім засланих декабристів – Олександра Бестужева-Марлінського та Володимира Одоєвського, в Тифлісі Ахундов також спілкувався з низкою інших видатних діячів культури – азербайджанськими письменниками Аббаскулагою Бакіхановим, Ісмаїл-беком Гутгашинли, Гасим-беком Закіром, родоначальником нового вірменського письменства Хачатуром Абовяном, визначними грузинськими літераторами Георгієм Еріставі та Григолом Орбеліані. Він також мав контакти з учасниками польських повстань – Листопадового 1830 р. та Січневого 1863 р., що відбулися у Тифлісі. Ахундов був знайомий з М.Ю. Лермонтовим, який певний час мешкав у цьому місті й навчався в нього азербайджанській мові; є гіпотеза, що сюжет «Ашик-Кериба» йому підказав Ахундов.

У 1850–1856 рр. Мірза-Фаталі створив – барвистою рідною мовою – 6 п'єс із народного життя про побут і звичаї сучасного йому суспільства, тим самим заклавши основи національної драматургії та театру. Це – трагікомедія «Молла-Ібрагім-Халіл – алхімік, володар філософського каменя» (1850), комедії: «Мусьє Жордан – ботанік і дєрвіш Масталі шах – знаменитий чаклун» (1850, поставлена 1851 р. на приватній сцені у Петербурзі; журнал «Бібліотека для читання» назвав комедію «милою, живою, граційною та оригінальною»), «Візір Ленкаранського ханства» (1851, поставлена у Тифлісі на російській сцені 1852 р.; її постановка 1873 р. любительською трупною в Баку стала початком азербайджанського театру), «Ведмідь – переможець розбійника» (1852), «Пригода скнари» («Гаджі-Гара») (1852), «Адвокати міста Тебріза» (1856). Автор ви-

сміює передсуди й фанатизм, невігластво і забобонність, лицемірство і святенництво, хабарництво і корисливість можновладців, продажність судочинства, боронить чесну працю, високі духовні якості, благородство і всебічну освіту.

Ахундов – автор першої азербайджанської реалістичної повісті, що стала класичною, – з оригінальним сюжетом, який підказала йому коротка фраза з давньої хроніки «Історія оздоблювача світу Шах-Аббаса». Фабула дозволила автору висловити свої демократичні переконання: тиран Шах-Аббас дізнається від астронома, що у певний день розташування зірок загрожуватиме його життю, і саджає на престол псевдошаха; призначеного зірками дня, той гине, і справжній шах знову посідає престол. За словами астронома: доля – фатальна, її не минути, але вона й сліпа – її можна обійти. Він підказує шахові шлях до порятунку: той мусить добровільно і щиросердно відмовитися від престолу, відійти від влади, стати звичайним бідняком Аббасом, поступившись тронем грішникові, чие життя нічого не варте, і коли руйнівна дія зірок упаде на голову псевдо-шаха – знову зійти на престол. Та фатум насторожі: усі повинні вважати грішника істинним шахом. Інакше зірки відчують обман, розшукають Шах-Аббаса, де б він не ховався, і погублять його. «Грішником» виявляється людина з народу, яка мріє про добробут людей і справедливе правління, «нечестивець», який таврує тиранію. Його врочисто зводять на престол, і новий шах, дивуючись дурості й забобонності придворних, починає видавати демократичні накази, дбати про щастя народу, про його освіту, очищає владу від усілякого мотлоху – титулованих дурнів, ледацюг і хабарників, скарбничних крадіїв, усуває з релігійного життя брехунів, шахраїв і вдаваних учених. Авторські гасла: знищити деспотичну владу, піднести простолюдина до державця, заступити освітою та наукою забобони й містику.

Втім, спостерігаємо парадокс: чим більше псевдошах старається зробити добра народові, тим більше викликає його роздратування, нерозуміння і ремствування: «Що в нас за шах? Хто нами править? Дивно, але ми не бачимо порубаних на частини людських тіл, які висять біля міської брами, – страшно, зате кров не засто-

юється! Новий шах, певно, людина смиренна, слабка – ні волі, ні могутності». Народ своєю соціально-політичною свідомістю не готовий сприйняти демократичні реформи. Тому в день, провіщений зірками, народ збунтувався проти незбагненого шаха і скинув його. Аж ось, як із небуття, виник астроном і, дізнавшись, що гроза, яку пророкували зірки, вибухнула над псевдо-шахом, урочисто повертає на престол Шах-Аббаса, котрий править країною вельми тривалий час, знущаючись із власного народу – адже відомо: від страху народжується коли не любов, то вірність, послух і обожнювання.

Перу Ахундова належить літературна містифікація – художньо-публіцистична і суспільно-політична праця «Три листи індійського принца Кемал-уд-Довле персидському принцові Джалал-уд-Довле та відповідь на них цього останнього» (1864–1865), створена під впливом французьких просвітників, у якій автор з матеріалістичних позицій виступає за науку і духовну свободу людини, за впровадження широкої освіти серед народу. Тут у сповідальній формі, що посилює емоційний вплив, як і в повісті «Обдурені зірки», викладено передові погляди на державний устрій, піддано різкій критиці релігійні догми й забобони, фанатизм, пов'язаний передусім з ісламом, хоча усі релігії автор вважає «порожнім привидом». Листи вважалися втраченими, але випадково були віднайдені й викуплені державою у внука Ахундова та надовго визначили напрям суспільно-філософської думки Азербайджану і певною мірою всього Закавказзя. Для убезпечення себе від гніву громадськості, незвичної до цивілізованого обговорення «бунтівних» ідей, Ахундов видав себе не за автора листів, а за їх власника, який бажає зробити їх зміст предметом загальної дискусії.

«На жаль, ви будете розгнівані, коли прочитаєте в листах Кемал-уд-Довле, що той самий народ, якого вважають щасливим і спокійним за свій завтрашній день у тіні всевладного монарха, – найбільш неосвічена нація у світі!..

Повелитель сидить у столиці, вважаючи, що володарювання – це лише засіб для того, аби дбати про тіло, коли навкруги бідність і голод. Він може безкарно розпоряджатися майном і життям на власну забаганку і бути предметом поклоніння підданих, повели-

телем бездушних рабів та кумиром дурних лестунів і продажних поетів, чуючи їхні вірші на манір таких: “Ти спокійно посідаєш свій трон, тоді як повелитель Візантії та володар Китаю тремтять від страху: перший – будучи приголомшений звуком твоїх сурм, а другий – громом барабана твого воїнства”.

Усілякий державець, котрий поважає власну гідність і дорожить честю країни, радше посоромився би подібного володарювання і зрікся би трону, ніж принизився до такого ступеня і став посміховиськом цивілізованих народів. Ти, о мій народе! Ти числом і засобом у стократ перевершуєш деспота й тирана, тобі бракує лише єдності сердець і думок. Якби не ця вада, ти б легко подумав про себе і визволився не тільки від ланцюгів деспота, але й від кайданів безглузвих догм».

Листи, які мають азербайджанський, персидський та російський оригінали, свого часу не були опубліковані, хоча автор докладав до цього чималих зусиль; вони викликали кардинальне несприйняття вчених Сходу і Заходу, яким він їх надсилав, багаторазово переписуючи. Критика ісламських догм і традицій, часом надто прямолінійна і не завжди доказова, призводила до значних родинних негараздів письменника (див. вище).

Ахундов – автор статей з питань філософії (про вчення Д. Г'юма, релігійне сектанство – бабізм тощо), естетики й поетики, в яких він утверджує ідеї реалізму. Виступаючи проти формально-дидактичних праць, він писав, що «сьогодні такі твори вже не можуть принести користь народові. Нині корисними, такими, що відповідають смаку читача й інтересам нації, є [реалістична] драма і роман». При цьому додавав: «Істина, записана у формі ніжних батьківських настанов, не справляє жодного впливу на людей, котрі звикли до поганих вчинків. Ці настанови й проповіді викликають лише відразу в читача».

Ахундов став основоположником літературної критики в азербайджанській літературі. Він обстоював принципи реалізму та народності, поборюючи натуралізм і формалістичні прикрашання у мистецтві («Вказівник до книжки», «Про поезію», «Про Моллаі-Румі та його твори» тощо).

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ТВОРИ

Вказівник до книжки

У природі людини закладено дві головні властивості: одна з них – горе, друга – радість. Сльози – вираження горя, сміх – вираження радості. Ці стани збуджуються в людях у випадку горя чи радості, а часом ці стани викликаються в людях усним оповіданням або письмовим зображенням людського горя чи радості. Головною впливовою силою усного оповідання або письмового опису, що викликають горе або радість, сльози або сміх, у людини є спосіб передавання. Невдалим чином передане горе здебільшого не справляє впливу на людину, одначе, якщо це горе відтворене в оповіданні виразно, тоді воно має сильний вплив, як звичайно, ми спостерігаємо обидва ці випадки, слухаючи розповіді здібного і нездібного марсієхана.

Коли оповідання про горе або радість, правдиво відбиваючи людську природу і характери, добре сприймається і діє на почуття слухача, тоді творця і виконавця такого оповідання називають видатним майстром і знавцем людської натури, а вмілого оповідача – майстром слова.

Користь оповідання про горе й радість полягає у зображенні людської природи й характерів так, аби слухач радів і наслідував добре, страждав і відвертався від поганого, а також аби людина, поборювана ницими пристрастями, отримуючи задоволення від слухання подібних оповідань, не ставала на шлях пороку.

У Франції передові розсудливі люди, визнаючи усю користь цього заходу, ще з давніх часів побудували у кожному великому місті грандіозні споруди під назвою «театр», у яких показують виставах то стан горя, то радості.

Серед мусульманських народів досі розповсюджені лише оповіді про страждання, які або читаються або виставляються і то з великими вадами й хибами, котрі полягають у тому, що, по-перше,

зародження страждань не обґрунтоване ані дійсністю, ані природою людини; по-друге, виконавці таких оповідань, не отримавши наочного прикладу, зайнялися цим мистецтвом, не знаючи ані його умов, ані його вимог; по-третє, серед мусульманських народів не підготовлено жодного ґрунту для цього високого мистецтва, тому процес вистави, який є одним із найприємніших благ світу, протікає надзвичайно слабо; наприклад, не знайшли засобів навіть для такої простої речі, аби під час вистави читець не впадав у очі; замість того, аби кожну роль вимовляти відповідним чином напам'ять, дивишся, виконавець тримає в руці аркуш паперу й читає високим штилем, наче послання. Як може вистава подіяти на почуття людини при такому виконанні?

А передача радості через виконання зовсім не виходить, і в цій царині досі не написано жодного твору, попри те, що в оповіді про радість містяться чудові повчання і корисні настанови; однак якщо ці повчання і настанови не будуть представлені у вигляді радісного і веселого виконання, то ніколи не захоплять уваги народу, не отримують його співчуття.

Якщо уважно простежити за виконанням веселих вистав, як їх проводять у Франції, то не можна знайти в них нічого такого, що би суперечило моралі й пристойності.

Його сиятельство граф Воронцов, намісник його імператорської величності на Кавказі, 1266 року побудував у місті Тифлісі велику споруду під назвою «театр», витративши значну суму грошей на досягнення вказаної вище величезної користі, й надав незмірну допомогу й підтримку тим, хто сприяв поширенню цієї рисної справи.

Тому і я, бажаючи ознайомити мусульман із цією чудовою справою, написав у вигляді спроби шість комедій та одне оповідання. Представляючи тепер їх усіх в одній збірці освіченому товариству, я, подібно до інших авторів, не прошу заплющити очі на їхні вади і чесноти, навпаки, прохання моє полягає у тому, аби, ознайомившись із цією новою наукою, вони у міру сил своєї уяви бралися до складання творів, аби завдяки їхнім намаганням це чудове мистецтво поширилося й серед мусульман.

Мені належало показати лише взірць, подати приклад і бути зачинателем.

Звернення до переписувача

Оскільки досі не складено всеохоплюючих правил із тюркського правопису, в правописі моїх комедій я взяв за дороговказ вимову. Я дотримуюся того переконання, що коли вимова якого-небудь слова у всіх людей, освічених і неписьменних, має спільний характер, то на письмі ліпше відтворювати його відповідно до гучної вимови, не звертаючи уваги на те, що це слово має джерелом арабську або перську мову і що воно пишеться інакше у вказаних мовах. Тому це призначення слова – вираження смислу. І якщо тепер у твоїй мові це слово вимовляється відповідно до цього правопису і передає свій сенс, то яка необхідність перероблювати його відповідно до правопису персидської або арабської мови, коли при читанні воно здається читачеві дивним і чужим? Якщо ти хочеш показати свою вченість, то написання п'ятдесяти слів згідно з граматиною не може свідчити про вченість. Вона має багато умов. Тому прошу тебе писати, як я, слово «адм» по-тюркському «адам», «тхм» – «тохум», «джт» – «джют», «мгід» – «мугаят», «орт» – «арвад», «гаїде» – «гайда» і так само усю решту слів, які у вимові освічених і неписьменних мають спільний смисл. Проте слова, властиві освіченим колам, повинні зберігати свій оригінальний правопис, якщо вони вимовляються по-писаному.

І не вдавайся до суперечки: чому я сам не застосовую цього правила у своїй передмові? Я роблю це тому, що на початку треба було зробити попередження, а потому усе, що б я не написав, буду писати так, як мені схочеться.

Звернення до читця

Мій милий читцю, ти, який читатимеш або, вивчивши напам'ять, виконуватимеш мої комедії! Ти повинен знати, що ці комедії складаються винятково з роз'яснень подій, котрі відбуваються між

кількома особами, та зі способу їх представлення. Таким чином, тобі необхідно відрізнити стан кожної дійової особи од вимовлюваних нею слів і при читанні та виконанні не плутати читача. Слова, написані під іменем кожної дійової особи, відносяться до його мови, і якщо деякі дійові особи під час мовлення б'ють рукою по коліну, або плачуть, або сміються, а також у деяких місцях пояснюється стан сцени, то усі подібні місця не мають стосунку до мовленнєвого виконання. Усе це не повинно читатися у вигляді розмови.

Отож не слід читати мої комедії за старим методом, який увійшов у звичай. Їх треба читати як розмову: де вимагається подив – дивуйся, де є питання – запитуй, де треба виразити страх – бійся, де ошелешення – ошелешуйся, де спокій – будь спокійний, де сміх – смійся, де плач – плач, де гнів – сердися, де доброта – будь милостивий, де жах – жахайся, де іронія – будь насмішливий, де крик – кричи, тихі слова вимовляй тихо, слова старого вимовляй, як старий, у словах вірмен дотримуйся їхньої вимови з вірменським акцентом. Уся решта залежить від твоїх здібностей.

Про поезію

Зазвичай усне і писемне мовлення у кожній мові мають форму прози. Але іноді, щоби підсилити естетичний вплив твору, як усне, так і письмове мовлення вбирають у віршовану форму.

Вірш повинен впливати на естетичні почуття читача, а якщо в ньому говориться про горе чи радість, то він повинен залишати сильне враження, збуджуючи емоції. Якщо вірш не в змозі цього зробити – то він є не що інше як просте віршоробство. Вірш стає емоційним, справляє враження і діє на естетичні почуття читача, коли складений словами й виразами, близькими до природи й законів мовлення. Звідси величезне значення мають вишуканість слова, порівняння, уподібнення, ясність передачі та інші чесноти поетичного мовлення. Якщо вірш не відповідає цим вимогам, він не

справляє на читача жодного враження. Саме з цієї причини багато газеллей не викликає в людини жодних емоцій. Зі сказаного стає ясно, що хоча кожен вірш є римованим, але все-таки не кожен римований твір є віршем. Наприклад, аби легше запам'ятати й ліпше переказати деякі судження, їх іноді викладають у віршованій формі. Звичайно, називати такі твори віршами, а їх творця поетом – було б великою помилкою.

Починаючи з ери хіджрі й до сьогодні, жоден зі сповідувачів релігії іслам не намагався збагнути різницю між віршем і просто римованим текстом, і тому кожного римороба називали поетом. Здібність до поетичного мистецтва – це винятковий дар божий, і поетичне вміння – вроджений талант. Виховання, освіта, ерудиція є лише прикрасою поета і його творінь.

Але таланти народжуються рідко. Із перських поетів яскравими талантами можна вважати лише Фірдоусі, Нізамі, Джамі, Сааді, Молаї-Румі й Гафіза. Тільки їх можна вважати поетами. Ганджем їхніх творів є те, що вони часом для показу своєї ерудиції вдавалися до химерних висловлювань, які не можна назвати віршами, але їх можна вважати прийнятними як творіння істинних майстрів художнього слова, чого не можна сказати стосовно інших, які не мають поетичного таланту. Останні є лише ремісниками. Орудуючи словами, вони римують їх, але в римах немає глибокого змісту, й естетичної насолоди вони не дають. Навпаки, у багатьох із тих риморобів не можна знайти навіть правдоподібного змісту, і це риморобство настільки нескладне, що більшість персів, котрі скінчили школу, після деякого тренування привчаються римувати слова. Звичайно, таких людей назвати поетами принаймні грішно. А серед тюрків, із давніх часів до наших днів, у всякому випадку не було поетів. Фізулі не поет, і його творіння не мають жодного впливу.

Під час своєї мандрівки я знайшов у Карабаху низку творінь Молли Панаха Вагіфа. Окреслені мною поетичні вимоги певним чином позначилися в його творчості. Я ще мав зустріч із Гасим-беком Саруджалінським Джебванширом. Його вірші, написані тюркською (азербайджанською – перекл.) мовою, воістину викликали в

мені подив і захват, бо усі необхідні поетичні вимоги в достатній мірі відображені в його творчості. На мою думку, від дня літочислення хіджри й до нашого часу серед тюрків якщо й можна говорити про істинних поетів, то лише про цих двох. Крім них, був ще Масих, але з його творів дуже мало що збереглося.

Різниця між цими двома поетами полягає в тому, що Молла Панах Вагіф з'явився на світ раніше за Гасим-бека і, відповідно, може вважатися попередником у цій царині, але твори Гасим-бека все ж мають більшу дію на естетичні почуття слухача і сповнені більшої віршової краси. У своїх віршах Гасим-бек так гарно, так натхненно говорить про свою кохану, так щиро бесідує з нею, що читач просто дивом дивується. Події, моменти, дух сучасності, нюанси молодого почуття він передає так жваво, так образно і так барвисто, що читач мимоволі переживає захват і екстаз. Його творчість незрівнянна. Коли читаєш його твори, переконаєшся у тому, що вірш справді може бути предметом духовної насолоди.

Отже, для того аби пояснити сповідувачам ісламу різницю між поезією і прозою та познайомити їх із цими двома поетами, я зібрав, наскільки було можливо, їхні вірші й видаю в одному томі. Я хочу, аби дана книга в майбутньому слугувала дороговказом для поетів, які мають талант, а з другого боку, щоби після ознайомлення з віршами названих поетів деякі римороби, котрі уявили себе поетами, зрозуміли, що вони зовсім не поети, і в подальшому не утруднювали себе дарма і не марнували часу на римування беззмістовних віршів.

Критичні нотатки

*Розповідь про облогу Гуріяна під час походу
покійного хагана Мухаммед-шаха Каджара на Герат*

«Щойно його величність хаган, який має славу Іскендера, віддав наказ про облогу і зайняття Гуріяна, десятого шабанул-муаз-зама, військо, що змушує тремтіти цілий світ, рушило для бойових дій, і від цього стало тісно горам і пустелям. Було поставлено різнокольорові шатра і кибитки. Зовнішня частина Гуріяна стала більш упорядкованою, ніж внутрішня частина Гуріяна і Казчейна. Декотрі сміливці залізли на фортечні мури, але під градом снарядів, здатних трошити фортеці й руйнувати вежі, спустилися назад. Околиці Гуріяна були розподілені між емірами й відважними полководцями, які повинні були зайняти місто. Виконувач обов'язків командувача потужної артилерії, син Алі-Гулухана – Габібупулла-хан Шахсеванський розташувався у дорученій йому північній частині Гуріяна. Південну частину міста було доручено Гаджі-ханові з Карабаху, відомому під іменем Бахадур-Джанг, сартибові, який командує двома об'єднаними загонами шагагинців. Західну сторону доручили Велі-ханові Гілянському з Тунгабіна, Мухаммед-Гусейн-ханові Арджуманді з Фірузкуха, з'єднанням Саваджкуха і Бендалея та воєначальникам Мазандарана. Східну сторону довірено Емір-Туман Мухаммед-ханові Іраванському та його людям. Зусібіч почали вести підкопи. У фортеці обложені поклали свої надії на її неприступність і на допомогу гератського володаря. Вони навіть не підозрювали, що невдовзі їхня твердиня розлетиться прахом. Саперні роботи й підкоп були закінчені протягом десяти днів. Славний, небесної висоти шахіншах оголосив наказ узяти фортецю приступом.

З'єднання і загопи, мовби хвилі океану, прийшли у рух.

Барабанний дріб, дзвін литавр і звуки труб, відбившись од скель, позбавлених слуху, здійняли грюкіт, а грім гармат, які облягали фортецю, змусили землю задрижати. Підкопи, зроблені під вежами, заповнили порохом і дровами, які облили нафтою, аби

підірвати вежі; рови, випустивши з них воду, заповнили землею, аби по ній могли пройти воїни, що наступали. Під безперервними ударами гарматних снарядів, які дробили граніт, вежі й фортечні мури здригнулися й дали тріщини. Від сили удару ядер, що підривали каміння, жоден із мурів веж не вцілів...»

Фаталі. Риза-Ґулу-хане, ради Аллаха, прибери свої вірші, не заважай, дай дізнатись, як беруть штурмом фортецю. Не час і не місце читати твої вірші. Я їх прочитаю в інший час.

Риза-Ґулу-хан. Дивовижний маєш характер! Чому ти не хочеш читати мої вірші?

Фаталі. Дорогий, адже я читаю не збірку віршів. Мене більше цікавить історія. Дай дочитати до кінця. Ради Бога, залиш мене у спокої. Не забувай мені голову своїми віршами. Я вже втратив основну нитку через твої вірші.

Риза-Ґулу-хан. Як?! Ти заперечуєш, що вірші розвивають у людині почуття прекрасного? Ти дотримуєшся думки, що вірші взагалі притупляють почуття?

Фаталі. Послухай, друже! Звідки ти взяв, що вірші всюди й завжди притупляють почуття? Я лише вважаю, що зараз не час читати вірші. Повсюди війська перейшли у наступ. Ось-ось повинна впасти фортеця. Від хвилювання навіть серце б'ється частіше, а ти стоїш із дубинкою над головою і вимагаєш: прочитай раніше мої вірші, а потім уже стеж за діями військ, які штурмують фортецю! Це ж свого роду насильство, Риза-Ґулу-хане! Клянусь, я дав собі слово після цього прочитати всю збірку твоїх віршів. Хіба я не знаю, що ти поет і в той же час історик? А поки що дай подивитися, що буде далі.

Риза-Ґулу-хан. Не дам! Ти повинен прочитати все! Я трудився, написав вірші. Я включив їх до історії. То як же ти не прочитаєш їх?!

Фаталі. Риза-Ґулу-хане! Хто просив тебе складати вірші й включати їх до історії? У книжці з історії немає жодної потреби у віршах. Клянусь, ти помиляєшся.

Риза-Ґулу-хан. Ти сам помиляєшся. Не розмірковуй так багато. Читай, і годі!

Фаталі. Ну що ти хапаєш мене за горло? Залиш мене у спокої, я прочитаю їх. Клянусь Аллахом, я прочитаю твої вірші!

Риза-Ґулу-хан. Ти говориш неправду, ти не хочеш їх читати. По твоїх очах я бачу, що ти ігноруєш мої вірші. Просто хочеш якнайскоріше дізнатися, що буде далі.

Фаталі. Клянусь, я не брешу. Раз обіцяв, доведеться читати. Все одно поки не прочитаю, ти ж не відчепишся од мене. Але сподіваюся, що зміст твоїх віршів принаймні буде близький до теми. Слід гадати, що ти у своїх віршах опишуєш наступ військ на таку-то вежу, або те, як кіннота увірвалася до фортеці через таку-то фортечну браму. Ну от, читаю.

«Ніби диск зорі Мерріх поступово піднявся до небес». Що це значить? Що таке Мерріх? А де ж про фортеці? Помилуй, Риза-Ґулу-хане! Ти мені вибач, але я не маю терпіння читати решту твоїх бейтів. Хочеш, убий мене, діло твоє, але нині страждати доведеться тобі.

Риза-Ґулу-хан. Чому ж я страждатиму?

Фаталі. Ось чому: я не позбавлений розуму. Мало чи багато, але в мене він є. Я здоровий, і не маю фізичних вад. Якщо ти змушиш мене читати твої вірші, то я напевно захворію, і тоді сказане тобою стосовно поняття «мюлькі-егім» для мене залишиться незрозумілим. Хіба це не значить, що ти зазнаєш втрати?

Риза-Ґулу-хан. А де я сказав це слово?

Фаталі. Ти забув? Говорячи про другий або третій рік після вступу на престол хаґана Фаталі-шаха, ти писав так: «Однією з подій цієї епохи є повстання брата чудового – Джемшіда падишаха – пана принца Гусейна-Ґулу-хана Другого. У цьому випадку я виходив із того, що значення слова «мюлькі-егім», на думку розсудливих людей, зводиться до «ясності й визначеності».

Риза-Ґулу-хан. У даному випадку я не мав на увазі зміст. Моєю метою було дотримання рими. Взагалі й нерозсудливі зрозуміють значення слова «мюлькі-егім» (недовготривале володарювання). Навіть ти, будучи хворим, маючи розум великий або малий, усе-таки зрозумієш зміст цих слів.

Фаталі. Виходить, що ти так пишеш заради рими. Тепер я зрозумів. Добре, Риза-Ґулу-хане, але що тебе змушує, зовсім

ігноруючи зміст, лише заради рими вживати стільки зайвих і незрозумілих слів?

Риза-Ґулу-хан. А де ще, крім цього місця, на шкоду змістові, лише заради рими, я вживав зайві слова?

Фаталі. А от, приміром, описуючи повстання Мухаммед-хана, сина Азам-хана Авгані, у Нармаширі й Бамі, ти пишеш:

«Коли до Мухаммед-хана дійшла звістка про наближення гаджарського сардара, він очистив Бам. Зі стогнаннями низькими він зайняв дорогу нармаширську».

Риза-Ґулу-хан. Ти не зрозумів. Це сказано не без сенсу. Стогнання можуть бути низького і високого тону. От у даному випадку Мухаммед-хан утік із Бама з низькими стогнаннями. Це зроблено для того, аби вийшла рима з Нармаширом. Із другого боку, не слід приховувати, що низький тон тут більше пасує.

Фаталі. Молодець, Риза-Ґулу-хане, я справді не мав гадки про ці тонкощі. Це судження не позбавлене й інших зв'язків, бо слово «низ» часом також означає «зад...»

Відомо, в якому становищі був Мухаммед-хан під час утечі. Вибач, тут я справді помилився. Людині властиво помиляться. А що ти скажеш на те, що в іншому місці ти пишеш:

«Опис війни іранської армії з серахськими туркменами з допомогою шахзаде Мухаммед-Велі-мірзи. Пояснення цих слів і різниця цих виразів полягає у тому, що...»

«Пояснення цих слів» – це зрозуміло, але «різниця цих виразів» – якщо не є тут зайвим і не вжите для рими, тоді що ж це таке?

Ваш духовний наставник Мірза Мехті-хан Астрабадський у таких випадках пише тільки «пояснення цього слова», тоді як він міг би сказати: пояснення цього слова і шліфування цього черепка.

Риза-Ґулу-хан. Ха! Ха! Ха!.. Який же ти неграмотний! «Шліфування цього черепка» – що це таке?..

Фаталі. Риза-Ґулу-хане! Чому ти смієшся? Що я мовив такого, що викликало твій сміх? Моя провина полягає у тому, що я також припустився одного римованого виразу. Чому ж іншим дозволено так говорити?

Риза-Ґулу-хан. Не в цьому річ.

Фаталі. А в чому ж тоді річ? Хіба «софал» («черепок») не може бути римою для «магал» («слово»)?

Риза-Ґулу-хан. Та римою слугувати може, але сенсу тут не видно.

Фаталі. Риза-Ґулу-хане! Якщо слово «шліфування» пасує фразам, то слову «софал» воно пасуватиме ще більше. Чому ж у такому разі не видно сенсу? Ти маєш право залучити для розв'язання нашої суперечки третю особу. Якщо третя особа вважатиме, що твоя правда, тоді я буду переможеним. Якщо ж наш арбітр уважатиме, що моя правда, тоді переможеним виявишся ти, Риза-Ґулу-хане! Повір, що рима у прозі просто позбавляє фразу стрункості, робить її сирою. Цю манеру ми унаслідували від арабів. От уже близько восьмисот років у Ірані вона є загальноприйнятою. Але це безсумнівна помилка. Нарешті прийшла пора відмовитися від цієї манери, бо заради рими доводиться вживати непотрібні слова, і в результаті виходить безглуздя. Ясність мовлення втрачається, люди відчувають огиду до слів, і твір не може стати популярним. Така доля спостигла «Таріхі-Васаф» і «Дурре».

Наприкінці своєї книжки ти говориш, що дехто пише історію держав римованою прозою. Скажи йому, що його праця пропаде дарма. Ніхто не стане читати його книжку. Як на мене, ти теж у багатьох місцях своєї історії пишеш римованою прозою.

Риза-Ґулу-хан. Навіщо ти обмовляєш? Де я вдаюся до римованої прози?

Фаталі. Ні, я не дарма кажу. З приводу повстання Гусейна-Ґулу-хана Другого ти пишеш, що: «Гусейн-Ґулу-хан урочисто й переможно вирушив до області Фарс і землі Джемшида. І еміри, й уся шляхта з'явилися до нього з виказом покори. Рухаючись далі, він поступово підкорив і підпорядкував своїй владі усю країну».

Хіба такий виклад не є римована проза, питаю тебе? Бо сам я не зовсім обізнаний у подібних речах.

Риза-Ґулу-хан. Тут є певна схожість. Але дещо ти, Мірзо-Фаталі, додаєш від себе. У мене цього не так вже й багато, і, крім того, в тебе слова теж не пов'язані.

Фаталі. Пов'язати їх не складно. Ти говориш, що деякі речі я додаю від себе. Але я зробив це, звичайно, не без умислу.

Риза-Гулу-хан. Ну яке, приміром, значення мають і «Юз-пошт» і «Горг-мошт», і чому ти це пишеш?

Фаталі. Тут я мав на увазі не зміст, а співмірність і риму. І крім того, «мошт» і «пошт» римовані також. І рима тут вельми вдала.

Риза-Гулу-хан. Але немає жодної потреби у тих додаваннях, які ти зробив.

Фаталі. У такому разі ти написав зайве. Як і в інших місцях, ти написав тут низку дуже важких, зайвих фраз, які не мають нічого спільного з історією. Цим самим ти, безсумнівно, обтяжуєш і читаюча, і переписувача.

Риза-Гулу-хан. Що ти говориш? Де я написав зайві й важко зрозумілі фрази?

Фаталі. Наприклад, там, де життя Надір-Мірзи добігає кінця, ти пишеш...».

Потім, ти дуже добре зробив, що, жаліючи нас, читачів, зайнявся нанизуванням на нитку пояснень деяких тонкощів витонченого переказу. Якби, не дай Боже, ти не звернув уваги на цей бік питання, тоді ми, нещасні, трапили б на неймовірні труднощі у тлумаченні собі твоїх писань. З якою б метою це не було, в історії не дозволяється порушувати такі питання. Особливо, якщо переказ не відповідає істині, історик повинен обмежитися викладом самих подій. В інших місцях ти іноді не звертаєш уваги на правдоподібність змісту. Наприклад, оповідаючи про ректора університету, ти говориш:

«На думку світлого, як сонце, шахіншаха, не слід долю молоді дручати молодим людям. Цю справу треба доручати старому, загартованому великим життєвим досвідом. Необхідно, аби старий цей був відомий прекрасною поведінкою, був чесним, бездоганим в усьому, віруючим, аби він не був жадібним, а був би милосердним і жалісливим, не був п'яницею і цурався усіляких підлих справ. Саме такий старий зможе по-батьківському, як своїх рідних дітей, виховувати молодих людей шляхетного походження. Він зуміє прищепити їм норми моралі, відвернути од брудних діянь і викликати в них відразу до непристойних речей. Недавно я, раб Божий, по довгій мандрівці у далекий Харезм, яка тривала вісім місяців, із почуттям захвату повернувся, щоби обцілувати пороги

його величності шахіншаха. І попри те, що я не маю жодної з вищевказаних якостей, його величність, шахіншах Ірану, сповнений високого бажання виказати милість і честь, покликав мене, негідного старця, до себе і запропонував мені цей високий пост – пост ректора університету».

Ти усвідомлюєш, що, кажучи по совісті, не маєш жодної з вищеперелічених якостей? Людина не може не мати одної з двох якостей: або вона має найліпші риси характеру, або вона їх не має. Ти не маєш хороших рис характеру, позитивні якості в тебе відсутні, а все ж університет поручають тобі. Якщо так, то звідки ж видно, що його величність шахіншах виявив добрий намір поручити керівництво університету людині, яка має високі моральні якості? Ти мені скажеш, що ти, мовляв, усе це говорив через скромність. Ну, голубчику, чи чув ти, аби хто-небудь коли-небудь через скромність сам себе обізвав «зрадником» і «невіруючим»? Твоє міркування неправдоподібне, подумай про це.

Надсилаючи ці бесіди в редакцію тегеранської газети, повідомляю, що так прийнято в Європі, й у цьому полягає величезна користь. Наприклад, припустимо, що хто-небудь написав книжку. Інша людина пише критичну статтю на цю книжку, показує її позитивні й негативні сторони. Звичайно, у цій статті не повинно бути жодного образливого слова на адресу автора книжки, не повинно бути жодних випадів. Усе в цій книжці мусить бути написане у межах виключної ввічливості. От таке писання зветься критикою, від французького слова «крітік».

Автор може відповісти на таку критику. Після відповіді автора може виступити третя особа, яка може стати на позицію автора у цьому питанні або ж підтвердити думки критика. Результатом такої критики стало те, що мовами народів Європи поезія та проза дедалі більше й більше відшліфовувалися і нині очищаються від непотрібного баласту, зайвої фразеології. Критика дає авторам і поетам ще ліпше зрозуміти свою високу місію, попрацювати над собою та своїм стилем.

Якщо за посередництвом тегеранської газети така літературна форма прищепиться в Ірані, то це значно допоможе майбутньому

поколінню Ірану в засвоєнні східних мов. Якщо критика, як літературна форма, знайде застосування в Ірані, тоді газелі й гасіди, нині широко розвинені в Ірані й разом непотрібні, почнуть відмирати, і з'являться повісті й вірші, які відображають дійсне життя різних народів, вірші, написані у стилі месневі, подібні до «Шахнаме» Фірдоусі й «Бустана» Шейха Сааді. Крім того, такі небажані й сміхотворні явища, як риморобство у прозі й по-дитячому наївні гіперболи, а також дурні порівняння більше не матимуть місця в літературі. З розвитком критики наші письменники й поети шукатимуть собі життєві сюжети, не відірвані од дійсності й не абстраговані. Сюжети, фабули повинні бути взяті з дійсності й настільки насичені, аби читач отримав справжню насолоду від літератури й аби слухач приходив у захват. Лише такі твори здатні підняти престиж автора і принести йому славу. Якщо твір буде повноцінний, змістовний, його не тільки не розкритикують, а навпаки, автор отримає від своїх читачів схвальні відгуки й вдячні листи. Вміння відшукати красивий, привабливий сюжет – це дар Божий, це доказ виняткової обдарованості автора. Тоді як риморобство – річ неприродна, надумана і цілком зайва. Те саме можна сказати й про інші види мистецтва.

Тепер нехай Риза-Ґулу-хан дасть відповідь їй суперечці.

Критика.

Редакторів газети «Міллет» Високого Ірану

Шановний брате мій!

Іранську газету «Міллет» від чотирнадцятого рабіал-аввала 1283 р. (п'ятниця) було отримано в місті Тифлісі. Вона здалася мені приблизно такою, якою я опишу її нижче.

Спершу мені впало в око таке:

«Найвищий і найясніший шахіншах наказав, нехай Бог зробить його землею і царювання вічним, аби газета «Міллет» друкувалася,

йдучи шляхом свободи, так, аби і вельможі, й простий народ мали від неї користь».

Ця фраза, по суті, показує, що про все те, що корисно для іранського народу, кожен може писати так, як він думає, без остраху і без побоювання.

Хоча я громадянин Кавказу, та все ж я брат іранцям, бо усі ми сповідуємо одну віру, всі ми прихильники ісламу. Коли це так, значить, я можу, ґрунтуючись на вищенаведеній фразі, сміливо викласти тобі свої думки.

Перше. Як символ іранського народу, ти помістив у своїй газеті зображення мечеті. Я дотримуюся такої думки, що це зовсім недоречно. Якщо ти, вживаючи слово «народ», маєш на увазі в даному випадку лише іранський народ, то пам'ятай, що мечеть аж ніяк не є емблема тільки іранського народу. Всі народи, що сповідують іслам, мають мечеті, у кожного з них є свої.

У доісламський період емблемами іранського народу слугували престол Джемшіда, фортеця Істахр та інші пам'ятки давніх іранських шахів. Після запровадження ісламу в Ірані найзнаменнішим періодом був період царювання шахів із династії Сефевидів. Саме вони й сприяли поширенню шийтства в Ірані. За Сефевидів розрізнені племена Ірану були об'єднані в єдиний народ. Отже, честь створення єдиної самостійної Іранської держави належить Сефевідам.

Тому, аби популяризувати іранську націю, тобі необхідно у своїй газеті зобразити іншу емблему, наприклад, дванадцятигранну корону Сефевидів на червоному сукні. Така емблема, з одного боку, стосуватиметься давніх фарсидських шахів, а з другого – нагадуватиме сефевидських падишахів.

Друге. Прочитавши газету, я помітив, що дві сторінки й навіть більше присвячені родослівній та біографії одного поета, який має псевдонім Суруш і прізвище Шамс-аш-Шуара. Там само вміщені його ґасіди й газелі.

Дорогий брате! Ти ж сам пишеш, що і шляхта і простолюдини повинні отримувати користь від твоєї газети «Міллет». Просто, по совісті, потаю тебе, що дасть твоєму читачеві знання родослівної та біографії поета, який має псевдонім Суруш та ще прізвисько

Шамс-аш-Шуара? Яка користь народові, коли ти його змушуєш обов'язково знати це?

Якби цей Суруш був людиною освіченою і добрим поетом, тоді ти мав би цілковиту рацію, говорячи, що народ від його філософських віршів отримує духовне, моральне задоволення. Звичайно, ти мав би рацію, стверджуючи, що народ повинен знати цю людину. Але гасіда Суруша показує, що поет він посередній. Він не має ні покликання, ні навіть уміння писати вірші. Й даремно він обрав собі псевдонімом ім'я ангела небесного, а назву великого світила небесного перетворив на своє прізвисько. Певно, він вважав, що світло його яскравого таланту, подібно до сонця, здатне осяяти весь небокрай.

Очевидно, без переконливих доказів ніхто не рахуватиметься з твоїми думками й претензіями. Я заперечую талант Суруша і стверджую, що він нездара. І щоби довести свою правоту, я повинен дати конкретні приклади. Ці приклади й докази дам пізніше, а в першу чергу скажу кілька слів щодо родослівної цього «сонця поетів».

Дорогий мій брате редакторе! По-дружньому прошу тебе: збери у себе в Тегерані групу людей. До цієї групи запроси дванадцять чоловік зі смаком, людей витончених, тямущих, і в їхній присутності спитай у «сонця поетів»:

– Гей ти, пане, з якою ж метою ти пов'язуєш свою родослівну з Наджмі-Сані?

І якщо він тобі відповідь, що метою його є черпати від нього славу собі й пишатися його іменем, тоді ти скажи йому на це так:

– Пане добродію! Дивовижно, що ти сам, будучи сонцем, у зірці, та ще й згаслий зірці, шукаєш світло, обиравши її джерелом своєї слави. Планети – це Юпітер, Сатурн, Марс, Меркурій, Венера та ін. У тлумаченні Чекмені написано, що усі ці планети темні, вони отримують світло від сонця. Коли вже ти сам себе іменуєш сонцем, яке освітлює всесвіт, тоді за яким законом астрономії ти, будучи сонцем, хочеш отримати світло від планети?

І якщо він одповість, що таке сонце, яке не дає ні світла, ні саянства і саме прагне всотати в себе світло, шукає його у Наджмі-Сані, то скажи йому:

– Пане! Не трудися даремно. Шукай собі іншого прадіда серед таких світил, як Нізам-уль-Мюльк – візир Мелік-шаха сельджуцького, Хадже-Насір Тусі – візир Хулагу-хана чи Амір-Алішер – візир Султан-Гусейна Байкарі, які були передовими вченими свого часу, і тоді ти досягнеш своєї мети. Лише через те, що ти земляк із Наджмі-Сані, не видавай його за прадіда свого! І знай, що Наджмі-Сані, подібно до тебе, не вирізнявся жодним талантом. Він теж не мав жодних особистих чеснот, і даремно узурпував собі прізвисько Наджмі-Сані. Якщо ти свого прадіда не знаєш, то ми познайомимо тебе з ним.

При визначенні достоїнств людей минулих часів ми спираємося на свідчення історії. В «Хабібуссіяре» написано так:

«Після смерті Амір-Наджмі-Заргіра, людини справедливої, відважної, державець добропомисливий, тобто Шах-Ісмаїл, ошчасливив Амір-Ярахмеда Ісфаганського тим, що звів його у сан радника. Він назвав його Наджмі-Сані й підніс до небес. Він наказав усім візірам, емірам та іншим представникам вищої влади підкорятися Наджмі-Сані».

Ми бачимо, що Наджмі-Сані справді досягнув високого сану, але історик не називає жодних його чеснот, які бачив у Наджмі-Аввалі. Отже, стає зрозуміло, що возвеличення Наджмі-Сані не впливало з його особистих якостей. Це лише був наслідок опіки і прихильності до нього Шах-Ісмаїла. Згідно з думкою вчених і філософів, згідно з переконливими доказами, наведеними у філософському творі сучасного нам письменника (нехай подовжить Аллах життя його), в якому подано інтерпретацію значення і сенсу слів та положень Пророка нашого (нехай буде мир на ньому), а також на думку шановного Рухуль-гюдса, який дав пояснення у своїй книзі «Розмова візира зі своїм другом», – людину, котра не має особистих чеснот, високий сан не підносить, а навпаки, ганьбить і принижує.

Отже, за свідченням істориків Наджмі-Сані досягнув свого високого сану і почесного становища зовсім не своїми знаннями і вченістю. Відомо, що декотрі люди, які вийшли з простого народу, завдяки своєму природному розумові, моральним якостям і осо-

бистій чарівності роблять собі кар'єру і досягають високого сану. Можливо, й Наджмі-Сані завдяки своєму природному розумові й моральним якостям здобув собі шану й повагу?

З цього приводу ми так само звернемося до історії та поглянемо, наскільки був гострим природний розум і яскравим талант Наджмі-Сані і до якої міри він був наділений чарівністю.

«Хабібуссіаре» говорить так:

«Після того, як оплот релігії, шах, тобто Шах-Ісмаїл, зробив Наджмі-Сані всесильним і обдарував його безмежними правами, резиденція Наджмі-Сані – надії та сподівання народів – стала місцем поклоніння адамових дітей – вельмож, високопоставлених осіб усесвіту. Сан, популярність, увага, якими він був оточений, велетенське багатство, шляхетство, які його супроводжували, високе становище і значущість його персони в державі, врешті, той велетенський вплив, який він мав, і його накази зробили його куди сильнішим і впливовішим за будь-якого султана того часу. Кількість його особистих слуг досягла п'яти тисяч. Його особиста скарбниця і майно настільки збільшилися, що наймайстерніші економісти й бухгалтери були не в змозі вести їм облік. Щоденно для його пишного, багатолюдного столу заколювали до ста баранів. Кількість споживаної в палаці птиці, рису, приправ для плову, кількість масла була у повній відповідності зі споживаною бараниною. Хоча не можна було переправити усе начиння через річку, на яку він натрапив під час туркестанського походу, в його кухні щоденно ставили на вогонь для приготування їжі тринадцять котлів із чистого срібла. І ці різноманітні страви у золотому, срібному, кришталевому і порцеляновому посуді постійно демонстрували перед населенням. Від одного шановного правдолюбця дійшла оповідь, що на тому боці річки під час бенкетування був присутній у таборі цього еміра сторонній чоловік, який із подивом запитав того, хто відав постачанням: «У чужій країні, звідки ти дістаєш стільки видів продовольства?» Той на це відповів: «Божою милістю, баранів, птиці, цукру, льодяників, борошна, рису та іншого, потрібного для плову, ми маємо при собі у достатній кількості. Однак крім усього цього необхідно ще мати щоденно

десять батманів імбиру, кориці, шафрану та інших приправ. От із їх доставкою я відчуваю труднощі».

Ми не думаємо, аби батько Наджмі-Сані був настільки багатий, що залишив синові у спадщину таке велетенське, гідне володаря багатство. Отже, якщо Наджмі-Сані робить такі великі витрати зі своїх законних коштів, тоді він марнотрат. Не кажучи вже про те, що богослови мають певну думку стосовно виготовлення котлів із срібла та використання срібного посуду – що вони заборонили; крім усього цього, таке марнотратство доходить до дурості. Якщо ж він робив такі витрати недозволеним, чужим коштом, тоді він є злодієм. Візир, котрий прагне показати себе не добрими діяннями, а ряснотою прикрас, розкішшю, може бути лише тим візиром, про якого мовиться у згаданій книзі Рухуль-гюдса.

Але образ візира знаючого, гідного поваги й авторитетного Рухуль-гюдс зображує так:

«Нехай в Ірані велич і пишне життя будуть долею того візира, який сміливо може сказати: “Це я привів дороги Ірану в належний лад, для того, щоб араби могли вільно проїжджати. Це я у різних пунктах Ірану відкрив школи. Це я розпорядився доходи від вакуфа повністю використати на потреби учнів. Розвиток і поступ торгівлі та сільського господарства цілком зобов’язані мені. Це я пустив у хід копальні Ірану. Безводним пустелям дав життя, там я вирив артезіанські колодязі, а скарбницю Ірану я довів до 50 курурів”».

Сенс і моральне задоволення візира від поста, який він обіймає, полягає саме у цих діяннях, а не в дурній самовдоволеності, не у відчайдушному марнотратстві.

Знов-таки автор «Хабібуссіаре» пише:

«Коли розкіш і пишнота цього незамінного, незрівнянного візира (у сенсі споживання у велетенській кількості шафрану, кориці й імбиру) дійшли до високого ступеня, то він, загордившись неймовірною пишнотою, не отримавши дозволу від знаючого, тямущого шаха-переможця, вирішив сам підкорити Маверан-нахр. Узявши на себе ведення війни з узбецькими військами, він вважав цю небезпечну справу пустою і легкою. Перейшовши Амудар’ю,

він зустрівся з його величністю Бабур-шахом, а тоді посунув військом на фортецю Хазар. Правитель області Агполат-Султан, усвідомлюючи, що він слабкий для того, аби протистояти великим полководцям, разом зі своїми приборниками й посадовими особами виявив бажання укласти мир і, отримавши належні запевнення й обіцянки, відчинив ворота фортеці. Наджмі-Сані велів закувати його в кайдани, перебив узбецьке населення в Готурузбеку і почав чинити насильство над рештою населення».

Добре. Якби Агполат-Султан не здався на милість переможця, тоді Наджмі-Сані мав би право чинити над ним яку завгодно розправу. Та коли вже Агполат-Султан і узбеки здались, а Наджмі-Сані дав їм обіцянку недоторканності й запевнив їх у цьому, тоді за яким законом справедливості й мужності він, зневажаючи Боже веління, порушив дану узбекам обіцянку недоторканності, закувавши Агполат-Султана у ланцюги й убивши інших узбеків? ¹

Нехай скажуть свою думку присутні на зборах тямущі й розумні панове: на якому рівні повинні бути розум і моральні засади такої людини, яка спочатку через марнославство і дурість свою, всупереч бажанню свого повелителя, без його відома взяла на себе право підкорення Маверан-нахра, а потім, у порушення Божого веління, порушила своє слово? Хіба розумна і благородна людина може захотіти мати своїм пращуром таку людину?

І далі автор «Хабібуссіаре» пише:

«Наджмі-Сані звідти повернув на Гарші й повів наступ. Правитель тої області Шихим-Мірза показав вірець твердості при обороні своїх позицій. Наджмі-Сані розподілив околиці міста між емірами. Кожен у призначеному пункті зійшов з коня. Вояки пустили в хід стріли й рушниці. Вежі й стіни фортеці здригнулися від ударів каміння. Протягом двох-трьох днів із великими трудноща-

¹ Щодо порушення даної обіцянки я згадав такі рядки з Корану. Перший: «О ви, які прийняли віру ісламу, виконуйте свою обіцянку». Другий: «Люди, які запевнили, а потім віроломно порушили свою обіцянку, подібні до тих, хто порушив волю Божу і сіють на землі розбрати й чвари. Нехай будуть прокляті вони, нехай корчтимуться вони у вогні пекла». Третій: «Давши слово, свято дотримуйтеся його. Запевнивши людей, не порушуйте свої обіцянки. Бог ручається за вас!» (Прим. автора.)

ми вони підкорили місто. Шихим-Мірза зі своїми людьми потрапив до жорстокого переможця. Було дано розпорядження почати поголовне винищення населення. Хоча Емір Гіясетдін-Мухаммед і дехто з вельмож просили Наджмі-Сані пощадити і не проливати кров декотрих безневинних людей у місті, він усе ж лишився невблаганним і не відступив од свого рішення. До п'ятнадцяти тисяч вояків і мирних громадян були винищені».

У додатку до «Таріхі-Ровзатуссафа» написано:

«Бабур-Мірза, який прийшов на клич Наджмі-Сані з фортеці на допомогу гизилбашським воякам, просив Наджмі-Сані пощадити деяких мешканців Гарші, котрі були його одноплемінниками – джагатайцями. Однак Наджмі-Сані був невблаганним і рішуче відмовився виконати прохання Бабур-Мірзи, тим самим образивши останнього».

Автор «Хабібуссіяре» далі пише:

«Після зайняття Гарші Наджмі-Сані посунув свої війська на Бухару, бо Джанібек-султан і Убейдуллахан засіли там із великими силами узбеків, твердо вирішивши утримати ворога і виказати йому впертий спротив.

Коли Наджмі-Сані перебував у двох фарсах від Бухари, йому повідомили, що з метою грабунку в похід виступив загін самаргандських військ Мухаммед-Теймур-султана й Абусаїд-султана. Наджмі-Сані, зупинившись, посунув проти них великий загін, складений із уславлених вояків на чолі з Байрам-беком Карамані.

Обидва згаданих султани, дізнавшись про виступ супроти них загону Байрам-бека, замкнулися у фортеці Гаджіван. Байрам-бек повідомив про це Наджмі-Сані, який з усім своїм військом підступив до Гаджівана. Мухаммед-Теймур-султан і Абусаїд-султан укріпили фортецю з усіх боків і щоденно посілали по одному загону з відчайдушних сміливців узбеків на боротьбу з ворогом. Їм назустріч виступали загони з війська Наджмі-Сані. Відбувалися сутички з перемінним успіхом. То одна, то друга сторона виходила переможцею. Через кілька днів війська Наджмі-Сані стали відчувати нестачу продовольства. Обізнаний про положення війська і про становище воєнних сил узбецьких султанів і про те, що взяти

цю фортецю приступом неможливо, Ходжа-Кемаледдін-Махмуд звернувся до Наджі-Сані.

«Зимової пори облога фортеці Гаджіван не дає жодних результатів. Ця фортеця відома багатством продовольчих запасів і величезною кількістю зброї. Два султани закріпилися там із великим загоном відбірних, сміливих воїнів. Наші переможні війська почнуть відчувати гостру потребу в продовольстві, якщо пробудуть тут ще кілька днів. Буде більш доцільно для держави, якщо ви накажете дати військам сигнал барабанним боєм про виступ із цього табору. Ліпше ми проведемо зиму поблизу Гарші й Хазара, де безліч купців і ринкових торговців привозитимуть із Балха та його округи зерно й інше продовольство для нашого переможного війська. Коли зима минатиме, і продовольство в узбеків почне вичерпуватись, а для чотириногих на полях з'явиться пожива, ми почнемо наступ на фортеці й міста».

Наджмі-Сані, який не мав ніякого поняття про правила ведення війни, про керування військами, ніколи в житті не читав жодної книжки з історії війн, не був наділений ні розумом, ні здоровим глуздом, ні здатністю належно розуміти події, що відбуваються, Наджмі-Сані, розум і мудрість якого виявлялися у кількості споживаного в його кухні продовольства: баранини, птиці, гусей і моркви, – і в кількості людей, котрі обслуговували у походах його особу, у відповідь на цю розсудливу пропозицію, за свідченням «Хабібуссіяре», зауважив:

«Якщо ми підемо з-під Гаджівана у напрямку річки, узбеки зроблять висновок, що ми відступили як переможені, гнані страхом, а це їх дуже надихне і зробить сміливішими».

Ще бесіда ця не була закінчена, як до Наджмі-Сані підійшов Бабур-шах і докладно повторив пораду Ходжа-Кемаледдін-Махмуда. Він наполягав на знятті облоги й вирушенні до Гарші й Хазара. Хоча Наджмі-Сані буцімто погоджувався з Бабуром зовні, але в душі сумнівався у доцільності цієї пропозиції. З другого боку, в Бухарі Джанібек-султан і Убейдуллахан-султан отримали відомості про те, що під Гаджіваном справи Наджмі-Сані не просуваються вперед. Вони довідалися, що через нестачу продовольства і корму

для худоби військо Наджмі-Сані переживає розлад, і вояки його стали бродити по окрузі й навіть розбігатися. Довідавшись про це, вони вирішили дати бій Наджмі-Сані. Їхні війська, і кінні й піші, з оголеними мечами попрямували до Гаджівана. Коли вони дійшли до цього району, обидва султани, які перебували у фортеці, приєдналися до них і кинулися в бій.

Побачивши становище, яке склалося, Наджмі-Сані вирішив прийняти бій.

Зміцнивши праве і ліве крило впливовими емірами, сам він став у центрі, а Бабур-шахові наказав зі своїм добірним військом відокремитися і спостерігати за перебігом битви. І якщо котресь крило сильно потребуватиме підкріплення, поспішити йому на допомогу.

Коли узбецькі війська вишикували свої шерехи, то від них відділилася кіннота у двісті чоловік і налетіла на війська Наджмі-Сані з лівого боку. Байрам-бек, що перебував у тій стороні, кинувся був на них, аби запобігти їх ударові, та в цей час у нього влучила стріла, і він повалився на землю. Ця подія ще більше надихнула узбецькі війська. Вони налетіли на іранські й азербайджанські частини.

Грубе, бездушне поводження з людьми, жадоба влади і тупість Наджмі-Сані до того набридли полководцям, що вони почували до нього цілковиту відразу і ненависть. В обстановці, що склалася, вони, навіть не торкнувшись руків'я своєї зброї, вдалися до втечі. Військо Наджмі-Сані зазнало поразки, і Бабур із рештками вояків попрямував до фортеці. Емір Гіясетдін-Мухаммед і Ходжа-Кемаледдін-Махмуд йшли за військом його високодостоїнності. Гусейн-бек Лала й Ахмед-бек Софі-оглу попрямували до поселення Керкі.

Яскравим світлом загорівся півмісяць на стягах узбецьких султанів і над овидом перемоги. Війська Маверан-нахра почали грабувати й убивати. Один із загонів Убейдуллахана наздогнав Наджмі-Сані на полі битви, і його високодостоїнність потрапив до рук переможців. Вони доправили його живим до свого повелителя.

У написаній джагатайською (староузбецькою – переказ.) мовою історії узбецьких султанів, сучасників Сефевидів, сказано, що, коли вояки доправили Наджмі-Сані до свого повелителя, той мовив:

– Ти був полководцем гизилбашських військ?

Наджмі-Сані відповів:

– Так!

Убейдуллахан тоді сказав:

– Після того як ти обіцяв узбекам фортеці Хазар недоторканість, обіцяв зберегти їм життя і вони здалися, чому ти порушив обіцянку, наказавши їх поголівно і нещадно винищити? Чому після підкорення Гарші ти розпорядився винищити усе його населення, тоді як більшість його становили бідні й безпомічні люди, які не мали стосунку до війни й не піднімали руки на тебе? У якому законі й де сказано, що після того, як ти обіцяв зберегти ворогові життя і він здався, ти все ж повинен учинити акт ворожнечі й знищити мирне населення? Чи є такий закон, і якщо є, то як же тепер із тобою повинен обійтися ворог і у чому може полягати прохання твоє до нього? І людина з таким розумом і подібними поглядами хотіла підкорити чужу країну? Жоден віроломний нечестивець, жоден злодій не зважився би винищити безневинне населення Гарші й не вбивав би бідних, безпомічних людей, гідних лише жалю. Припустимо, що люди даної країни, за вашими поглядами, є гяурами, віровідступниками. Наш усевишній Аллах убиття таких вважає неприпустимим; хіба лиш у виняткових випадках. Чи ти знаєш зміст цього славного вірша з Корану чи ні? «В ім'я Аллаха воюйте з тими, хто воює з вами, не допускайте несправедливості, бо Аллах не любить несправедливості».

Наджмі-Сані мовчав. Убейдуллахан поставив йому ще питання:

– Чому мовчиш, може, по-арабському не знаєш?

Наджмі-Сані відповів:

– Арабською мовою не володію.

– Я дивуюся шахові гизилбашів. Він обрав візиром, та ще головним воєначальником, людину, яка не має ні знань, ні розуму, і, крім того, ані краплини милосердя!

Потім він наказав своїм воякам:

– Виведіть і відрубайте йому голову!

Наджмі-Сані тремтливим голосом із благанням мовив Убейдуллаханові:

– Пощади мене! Я дам тобі п'ятдесят тисяч динарів. Крім того, у свого падишаха я отримаю письмове зобов'язання, в якому буде сказано, що країна Маверан-нахр до кордонів Хорасана віднині належатиме тобі й нащадкам твоїм і що війська гизилбашів більше не зазіхнуть на твою країну і худобу твою.

Убейдуллахан на це відповів:

– Я не маю жодної потреби й бажання брати в тебе гроші, й зобов'язання твого шаха мені не потрібне. Країну Маверан-нахр я відстою від зазіхань за допомоги Аллаха і меча свого. Убивши тебе, я тим самим помщуся за пролиту кров безневинних людей, бо такого нелюда залишати живим – означає піддавати небезпеці життя людей, створених Всевишнім. Якщо ти залишишся живим, то можеш і надалі стати причиною пролитої крові невинних людей.

Потому як він закінчив свою промову, Наджмі-Сані вивели й відрубали йому голову.

Дорогий мій друже редакторе!

Спитай тепер у мудрих людей, котрих ти запросив: чи може ця людина зватися святим мучеником? Дивовижно, що «Сонце поетів», замість відчувати до цієї людини відразу, називає його, та ще з таким задоволенням, своїм прадідом.

Пан «Сонце поетів» приписує Наджмі-Сані ще один учинок, від якого останній стає, в його уяві, більш привабливим. Він розповідає, що Наджмі-Сані виплатив одному поетові на ім'я Уміді винагороду в десять тисяч динарів за хвалебну оду, яка починається віршами:

*Коли ти сидиш на коні, лице твоє
Блищить, мов метеор у небі...*

«Сонце поетів» хоче, аби наші сучасники, еміри, знали, яку треба призначити ціну за брехню і лицемірство. Якщо вони не дадуть більше, то в усякому разі, аби не платили менше.

Чи гідна й ця риса хвалебних од, чи її треба осудити? Для з'ясування знов-таки звернемося до історії.

У «Хабібуссіяре» написано:

«У часи халіфства поважного Омара (нехай Аллах буде задоволений ним!), внаслідок доблесті Халід-ібні-Валіда і відваги ісламського війська, Абу-Убейда-ібні-Джаррах здобув поблизу Хаммаза перемогу над стотисячним військом імператора ромеїв. Один із арабських поетів Аш'ас-ібні-Гейс Канді написав оду, в якій восхвалив доблесть і відвагу Халіда і підніс її останньому. Халід подарував Аш'асові десять тисяч дирхемів. Чутка про це дійшла до вельмишановного Омара і викликала його невдоволення. Він написав Абу-Убейді таке:

«Поклич до себе Халіда й накажи, аби, знявши з голови пов'язку і пов'язавши її на його шию, спитали: звідки ти взяв десять тисяч дирхемів, які подарував Аш'асові? Якщо він одповість: “ці гроші я взяв із державної скарбниці”, тоді це показуватиме його відверту зраду. Якщо ж він скаже: “цю суму я віддав із власних коштів”, тоді виявиться його марнотратство».

За велінням халіфа Абу-Убейда покликав до себе Халіда і спитав:

– Десять тисяч дирхемів, які ти дав Аш'асові, узяті з державної скарбниці чи це твої власні гроші?

Халід відповів не одразу. Білал Абу-Убейда, затягнувши туго пов'язку на шиї Халіда, повідомив його:

– Розпорядження еміра правовірних таке: доки ти не відповіси, тримати тебе тут у такому положенні.

Халід відповів:

– Цей подарунок – мої власні гроші!

Абу-Убейда відіслав Халіда до Медіни».

Якщо таку людину, як Халід-ібні-Валід, мечем якого зміцнилася релігія іслам, осудили за видачу нагороди у десять тисяч дирхемів, чи можна не осудити Наджмі-Сані за видачу десяти тисяч динарів за одну хвалебну оду? Але ж Аш'ас хвалив Халіда за безприкладний в історії подвиг, і було за що хвалити! Скажіть на милість, яку ж відвагу проявив і який подвиг здійнив Наджмі-Сані, що йому присвятили хвалебну оду?

Таких брехливих і улесливих поетів, як Уміді, в Ірані багато. За що ж розумна людина мусить давати брехунам такі великі винагороди? Така щедрість не говорить ні про що інше, як про велику

дурість, бо брехня завжди подобається лише дурням. Питається: чи не ліпше було б ці десять тисяч динарів витратити на добрі справи? Наприклад, можна було б на ці гроші відкрити школи для дітей мусульман. Можна було б відкрити лікарні для піклування про бездомних і лікування хворих, які не мають близьких родичів. Можна було б таке зробити? Так, можна. Саме таку пам'ять залишили про себе нащадкам Нізам-уль-Мульк і Амір-Алішер. Чому ж відняті у бідних десять тисяч динарів через марнославство і невгамовну примху повинні були потрапити брехунам і лестунам? Чому одні мусять перебувати під гнітом, а інші незаслужено володіти незчисленним багатством?

Ми познайомилися з покійним прадідом «Сонця поетів». А тепер, як ми обіцяли на початку критичних нотаток, наведемо міркування на доказ нездарності поета.

Поезію характеризують два основні елементи: вишуканість і глибина змісту. Якщо у поетичному творі є глибокий смисл, але відсутня вишуканість викладу (як, приміром, «Месневі» Молаї-Румі) такі вірші прийнятні, щоправда, віршування має хибу.

Якщо ж вірші мають достатню вишуканість викладу, але позбавлені краси змісту, подібно до віршів тегеранця Гаані, то такі вірші є слабкими, нудними, але все-таки вони – поетичні твори, результат певної майстерності.

Поезія, де наявна повна гармонія, де поряд із художньою вишуканістю викладу наявна й краса змісту, як «Шахнаме» Фірдоусі, «Хамсе» Нізамі й «Диван» Гафіза, така поезія здатна викликати в читача захват, вона може хвилювати читача, вона подобається всім. Таких поетів можна уподібнити до пророків, бо вони стоять вище за рід людський, володіють філософською уявою та палким натхненням.

Стосовно таких поетів сказано:

*Коли у божественнім світі шикуються ряди,
Вслід за пророками прямують поети.*

У гасіді «Сонця поетів» немає вишуканого викладу, немає також краси й глибини змісту. Крім цих двох вад, деякі його вірші

мають ганджі щодо ритму. Отже, назвати віршами подібний сум-бур, а їх творця поетом ніяк не можна.

Зміст ґасіди Шамс-аш-Шуара від початку до кінця заснований на певних переконаннях шейхидів.

Правильні чи помилкові подібні переконання, ми не торкатимемося цього питання. Таке ми відносимо до компетенції богословів, бо втручатися у релігійні переконання – це не наш обов'язок. Ми лише можемо сказати, що подібні переконання абсолютно не містять жодної оригінальності, у них немає нічого нового. Про це тисячу разів у різній формі, прозовій і віршованій, писало багато людей.

У такому разі зміст, який не характеризується новизною і не привносить нічого нового, особливо у вірші, ніколи не може викликати ані інтересу, ані захвату. Навпаки, такий твір радше схожий на книжку про нудний і відразливий обряд обмивання ново-явленого богослова.

У ґасіді Шамс-аш-Шуара є низка дуже слабких слів і рідко вживаних виразів. Використання подібних слів і виразів можна допустити у прозі, а в поезії ніяк не можна. Приміром, вираз «азза веджалла» вживають проповідники з висоти кафедри мечеті. «Алейкумуссалават» уживають чавуші, коли паломники вирушають до Кярбали або до Хорасана на богомілля. Чавуш іде попереду паломників і вимовляє: «алеікумуссалават». У ґасіді є слова, які зовсім нічого не значать, просто безглуздя.

Якщо «Сонце поетів» скаже, що важкість і легкість у вірші є свого роду перебоєм і що коли він ужитий вдало, то поети його схвалюють, то повідайте йому, що подібні поети глибоко помиляються. На нашу думку, перебій, застосований будь-де, може просто діяти на нерви, і демонструє лише безпорадність поета. Якщо подібні перебої допускали деякі поети при династіях Ғазневидів і Сельджукидів, то поступово цей стиль вичерпав себе, і поети останніх років од нього цілковито відмовилися. Коли нині й трапляється у стилі перебій, то він мимовільний, значить поет не міг уникнути цього. До того ж перебої допустимі не у розмірі «мудж-тес», яким написана ґасіда «Сонця поетів», а в особливих розмірах, і то лише раз або два, а часто до них удаватися не можна. Якщо ми

допустимо застосування перебою, то в усякому разі у віршах, які з погляду розміру є легкими. Важкі вірші також у жодному разі не можна вважати правильними, бо їхня важкість сама по собі вже є великою вадою.

*Суруше, хвали пророків і його рідних,
Аби цим змити свої гріхи.*

У цього вірша немає вад із погляду розміру, але його зміст цілком безглуздий. «Сонце поетів» хоче обманути й посланців Бога. Він хоче, аби в нагороду за таку нісенітницю вони відпустили йому гріхи на тому світі.

Ні, наймиліший, вибачте! Розум посланців Бога зовсім не схожий на розум редактора газети, якого так по-шахрайському обдурили, що він цілий номер своєї газети надав для друку подібного безглуздя.

Ні, «Сонцю поетів», гріхи тобі не можуть бути відпущені. Не чекай цього. Якщо ти хочеш, аби посланець Бога лишився задоволений тобою, тоді свято виконуй його заповіді й не завдавай шкоди одновірцям. Мусульманин – людина, яка ділом і словом приносить користь мусульманам.

Сенс цієї неясної фрази такий: якось я сидів удома і читав російською мовою біографію Христофора Колумба та історію відкриття Америки. Раптом почувся стук у браму. Слуга пішов до брами й приніс мені листа. Його написав перший викладач східних мов у Німеччині, німецький мандрівник генерал Фішер, який прислав листа зі своїм слугою. Зміст послання був такий:

«Друже мій! Ти знаєш, яке ми відчуваємо задоволення од зустрічей з тобою, а за стільки днів нашого перебування у Тифлісі ми зустрічалися з тобою лише два рази. Ти остаточно забув нас. Із приїжджими гостями так не чинять. Прошу завтра о другій годині дня зайти до нас у номер, аби пообідати й принести задоволення твоєю милою бесідою».

Твій друг Фішер.

На другий день у призначений час я пішов до генерала Фішера. З вельможних людей міста у цьому товаристві було ще п'ятеро чоловік. Сіли до столу, пообідали, потім почалася розмова. Під час бесіди генерал Фішер запитав мене:

– Що означає арабською мовою слово «хашарат»?

Я відповів:

– Як пише автор словника, воно означає – мушки, комахи, а за богословськими книжками, до хашарату відносяться змії, щури, польові миші, жуки й решта дрібних тварин. У переносному ж сенсі воно стосується дурних, нетямущих, невихованих людей, варварів.

Він зауважив:

– Ти добре сказав. Тепер в ім'я дружби скажи мені правду: в Корані або у висловах Мухаммеда міститься хоч натяк на те, що той, хто не сповідує іслам, є «хашаратом»?

Я відповів:

– Боже збав, ні в Корані, ні у висловах Мухаммеда немає навіть натяку на це. Але в Корані часто можна трапити на слово «ан'ам». Та це не пояснює поняття «хашарат», тому що є спеціальна сура про вищість роду людського: «Ми були прихильні до роду людського, оберігаючи його і на суші й на морі, дарували йому найліпші страви й віддавали йому перевагу перед усіма іншими нашими створіннями». На мою думку, цей вірш стосується вас, бо сьогодні й море й суша підкорені вами. Ви користуєтеся усілякими дарами Божими. По-справжньому, з погляду могутності, ви стоїте вище за інші народи світу. Як же можна звати вас цим словом «хашарат»? Але ми тих, хто не сповідує нашу віру, вважаємо відступниками, гяурами і гадаємо, що вони мучитимуться у пеклі на тому світі.

На що генерал відповів:

– Це не має особливого значення. Нехай після смерті нашої долею буде пекло. Ми цього не боїмося, і таке переконання зовсім нас не зачіпає. З другого боку, й ми також вважаємо за блудами тих, хто заперечує нашу віру. Ніхто не скаже, що його сметана кисла. Чого ми хочемо? Ми хочемо, аби на цьому світі нас не вважали плазунами.

Я мовив йому:

– Шановний пане! Коли це ми називали вас плазунами? Як можна, щоби ми говорили про вас: плазуни, коли ми так потребуємо вас, навчаємося у вас наук і мистецтв, переймаємо у вас ремесла, послуговуємося вашими винаходами, використовуємо ваші товари, мануфактуру. Клянуся, ми так прихильні до вас, що якби це залежало від нас, то по вашій смерті не допустили б, аби ви корчилися у муках пекла. Що ж нам робити, коли це не в наших силах? Я сподіваюся, що цю нашу слабкість ви нам вибачите і не будете вважати це нашою неповагою і невдячністю.

Фішер довго сміявся і потім відповів:

– Я охоче тобі вірю, але що ти скажеш на такий двовірш?

*Усі, хто прямує за ним і його ріднею,
Вважаються людьми, а решта – плазунами.*

Таким чином, виходить, що ті, хто слухається вашого пророка, – люди, а ми – плазуни?

Я йому на це відповів:

– Де ж ви вичитали цей двовірш? Досі в жодному збірнику віршів я не читав нічого подібного.

Фішер відповів:

– Будь ласка, ось у цій гасіді, – й простягнув мені газету.

Це на мене так подіяло, що кров ударила мені в обличчя. Від сорому я похилив голову.

По деякому мовчанні, наче прокинувшись, я перепросив і сказав, що цей поет не більше не менше як божевільний і не варто звертати увагу на його гасіду. По ній легко можна судити, що поетичного дару автор не має і в нього відсутнє поетичне чуття.

Фішер мовив:

– Тобто як поетичного дару не має, коли в нашу добу він іменується Шамс-аш-Шуара? Із чого ясно, що він є главою всіх поетів.

Я відповів:

– Ні, не думайте так. Це в нас такий звичай. Ми вибираємо собі псевдонім, але над сенсом цього псевдоніму не замислюємося; ми не думаємо над тим, аби він відповідав нашим учинкам.

Фішер відповів:

– Як же воно? Припустимо, що у вас так заведено. Але інші не можуть виправдати ваші звичаї. Тому представники нинішнього іранського народу, інших чужоземних народів будуть вкладати відповідне значення у цей псевдонім і скажуть, що державні люди Ірану в нашу добу настільки невправні у віршувальному мистецтві, що подібну людину називають Шамс-аш-Шуара. Майбутні покоління іранського народу стануть більш освіченими, більш культурними, прилучаться до науки. І коли вони в історії літератури нашої епохи прочитають вірші такого нездарного поета, вони пошкодують про те, що їхні батьки вважали його главою всіх поетів того часу і навіть погодилися з його прізвиськом, якого гідні лише Фірдоусі, Нізамі й Гафіз. Якщо й справді цей поет, як ти говориш, божевільний, то він у своєму шаленстві не самотній. На моє переконання, редактор газети такий самий божевільний, бо чим інакше пояснити, що таку дурницю і нісенітницю він помістив у своїй газеті й поширює не лише у своїй країні, але навіть за її межами.

У наш час газета іранської нації розсилається в усі держави Європи. Її читають в усіх столицях європейського континенту.

Скажіть на милість, обзиваючи нас хашаратами (комахами), яку користь для іранського народу цей поет хоче отримати з подібної образи? Ясно, що ви не маєте на увазі пряме значення слова, бо ми не миші й не ящірки. Ви маєте на увазі переносне значення цього слова. Виходить, що у вашому уявленні ми безумні, нетямущі, дикі варвари, недоуки, шелепи. От хто ми у вашому уявленні. Скажіть, по совісті, чи мислимо, аби Вольтера, Монтеск'є, Руссо, Дюма, Гумбольдта, Лувріє, Ватта, Фенелона, Бокля, Шекспіра, Вольнея, Байрона і подібних їм філософів, учених, письменників, поетів, істориків та винахідників Європи вважали комахами? Таких великих людей за людей не вважати, а нетямущих, марних, подібних до Суруша, вважати людьми вищої категорії? Чи можна з цим змиритися? Така характеристика в устах поета вашого народу зовсім не принижує нашої гідності. Вона радше принижує вашу власну гідність, бо ми усюди на вас будемо дивитись як на людей

зарозумілих, будемо на вас дивитися з висоти, будемо вважати ваш розум нерозвиненим, дитячим і будемо сміятися з вас.

На це я відповів йому:

– Ваша правда, редактор газети не повинен був друкувати таку ахінею, нісенітницю. Але ви особливо не лайте редактора. Цей горе-поет просто надурив, підвів його і змусив надрукувати таку брехню й дурню. Можливо, редактор не зрозумів сенсу цього вірша, та він пішов на це під певним тиском. Адже загальновідомо, що тегеранські редактори бояться придворних поетів і не можуть не рахуватися з ними. З допомогою Аллаха, я певний, що таких недоглядів надалі допущено не буде.

На цьому наша зустріч закінчилася, і коли я вийшов із номера генерала Фішера, то усю дорогу твердив собі:

– Ех ти, Суруше, Суруше, що ти наробив, у яке незручне становище ти нас ставиш! Як ти ганьютш нас! Щоб тобі ні лиха ні біди! Яка тобі користь від таких безглузких міркувань? Як ти не розумієш, що ставиш у дурне становище своїх одновірців, робиш їх мішенню для докорів! Через твої дурачі ми повинні чути образливі слова на нашу адресу. Чому? Яка користь у тому, що ти множиш число наших ворогів? Такі, як ти, просто наша ганьба, не менше. З одного боку, ти на сторінках своєї газети, висловлюючи прокляття, ганьблячи халіфів, розповсюджуєш її в Афганістані, Індії, Румі (Туреччині) й на Кавказі й тим самим для народів цих країн і мешканців Дагестану робиш нашу кров, наше майно дозволеними шаріатом на знищення. З другого ж боку, називаючи усі народи світу поганими комахами, віровідступниками, спілкування з якими недозволене шаріатом, вважаючи забороненим їсти з ними зі спільного котла чи приготовану ними їжу, ти прищеплюєш нам неприязне ставлення до них, зневагу. Слухаючи тебе, то весь світ – це шипшина, довкола тільки шипи, і лише ти один – букет махрових троянд.

Навіть не знаєш, куди від тебе бігти, куди сховатися. Наслідком такого ставлення до інших народів буде те, що ми ізолюємо себе від інших народів світу і вони змушені будуть думати, що ми зникли з цього світу.

Прийшовши додому після відвідин генерала Фішера, я почав писати цю статтю, і був так душевно пригнічений, що навіть не знаю, що вийшло з-під мого пера.

Мій дорогий брате редакторе! Аби інші отримали звідси почвальний урок, тобі треба цю мою статтю помістити у кількох номерах своєї газети й розповсюдити усередині країни. Але ні в якому разі жоден із цих номерів не надсилати за межі країни. Сурушеві ж повідаєш, аби надалі не займався такими речами.

*Хай жахається він мого точеного пера
І гострого меча, що проливає кров.*

Крім цього, тобі треба зрозуміти призначення і мету газети «Міллет». Наприклад, у газеті «Міллет» першим ділом ти повинен висвітлювати питання зовнішньої політики.

Друге. У своїй газеті ти повинен висвітлювати усі заходи іранських державних діячів, які стосуються порядку і дисципліни у країні та користі народу й іранської держави.

Третє. Деякі телеграфні повідомлення ти повинен розміщувати чітким шрифтом.

Четверте. Ти повинен висвітлювати питання внутрішнього порядку і події місцевого значення. Наприклад, на сторінках твоєї газети мусить бути повідомлення, яких обсягів набула холера у Тебрізі, чим пояснюють лікарі причину виникнення холери. Чи сприяють її припиненню вжиті заходи. Чи дає лікування відчутні результати. Треба уточнити й написати, скільки загинуло людей від холери й скільки одужало з числа заражених цією хворобою. Ти повинен на сторінках своєї газети викривати, соромити усіх посадових і високопоставлених осіб, які при виникненні цієї хвороби раніше за всіх залишили свої місця і тим самим викликали паніку й сум'яття серед населення.

Викривати тих, хто у тяжкі для краю хвилини думав лише про добробут своєї особи, бичувати їх за те, що, одержуючи величезну платню, вони залишили без піклування підданих держави. І навпаки, ти у своїй газеті повинен підносити благородство тих, хто

у небезпечний час надихав народ: ти повинен писати з вдячністю про тих посадових і високопоставлених осіб, котрі у тяжкі хвилини не покинули краю, виявляли турботу про народ і думали про його добробут, а не про власний. Наприклад, потрібно написати з вдячністю про самовідданість таких людей, як Мірза Абдулвахбахан Наїбульвусар, який, будучи молодим, у тяжку хвилину не побоявся хворих і, не подумавши про власний добробут, показав взірець справжнього героїзму: від самого початку холери й до її зникнення він не покинув свого поста і виконав святий обов'язок перед батьківщиною та народом.

П'яте (найголовніше й основне). Ти повинен друкувати свою думку і свої погляди, а також думки, пропозиції, поради інших, які стосуються прогресу та розвитку торгівлі й рільництва Ірану, питання, пов'язані з виявленням та експлуатацією його незліченних викопних багатств, питання організації зрошення досі не зрошуваних пустель, повідомлення, котрі стосуються науки, знань і промисловості, особливо відкриття нових шкіл і виховання дітей, – словом, усе це висвітлювати у своїй газеті.

За твердженням Катіба Челябі, європейські народи, спираючись на науки (на найголовніші з них – математику і географію), захопили усі частини світу, і в усіх куточках земної Г'улу вони виявляють підприємливість та є господарями становища. От у зв'язку з цим питанням, аби зацікавити читача, а найголовніше, аби викликати живий інтерес у молоді до наук, треба у своїй газеті відвести місце для зображення життя найвизначніших учених, філософів, лікарів, поетів і полководців. Ти можеш опублікувати у своїй газеті їхні твори, писати про їхні погляди, доблесті, успіхи, відтворювати окремі епізоди з їхнього життя, помістити критичні статті, написані вами або іншими особами, в яких висміюються діяння і вчинки державних урядників, правителів областей і провінцій, бо газеті дано право вільно висловлювати свої думки. Твоя газета мірою можливості повинна висвітлювати навіть дії та вчинки представників верховної влади, воєначальників і усіх тих, хто посідає вищі пости у державному апараті, а також учених-богословів. Наприклад, у Мазандарані скоюються вбивства підданих шаха, людей

єврейського походження. Твоя газета повинна викривати усіх тих, хто підтримував цю сваволу ². Нехай такі люди знають, що їхні підбурювання і свавілля не залишаться таємницею, а зробляться предметом суспільного відома. Нехай надалі вони боятимуться громадської думки, боятимуться бути зганьбленими. Нехай вони при виконанні своїх обов'язків не виходять за межі законів свого державця, не роблять нічого, що суперечить волі й бажанню свого шаха, свого прямого начальства. Нехай вони свої дії та вчинки поєднують з істинним патріотизмом. Вони не повинні виходити за межі справедливості, а робити усе сумлінно.

Крім цього, надалі необхідно, аби твоя газета друкувалася не літографським способом і різними почерками, як нині, а в типографії, подібно до того, як Манучехр-хан у тій же типографії віддрукував кілька книжок. Літографський спосіб друкування – це дурниця, нікуди не гідне діло. Не кажучи вже про те, що при літографському способі друкування виходить безліч помилок, зазначимо біду ще гіршого ґатунку: почасти слова виходять неясно, і потому як віддрукуєш тисячу або більше примірників, літери на камені стираються, і текст стає непригодним.

Отже, якщо ти випускатимеш свою газету так, як ми радимо, то з часом кількість твоїх читачів зросте до десятків тисяч, а можливо, й більше. Тоді й ти з цього будеш отримувати вигоду і народові послужиш величезну службу.

Нехай береже тебе Аллах!

² Аби роздобути ці новини й відомості про події, що відбуваються в країні, ти повинен в усіх областях і містах мати платних працівників. Вони, за твоїм дорученням, повинні збирати з усіх областей і районів країни відомості й щотижнево усе це надсилати тобі. Таких людей по-французькому звуть кореспондентами. Ти повинен в уряді випросити дозвіл, аби поштові відділення усі листи на твоє ім'я надсилали безкоштовно. *(Прим. автора.)*

Лист Мірза-Мухаммед-Джаффарові Ґарадажадзі

Мій дорогий і любимий брате Мірза-Мухаммед-Джаффарє!
Ваш приємний лист я отримав; він порадував мене.

Насамперед я хочу просити Вас про одну люб'язність. Мій величний повелитель, пан Мірза Юсіф-хан, у останньому листі стисло повідомив про те, що волелюбний принц Джелаледдін Мірза на даний момент хворий. Ця звістка дуже засмутила мене. Прошу Вас негайно повідомити мені, у чому полягає хвороба Його Високості, щоби я більше не турбувався і не тривожився.

Моє нещастя, що я, знайшовши було єдиного в усьому Ірані однодумця, втрачаю його через хворобу на самому початку нашої дружби.

А по-друге, хвала Вашому духмяному перу за те, що Ви так близько до оригіналу і прекрасно переклали комедію «Молла-Ібрагім-Халіл». Переклад абсолютно витриманий у межах оригіналу. Адже основна вимога, що висувається до перекладу, полягає саме в тому, аби в ньому не було нічого зайвого і нічого відсутнього. Ліпшого перекладу бути не може. Постарайтеся обов'язково надрукувати цей переклад.

Надсилаю Вам свою фотокартку із цим листом. Якщо з'явиться можливість помістити на початку кожного твору окремі гравюри з зображенням дійових осіб, то це справді стало б небаченим донині сюрпризом, і книжки набули б особливої вишуканості.

Тепер уже немає потреби надсилати мені до Тифліса Ваші переклади інших моїх творів. Не втрачайте часу, надрукуйте відразу всі! Я маю велику довіру до Вашого пера. Після виходу друком надсилайте на моє ім'я 3–4 примірники!

Ви запитували про значення слів «Георг Кліффорд». Повинен Вам сказати, що обидва ці слова є ім'ям одного еміра, тобто вони означають: Георг – син Кліффорда. Подібно до того, як в арабів прийнято замість Са'д бін-Ваккас, Омар бін-Са'д, Амр бін-Ас писати Са'д Ваккас, Омар Са'д, Амр Ас. Сенс речення полягає в

такому: «Тоді слава моя у цій галузі затьмарить славу Георга, сина Кліффорда – покровителя пана Ліннея».

А що стосується слова «гигилджим», то азербайджанською воно означає «найдрібніші іскри вогню». Перською воно зветься «абіза», «хадра», «сітарача».

Який же Ви карадагець, коли не знаєте значення цього слова? Я сам почув це слово, будучи в Карадагу. Від семи до дванадцяти років я мешкав у Карадагу в селі Хоранд, потім у селі Велібейлі серед жителів Енкут. За рік до початку війни між Паскевичем і Наїбуссалтаном я перебрався на цей бік річки Аракс – на російську землю.

А «чуллу-лікар» зовсім не означає «пустельник» («біябані»). «Чул» азербайджанською означає попону. За переказами, 90 років тому один мандрівний медик (лікар) задля мандрівки приїхав з Ірану до Нухи й деякий час пробув у цьому місті. Він буцімто мав ґрунтовні знання у царині медицини та низці інших чудесних наук. Його ім'я прославлено в цьому місті та в його околицях. Через те, що він завжди закутувався у попону, то й став відомий як «Чуллу-лікар», себто лікар, одягнений у попону або повстятий плащ. Нухинські мешканці й до сьогодні вважають цього лікаря людиною, обізнаною в таємницях хімії.

По-третє, дорогий мій брате, стосовно «Листів Кемал-уд-Довле», Ви зауважили, що досі не читали їх. То звідки ж Ви знаєте, що вони написані зі злим умислом? Тут немає жодного злого умислу, а є лише критика та іронія. А в цьому дуже велика різниця. Для з'ясування цього питання доведеться висловити довгі міркування. Звичайно, вони не вмістяться у цей лист. І тому я стисло напишу Вам, аби Ви були обізнані щодо критики й могли розібратися у цьому питанні.

Без іронії, сарказму, глузування неможливо написати критичний твір. «Листи Кемал-уд-Довле» – це не проповідь і не повчання, а критика.

Раз людям стали властиві погані вчинки, то не можна очікувати, що на їхню людську природу подіють твори, написані не в дусі критики, а в дусі батьківської любові, проповіді й напучування.

Люди відчувають огиду, читаючи й слухаючи проповіді та настанови, тоді як вони завжди з великою охотою читають твори, написані у критичному стилі.

Досвід європейських філософів і ціла низка беззаперечних життєвих доказів підтвердили той факт, що, крім іронії та сміху, жодними іншими засобами не можна викоренити погані й відразливі вчинки з людської природи. Якби наставляння і проповіді справляли вплив на людей, то населення Ірану, яке вже понад шістсот років читає твори Шейха Сааді «Гюлістан» і «Бустан», надавало би великого значення проповідям і наставлянням, які в них містяться, – адже в них усе від початку до кінця є суцільним повчанням! І врешті-решт гноблення і деспотизм, радше, день у день збільшуються, ніж поменшуються.

Одне слово, ми не повинні вступати у полеміку з цього приводу. Якщо ми почнемо сперечатися, то, безсумнівно, ви будете переможені. Критичний метод досі не застосовувався в ісламській літературі. Саме тому в подібних питаннях ви швидко опиняєтеся під владою страху. Зрештою, не може бути жодного кориснішого засобу для виховання народу, облагороджування і поліпшення поведінки наших одновірців, упорядкування державних справ і збільшення впливу державних наказів та заборон, аніж критика.

Кемал-уд-Довле не проповідник і не наставник, він критик. Якби він був проповідником і наставником, то на нього дивилися б так само, як на Моллу Мухаммед-Рафі-Ваїза Газвіні. А його твори вийшли б такими ж несмаковними, банальними й блідими, як і «Абваб-уль-джинан» («Райські ворота»). Чи можна знайти таку людину, яка б читала «Абваб-уль-джинан» за власним бажанням і без нудьги? Від однієї лише назви книжки відчуваєш нехтіть.

Однак, якщо листи Кемал-уд-Довле потраплять до чийось рук, то ця особа, відмовившись від їжі й сну, подібно до людини, яка відчуває спрагу й опинилася біля джерела, постарається прочитати й зрозуміти їхній сенс, узяти з них приклад і запозичити з них знання. Прочитавши, хоч-не-хоч він дійде висновку, що треба бути подаль від будь-якого вчинку, засудженого критиком, і обов'язково робити вчинки, що він заохочує.

Тепер самі поміркуюте, наскільки велика різниця між критикою та наставлянням. У чому ж причина такої переваги критики над проповіддю і наставлянням? Звідки випливає така сильна спрага читати критичні твори? Причина такої переваги полягає в тому, що критичний твір пишуть, послуговуючись іронією та сміхом. І тому такий великий інтерес до читання критики. Цю таємницю розгадали європейські вчені. Мій народ досі не збагнув її. Якщо листи Кемал-уд-Довле будуть опубліковані, то й мій народ зможе стати на шлях виховання й освіти.

Я повинен сказати, що природний талант мого народу не менший, а значно більший за природний талант усіх європейських народів.

Найяскравіший приклад, що свідчить про перевагу критики над проповіддю і наставлянням, перед Вами. Нема чого йти далеко! Припустимо, що один проповідник, написавши книжку в душі батьківської любові, забажав розтлумачити народові, що хімія не є химерою.

Та з'явилась інша особа, яка навіть не заїкається про те, що «є хімія, або що треба вірити в науку хімію». Він лише критично, з іронією написав твір «Молла-Ібрагім-Халіл» і розповсюдив його серед народу.

Тепер скажіть самі, який з цих двох творів справить більший і очевидний вплив на людей? Безумовно, «Молла-Ібрагім-Халіл», бо цей твір написаний з гумором.

Є й інша відмінність між критикою та наставлянням, яка полягає в тому, що в поліпшенні поведінки й виховання сучасників і майбутніх поколінь наставляння не має жодної сили. Навпаки, критика, здійснюючи вплив на поліпшення і вдосконалення поведінки й виховання сучасників, zarazом цілковито впливає на поліпшення і вдосконалення поведінки й виховання майбутніх поколінь.

У цьому відношенні вона здатна давати бажаний результат. І така обставина потребує ретельнішого розгляду. Європейські вчені висловили цілий ряд думок і написали твори, які підтверджують справедливість цих слів.

Європейські держави також витратили мільйони на будівництво чудових споруд у великих містах, які мають назву «театр», аби жінки й чоловіки, збираючись у них, слухали твори про своїх співвітчизників, написані з іронією та сарказмом, і, бачачи станом вище висміюваних, отримували урок собі. Європейці зрозуміли, що проповіді й наставляння, крім марної трати часу і крім шкоди, нічого корисного людській природі не приносять.

Ви й не сподівайтесь почути від Кемал-уд-Довле батьківських наставлянь. Знайте раз і назавжди, що наставляння і проповіді не можуть мати жодної дії на людську природу, незалежно від того, чи будуть вони вимовлені з батьківською любов'ю, а чи з погрозою.

Усілякі злодії, розбійники, вбивці, гнобителі, деспоти, шахраї неодноразово чули і про життя в пеклі, чули вони й проповіді, наставляння. Одначе, попри це, вони все-таки не змінили своїх поганих учинків і схильностей.

Але критика, іронія, насмішка, що викривають їх перед співвітчизниками, знайомими й друзями, змусять їх відмовитися од поганих справ. Якщо хто-небудь, вступивши з вами в суперечку, стверджує протилежне, то ви повідомте мені його аргументи, аби я, спираючись на твори найзнаменитіших європейських філософів, дав йому таку ґрунтовну і переконливу пораду, щоб усі його твердження зазнали краху.

Чому ж ми повинні ображатися на критику Кемал-уд-Довле? Він не чужий, а наш одновірець, співвітчизник. Він син нашого народу, він є нашим братом, який висміює, іронізує з поведінки і вчинків своїх рідних братів.

По-четверте. Ви зробили запит на копію нового алфавіту. Мушу повідомити, що ще задовго до цього я склав проект нового алфавіту в такій формі, що усі крапки випадали й голосні літери поєднувалися з приголосними. Затим пан Рухуль-гюдс склав інший проект, на підставі якого усувається написання разом літер у складі слів, і слова пишуться окремо, без поєднання літер. Усі крапки відкидаються й усі голосні, як в алфавітах європейських народів, уключаються в алфавіт поряд із приголосними. І справді, алфавіт Рухуль-гюдса набагато легший від складеного мною.

І тому я з його згоди і за його порадою по кількох змінах у складеному ним проекті надіслав зразки літер до міністерства освіти й написав, щоб вони або прийняли алфавіт Рухуль-гюдса, або, використовуючи його, створили інший алфавіт із включенням схвалених ними зображень, і застосовували його. І таким чином, у мене не залишилося копії алфавіту Рухуль-гюдса, аби я міг переписати й надіслати Вам. Не залишилося й копії алфавіту, раніше складеного мною. Якщо хочете, то можете звернутися до міністерства освіти й отримати копії як мого попереднього алфавіту, так і алфавіту, складеного Рухуль-гюдсом.

Прошу Вас узяти в шанованого Мірза-Юсиф-хана й прочитати книжку пана Рухуль-гюдса про новий алфавіт і про його необхідність. От тоді ви зрозумієте, чому серед п'ятнадцятимільйонного іранського народу немає й півмільйона письменних людей...

Прошу Вас писати мені зрідка листи. Я також писатиму про питання, котрі Вас цікавлять, і надсилатиму Вам різноманітні відомості.

І ще у своєму листі ви висловлювали велику образу на пана Рухуль-гюдса за те, що він пише свої твори гнівно і в'їдливо. Вам хотілося б, аби він писав дуже м'яко, тобто як проповідник і наставник. Правда, усі твори пана Рухуль-гюдса, як і листи Кемалуд-Довле, написані в іронічній формі, саме тому всі грамотні люди читають їх з неописанною насолодою та інтересом. Ви хочете, аби Рухуль-гюдс писав для вас солодкі проповіді й батьківські наставляння без критики й насмішки, щоби ви могли жбурнути їх у куток, і не звернути на них жодної уваги, якби випадково потрапили вам до рук. Отже, листи зотіли б, а про зміст ніхто би й не дізнався, чи не так? Ну й добре! Ви маєте дивовижний смак і старанність!.. Ні, не так. Я не думаю, що ви маєте старанність і смак, якщо волієте проповідь і наставляння, а не критику.

Загалом Рухуль-гюдс і Кемалуд-Довле – обидва чудово знають, як слід писати свої твори.

Часи Сааді та Молла-Рафі-Ваїза Газвіні минули. Наша доба – це вже інша доба. Не думайте, як це Ви пишете у листі, що, почувши наставляння і проповідь, Ви станете їх слухатися. Кемалуд-Довле

і Рухуль-гюдс – обидва чудово знають, що після того, як людське суспільство, минувши дитинний вік, досягло зрілості, подібні за собою вже не дієві, вони суперечать людській природі.

Критика п'єс Мірза-Аги

Дорогий брате мій, Мірза-Аго! Нехай подовжить вам Бог життя ваше!

Я прочитав вашого люб'язного листа. Цілковито прочитав ваш твір і віддав вам тисячу похвал. Я в захваті від нього. Мене хвилюють ваш запал, ваш смак і стиль. Я сподіваюся, що ви завжди будете присвячувати ваше дозвілля цьому благословенному мистецтву, яке в європейських народів зветься драматургією. Сподіваюся також, що надалі ви сягнете ще більших висот і станете провідною зорею для ваших співвітчизників, друзів і однодумців.

Та річ у тім, що це лише початок вашого літературного шляху, і мені слід вказати на деякі хибні риси вашого твору для того, щоб у подальших ваших творах вони більше не траплялися. Вважаю це за необхідне для того, аби надалі не було ганджів у ваших творах, аби ніхто не зміг вказати на вади у них і аби вони подобалися і вельможним панам і простолюдові.

Перш ніж говорити про вади, треба з'ясувати собі, що таке театр.

Театр – це висока й розлога зала, в середині якої на двох бічних і задній стінах унизу й нагорі розташовані ложі для глядачів, звернені до четвертої стіни. Населення країни, чоловіки й жінки, представники різноманітних класів, починаючи від вельмож і купців та закінчуючи ремісниками, забажавши відвідати театр, платять за вхід і розміщуються в ложах, а також у кріслах, розставлених у партері, – й споглядають сцену. Іноді й правитель країни теж приходиться до театру і розташовується у відведеній для його особи ложі. Майстри сцени, яких, за термінологією європейців, називають акторами, виходять на сцену в різноманітних костюмах

і дають заздалегідь вигадані вистави. А глядачі слухають їхні розмови, які вони провадять між собою.

Тому в змісті п'єси нецензурних слів, непристойних висловлювань, а так само непристойних рухів не повинно бути зовсім. Отже, у п'єсі «Ашраф-хан» такі вирази, як нужник, кал і т.д., не повинні мати місця, і тому їх треба замінити.

Тепер перейдемо до вад.

Перша вада. Умови мистецтва драматургії вимагають, аби з розмови кожної дійової особи можна було винести ясне й визначене уявлення про його дії.

Наприклад, якщо автор поставив собі за мету показати дію когось із персонажів драми, то його ім'я не треба виставляти окремо над рядком, а слід помістити поряд із рядком, де говориться про справи даної особи. Коли ж передається розмова однієї з дійових осіб, тоді її ім'я повинно бути вміщене окремо, над рядком.

Друга. Ім'я кожного персонажа, який бере участь у п'єсі, якщо він діє або говорить, повинно бути згадане на початку п'єси.

Наприклад, у вашій п'єсі ім'я матері Сари, Шарафніси, на початку не зазначено, також не згадано там ім'я Фарамерз-бека, за яким можна було б скласти уявлення про те, хто така Туту-ханум (тітка).

У п'єсі «Ашраф-хан» також не згадані на початку імена деяких слуг, що в ній діють.

Третя. У драматичному мистецтві існує порядок, за котрим, якщо це видається можливим, усі учасники п'єси концентруються наприкінці вистави в одному місці, і якщо усі їх не видається можливим зібрати разом, то необхідно зібрати разом принаймні дві третини усього складу дійових осіб, аби вони змогли довести до кінця свої думки й закінчити п'єсу.

А у ваших п'єсах наприкінці вистави дійові особи разом не збираються.

Четверта. Метою драматичного мистецтва є облагороджування людських звичаїв, показ повчальних прикладів глядачеві або читачеві. Якщо це так, то вкрай необхідно, аби при Ашраф-хані Аравії перебував радник, який змушував би Ашраф-хана давати гроші, нагадував йому про його обходження з підданими Аравії.

Приміром, на початку вашого твору ви пишете, що Ахунд-Мохсун є радником Ашраф-хана і вчителем його синів і що Ашраф-хан узяв його з собою до столиці.

Коли Ашраф-хан ремствує на гніт і сваволю першого державного сановника і мустоуфі Террар-хана, Ахунд-Мохсун говорить йому:

– Хане! Чи не казав я вам неодноразово, аби ви не обходилися так жорстоко з підданими з такої-то місцевості й не брали гріха на душу. Плач і стогнання цих нещасних не залишаться без відплати.

Користуючись будь-якою нагодою, необхідно такими засобами у різноманітних вираженнях розкривати перед глядачами діяння Ашраф-хана в Аравії. Сам Ашраф-хан у відповідь на повчання і наставляння Молла-Мохсуна всіляко мусить показувати, що глибоко кається у сподіяному ним злі в Аравії.

Крім цього, треба побудувати п'єсу так, аби Ашраф-хан позбувся усіх коштів, навіть аби він заліз у борги, аби почав відчувати нужду. Треба показати, що він від усієї душі щиро кається в усьому тому, що сотворив у Аравії, що думка про допущену ним сваволю поїдає усе його ество, що він відчуває докори сумління. Треба показати, що він більше не хоче вбиратися в одяг володаря. Треба побудувати п'єсу так, що Ашраф-хан нібито відмовляється знову стати володарем, відмовляється від влади, яка призводить до гіркоти, тяжких переживань і кається у своїх діяннях.

Нехай він у вашій п'єсі дасть обітницю Богу, що коли він переживе цю катастрофу, то віддасться у свій спадковий маєток. Нехай він пообіцяє Богові, що з відразою дивитиметься на славу, титул, розкіш і пишноту двору, такого безладного і непопулярного серед населення, і що він, відчувши до всього цього презирство, до кінця своїх днів вестиме життя відлюдника, віддаючись покаяттю. Після цього як-небудь звільніть його.

Із п'єси слід викинути оповідь про Секінеї-Каші. Ашраф-хана треба зобразити людиною пристойною і розумною. Представник старшини хай вимагає в нього грошей з інших мотивів.

З другого боку, зробіть у вашій п'єсі так, аби шах розгнівався з якого-небудь приводу на першого державного сановника і на

Террар-хана. Нехай шах велить забрати в них усе майно, усі землі й угіддя, нехай він збезчестить їх, зробить жебраками.

Нехай вони будуть позбавлені благ світу цього і потойбічного, як ми неодноразово спостерігали.

Хто не знає про сумний кінець Мірза-Ібрагім-хана Шіразі, Мірза-Абульґасима Фарагані, Мірза-Тагі-хана, Мірза-Ага-хана та інших?

Таким чином, ваш твір стане першим за значенням в усьому Ірані, буде повноцінною п'есою, звідки отримають урок як читачі, так і глядачі на виставах.

П'ята. Друг ваш, який нагадав вам оповідь Шейха Сааді про лисицю, правий. Писати такі речі про сучасників і розповсюджувати їх – справа небезпечна. Це особливо небезпечно в такій країні, як Іран, де цілковито відсутня свобода в оприлюдненні творів найліпших мислителів країни. А що ж тоді робити? Це дуже важливе і надто актуальне питання. Якраз і треба писати про це...

Із цим легко впоратися. Перенесемо в часі цю подію на період правління Шах-Султан-Ґусейна Сефеві, у царювання котрого не було ні порядку, ні справедливості. Ми це представимо так, ніби в його царювання з Аравії приїжджає Ашраф-хан, і з ним відбувається катастрофа. Тоді ніхто не зможе до вас присікнутись, а сучасники ваші зроблять для себе відповідний висновок.

Припустимо, що випадково довкола цього зав'яжеться дискусія, припустимо, знайдуться люди, які скажуть, що Шах-Султан-Ґусейн був дуже стриманою, незворушною людиною і не міг би розгніватися на першого державного сановника і Террар-хана, тоді можна їм відповісти, що незважаючи на свою стриманість, Шах-Султан-Ґусейн зробив свого першого сановника нещасним і умертвив багатьох із вельмож.

Гнів не завжди є результатом або наслідком злоби. Інколи його породжують апатія, в'ялість і відсутність порядку й дисципліни. Проте, якщо згадка Шах-Султан-Ґусейна зможе викликати гнів, тоді замість нього назвіть іншого шаха, але тільки не Шах-Аббаса, бо в його царювання були дисципліна і порядок.

Якщо ім'я Ашраф-хана відомо серед його сучасників, тоді замініть його іншим. Наприклад, назвіть його Гейдар-ханом чи Рустам-ханом. А щодо столиці – нехай це буде Ісфаган.

У вашій п'єсі не можна забути про ще один момент: нічну бесіду Ашраф-хана зі своїм слугою.

Тут треба показати і світанок, і настання дня для того, аби Ашраф-хан міг піти до канцелярії. Адже ж не вночі він туди пішов!

Крім того, всюди й завжди необхідно описувати місце й положення дійових осіб у п'єсі. Наприклад, Ашраф-хан має намір піти до канцелярії першого державного сановника. Тут ви повинні дати опис канцелярії, аби майстри драматичного мистецтва, тобто актори, які відтворюють події, могли би провести на сцені зміни відповідно до вашого опису. Треба, аби актори негайно перетворили сцену, яка показує апартаменти Ашраф-хана, на канцелярію першого сановника.

Шоста. З усіх ваших п'єс добра і дуже цікава оповідь про Кевкеб і десятника Гасима. Ви ліпше назвіть цю п'єсу «Пригоди десятника Гасима і Кевкеб», бо у ній роль Заман-хана не надто велика. Потім зробіть так, аби Хаджі-Раджаб покався у своїх діяннях, аби він зовсім покинув розпусту і пияцтво. Крім того, покажіть його молодшим!

Далі. Відомо, що увага читача прикута до Кевкеб. Тому ви ще сильніше і виразніше підкресліть її красу, зробіть її більш привабливою. Покажіть із більшою переконливістю, як вона, зазідавши Хаджі-Раджаба у захопленні Тавус, перестала з ним зустрічатися. Хаджі-Раджаб не з своєї волі відмовився від Кевкеб, насправді він не захопився Тавус. Він переживає, сумує за Кевкеб, він місця собі не знаходить без неї. Врешті зробіть так, аби Кевкеб, полонена добротою і хоробрістю Хаджі-Раджаба, відчула сором і розкалася в тому, що мучила його, що робила вигляд, ніби приревнувала і віддалилась від нього, ображена.

Перебудуйте п'єсу так, аби Кевкеб, бачачи сваволю і злочинства цих оскажених, безстидних дармоїдів, які дбають лише про добробут своєї власної особи, у розпачі мовила Хаджі-Раджабові:

– Які нелюди ці правителі! Які вони ниці й безчесні! Замість того, аби сприяти процвітанню і розвитку торгівлі, сільського гос-

подарства, впорядкуванню сільських теренів, самому отримати з цього користь і принести іншим, вони вправляються у своїх забанках і наживаються коштом народу, коштом нас, нещасних.

По цьому нехай Кевкеб звернеться до Хаджі-Раджаба з проханням узяти її в прислуги, оформити свій шлюб із нею кябином – не відмовити їй у шматку хліба і визволити її з пут цих жалюгідних сластолюбців, дармоїдів, бо тим самим Хаджі-Раджаб позбавить її ганьби, мук і страждань у пеклі. Покажіть, ніби Хаджі-Раджаб лише цього й чекав, що його захватам немає кінця, і він погоджується з великим задоволенням. На цьому нехай п'еса й закінчується.

Усе повинно бути викладено цікаво, треба підібрати переконливі слова, аби вплинути на читача і глядача. Сподіваюся побачити силу вашого пера у підборі таких слів. Але Кевкеб не повинна відкривати Хаджі-Раджабові, що вона вдавала ревниву і використала хитрощі, інакше кохання переросте у ненависть.

Якщо я став причиною нових клопотів для вас, не впадайте у відчай і не прагніть до того, аби швидше відкараскатися і зжукмити свій твір. Адже це велика праця. Вона житиме віками після вас. Літературний твір повинен бути зроблений чітко і струнко. Він повинен бути вільний від вад. Він повинен бути привабливим і за формою, і за змістом.

Крім цього, треба одночасно мати на увазі й житейські моменти – вигоду цієї справи. Якщо ваш твір матиме успіх, приваблюватиме змістом, художністю, якщо він зупинить на собі увагу громадськості, то розійдеться тисячами примірників. Яке ж інше ваше заняття може бути ліпшим і вигіднішим?

Розпуста, як явище у суспільстві, ганебне і нище, не може бути представлена на сцені, етика драматургії цього не дозволяє, але читати про це – не таке велике зло, бо почасти джерелом огидних вчинків правителів вашої країни слугують саме подібні мерзенні явища, а описати ці явища і події особливо важливо.

З другого боку, неможливо собі уявити, аби цю п'есу можна було поставити в Ірані, бо театру там ще не створено. Оповідь про Кевкеб написана особливо цікаво й добре. З погляду хитрощів і

вжиття заходів проти них, вона цілком відповідає драматичному мистецтву, за винятком одного моменту.

З огляду на вказану мною причину, пригоду Кевкеб не можна представити на театральній сцені, але оскільки її пригода також написана у вигляді драми, то і її необхідно переробити у повній і обов'язковій відповідності усім вимогам, які висуває до нас драматургія. Уникати й ігнорувати ці вимоги ніяк не вважається за можливе. Читач не повинен дійти думки, що автор не має уявлення про драматичне мистецтво.

У чому виявляється ваш недогляд у переказі пригоди Кевкеб?

Зараз я вам це скажу.

Кевкеб пише листа Хаджі-Раджабові, але не читає його Агабаджі. А Хаджі-Раджаб читає цього листа в караван-сараї, причому читає про себе, щоб не чули Езданбахш і решта людей, котрі там перебувають. Отже, глядачі, які сидять у залі, не чують і не знають, про що пише Кевкеб Хаджі-Раджабові. З другого боку, і Хаджі-Раджаб пише листа Кевкеб і не може прочитати його Агабаджі в караван-сараї. Агабаджі приносить і передає Кевкеб відповідь Хаджі-Раджаба. Але Кевкеб теж не читає Агабаджі відповіді Хаджі-Раджаба. Отже, для глядачів знов-таки лишається таємницею, що відповів Хаджі-Раджаб Кевкеб.

Треба внести таке виправлення:

Потому як Кевкеб закінчила писати листа, вона звертається до Агабаджі:

– Послухай, Агабаджі, що я написала Хаджі-Раджабові.

Вона читає написаного нею листа. Потім Агабаджі виходить. Після її виходу сцена змінюється, відповідно до вашого опису, і тепер зображає караван-сарай і кімнату Хаджі-Раджаба.

Коли Агабаджі приносить відповідь Хаджі-Раджаба, Кевкеб ізнову звертається до неї:

– Послухай, яку відповідь мені написав Хаджі-Раджаб!

Кевкеб читає відповідь Хаджі-Раджаба. Тут також обстановка на сцені повинна бути змінена. Глядач уже бачить житло Кевкеб. Отож присутні у театрі мають повне уявлення про те, що писала Кевкеб і що відповів Хаджі-Раджаб. Зміст листа Хаджі-Раджаба

немає потреби читати в караван-сараї. Достатньо лише показати, що Хаджі-Раджаб, написавши листа, передає його Агабаджі, а зміст буде відомий, коли його прочитає Кевкеб.

Звертаю вашу увагу на те, що слова Агабаджі: «Хай буде проклятий батько хитрих і підступних жінок», вимовлені нею по дорозі, до глядача не доходять. Цю ваду можна усунути так.

Приміром, нехай Агабаджі вимовить ці слова не по дорозі. Нехай вона входить у кімнату Кевкеб, яка в цей час перебуває або у дворі або на кухні, й за її відсутності вимовляє: «Хай буде проклятий батько хитрих і підступних жінок» та ін.

Таким чином, ті, хто сидить у залі, чують слова Агабаджі, а слідом за цим до кімнати входить Кевкеб.

Ви завжди мусите пам'ятати про такі моменти. Весь час ви мусите пам'ятати про глядача в театральній залі. Наприклад, коли Ашраф-хан підводиться і вимовляє: «Бісмільлах», а потім додає: «Боже милосердний, збав ти мене від цих кровожерних вовків», глядачі у залі повинні чути ці слова.

Отже, його дію – появу в судилищі першого сановника – треба дати окремо від діалогу.

Крім усього цього, зазначте на початку, що, хоча пригода Кевкеб написана у формі драми, вона розрахована на читача, а не для театральної постановки, бо за деякими своїми властивостями пригода не підходить для сцени.

На мою думку, це потрібно для того, аби ваш читач зрозумів, що ви знаєте вимоги драматургії, та вам добре відомо, що прости-туція і розпуста – явища аморальні.

Хочу звернути вашу увагу ще на одну обставину, а саме: у ту мить, коли Кевкеб у себе в кімнаті пише листа Хаджі-Раджабові, а також коли Хаджі-Раджаб у караван-сараї у своїй кімнаті пише листа Кевкеб, на сцені не повинно панувати мовчання. Коли Кевкеб пише листа Хаджі-Раджабові, Агабаджі повинна вести бесіду зі служницею доти, поки Кевкеб не скінчить свого листа.

Точно так само, поки Хаджі-Раджаб не скінчить писати свого листа до Кевкеб, ви займіть Езданбахша й Агабаджі, нехай між ними зав'яжеться розмова.

Ви повинні врахувати цю обставину. Інакше кажучи, доки завіса не опущена, глядач не повинен бачити сцени, де панує мовчання. Глядач постійно напготові, прислухається до всіх розмов, а тому мовчання і тиша не можуть бути на сцені за жодних умов.

Сьома. У п'єсі «Ага-Хашим» ви виставляєте його бідним, убогим. Зробіть так, аби він у вас був принаймні розумним, грамотним і самолюбивим, бо і читач і глядач прихильно настроєні до нього. Вони хочуть бачити його щасливим. Показувати його під тілесною карою, як схибленого, не варто. Не посилайте його кохану до джерела за водою. Влаштуйте їхню зустріч у такому місці, аби це не було образливо ні для її гідності, ні для його.

Окрім цього, Сара здається дівчиною розв'язною і вульгарною, як сузманийки, й навіть гіршою за них.

Така характеристика суперечить самій жіночій природі й не відповідає вимогам драматургії. Зробіть так, аби Сара здавалася сором'язливою, скромною. Відповідно до цього, змініть тон і характер її поведінки зі своєю матір'ю та іншими людьми довкола. Викресліть у вашій п'єсі те місце, де вона курить опіум, вириває в себе пучок волосся і цілує ноги Гюльндамбаджі. Це все надто грубо для молодої дівчини. Сара може говорити вільно лише з Ага-Хашимом, і говорити те, що велить їй серце.

Дорогий брате мій, Мірза-аго!

Велика помилка ваша, яка суперечить правилам драматургії, полягає у словах і виразах Хаджі-Піргулу, звернених до Ага-Хашима. Він говорить:

– Я сам одружуся із своєю дочкою Сарою, ні за кого її не видам!

Який жаж!.. Чи може на сцені європейського театру батько так говорити про свою рідну дочку? Обов'язково змініть цей вираз!

Крім усього сказаного, треба щось вигадати для Ага-Хашима. Зробіть так, аби він перестав бути вбогим.

Наприклад, нехай відбудеться його весілля, зберуться його знайомі й друзі, й під час весільного бенкетування нехай з'явиться ферраш від губернатора і мовить:

– Ага-Хашиме! Вітаю тебе! Твій дядько, який мешкав у Астрахані, де мав торгову справу, помер, і оскільки в нього не було спад-

коємців, то усе своє багатство, що становить п'ятдесят тисяч туманів, він заповів тобі. Усе це переказано на ім'я російського консула в Решті. Тобі належить з'явитися туди й отримати в нього статки твого покійного дядька.

Лунають радісні вигуки друзів і знайомих, які сидять на бенкеті, й п'єса на цьому закінчується.

Восьма. П'єса ваша «Пригоди Шах-Гулу-Мірзи» від початку до кінця невдала. Ліпше за все киньте її в камін. Людині мислячій і розумній зовсім не личить писати такі речі. Іредж-Мірза вчинив гидко і зганьбив свого дядька. От і все.

Подібні речі не являють собою характерного явища у людському суспільстві. Це просто недоречна і недотепна витівка, що як така суперечить основам драматичного мистецтва, а тому жодним чином не може задовольнити естетичні потреби глядача. До того ж і зміст сильно шокує одного з членів панівної династії, а тому її поява пов'язана з неприємністю.

Тішу себе надією, що відповідно до моїх зауважень ви внесете виправлення у ваші твори, надрукуєте і розповсюдите їх серед населення, тим самим послуживши службу своєму народові, й надалі також займатися написанням подібних творів. І залучіть ще молодих і здібних людей із покоління, що підростає, до того, аби вони на ваших творах навчилися писати самі й могли познайомитися з драматургією. Нехай молоді драматурги майбутнього створять у царині драматичного мистецтва, яке вважається у європейців найпочеснішим із мистецтв, щось нове. Нехай вони вдосконалюють це мистецтво. Можливо, в результаті вашого благородного починання ця прекрасна справа, ця нова форма творчості стане популярною в народі, й народ полюбить драматичне мистецтво.

У Європі служителі цього благородного мистецтва завдяки своєму обдаруванню стали знаменитостями. Їхні імена оповиті ореолом усезагальної пошани, й вони стали близькі до двору володаря. Цих драматургів шанує народ, який по їхній смерті, дякуючи їм за творчість, споруджує пам'ятники на їхніх могилах.

Серед таких улюблених і шанованих народом людей – безсмертні імена Мольєра, Шекспіра та ін. Немає потреба всіх перечувати.

Часи «Гюлістана» й «Зінат-уль-меджаліса» відійшли у вічність. Сьогодні такі твори вже не можуть принести користь народові. Нині корисними, відповідними смакові читача й інтересам нації творами є драма і роман. Роман, у свою чергу, є частиною драматичного мистецтва, всебічне пояснення котрого вимагає часу. З цього приводу ви звернетесь до європейців, у посольствах яких ви перебуваєте на службі. Вони розкажуть вам про це докладніше.

Повідомте мене, чи дійшли мої листи до вас, і надалі не відмовте в люб'язності писати мені. Клянуся дорогим життям вашим, ви так мені дорогі, я настільки пройнявся до вас любов'ю, що на відстані цілую ваші очі.

Критика «Єк кельме» («Одне слово»)

Дорогий мій!

А тепер поговоримо трохи про «Єк кельме».

«Єк кельме» я прочитав від початку до кінця. Незамінна книжка, хороший сувенір, корисні настанови, але написано для вимерлої нації. Хіба хто-небудь в Ірані прислухається до настанов? Раніше і в Європі гадали настановлювати гнобителя для запобігання його тиранії, але дійшли висновку, що нотація не має жодної дії на характер гнобителя. Тому сама нація, шляхом подолання гальма релігії, почала розвиватися в науках, усвідомила користь одностайності й, поєднавшись воєдино, звернулася до гнобителя зі словами: «Вийди зі сфери держави й уряду!». Далі сама нація створила для загального управління і здійснення правосуддя конституцію, про яку говориться у вашій книжці.

А хіба ваша нація здатна сказати тиранові: «Вийди зі сфери держави й уряду!»?

Ніколи!

Далі ви, торкаючись питання справедливого врядування, спираєтеся на положення шаріату. Дуже добре. Подивимося, чи являє собою сам шаріат джерело справедливості, чи ні? Якщо шаріат справді є джерелом справедливості, то у судових справах він повинен дотримуватися головної основи конституції – рівноправності. Хіба рівні права має лише чоловіча стать? На якій підставі шаріат, спираючись на вірш Корану про «хіджаб», засуджує жіночу стать до вічного гноблення, робить жінок нещасними на все життя і позбавляє їх життєвих благ?

За велінням цього вірша Корану служіння осіб чоловічої статі в гаремах не допускається. Тому заможні власники вимушені купувати євнухів для своїх гаремів. А з цього користаються різні злодії, котрі заради своїх вульгарних світських інтересів оскоплюють безневинних дітей і продають їх у мусульманські країни. Якби не вірш про хіджаб, ці злодії ніколи б не скоювали такого мерзенного вчинку, бо нічого від цього б не отримували.

Далі, один іновірець пред'являє мусульманинові позов на десять туманів. Відповідач не визнає позову. Обидва вони з'являються казієві для розгляду справи. Казій вимагає свідків від іновірця. Той приводить чотирьох поважних свідків-іновірців із відомих купців. Однак казіій не приймає свідків-іновірців і вимагає від позивача свідків із мусульман. Іновірець не може виконати цієї вимоги, і на цій підставі його позбавляють законного права. З криком і риданнями він виходить із суду, вигукуючи: «Боже, що це за закон! Що це за суд!»

Хіба такою буває рівність при розгляді справ?

Якщо шаріат є джерелом справедливості, то він повинен дотримуватися третьої заповіді конституції, котра полягає у свободі особистості.

У такому разі, чому ж шаріат допускає купівлю і продаж невольників та невольниць із язичників і політеїстів і говорить, що Мойсей вважає допустимим, навіть обов'язковим, їхню купівлю й продаж. Але англійці, підвівши голову, сказали, що Мойсей не розумів того, що язичники й політеїсти в людстві є також наши-

ми братами. Не можна позбавляти рід людський прав свободи за відмінністю переконань. Тому вони суворо заборонили купівлю і продаж невільників та невільниць в усіх кутках Старого і Нового Світу. Навіть недавно першою умовою угоди, укладеної з Росією, з узбеками в Хіві, є припинення купівлі й продажу невільників та заборона смертної кари.

Якщо шаріат є джерелом справедливості, то він повинен дотримуватися четвертої заповіді конституції. У такому разі, що означає вірш із Корану про покарання перелюбника і перелюбниці сотнею ударів різками? Припустимо, що один вільний чоловік і одна вільна жінка, не пов'язані шлюбними узами, з обопільної згоди мали між собою тілесний зв'язок. Питається, за яким правом шаріат карає кожного з них стома ударами різок? Хіба це не суперечить повній недоторканності особистості й не противне принципам справедливості? Якщо шаріат керується цим віршем із Корану з метою забезпечення честі, то цей вислів радше може стосуватися професійного перелюбу. Застосування цього закону до вільного чоловіка і жінки є тиранією. Якщо означені чоловік і жінка опорочені їхнім вчинком, то про це повинні думати вони самі; а втручання шаріату, з метою охорони честі, позбавляє їх прав свободи й недоторканності особистості.

Якщо ж шаріат бажає, аби покарання їх було прикладом і уроком для інших людей і сприяло охороні честі, то чому ж у Корані дано дозвіл на тимчасовий шлюб (муте)? Хіба обопільна згода сторін не є тимчасовим шлюбом? Навіщо ж у такому разі карати людей? Якщо шаріат скаже, що муте вимагає виконання певної обрядовості, а зближення означених чоловіка і жінки відбулося не за наказаною формою, то будьте справедливі – за однією лише відсутністю дотримання якоїсь формальності дуже складно і тяжко винести покарання у сто ударів різками, і це велике тиранство. По цьому – що за слова про свободу і недоторканність особистості?

Далі, в усіх богословських книжках стосовно Пророка написано: якщо погляд останнього зупиниться на жінці й вона йому сподобається, то чоловікові необхідно видати її йому в тимчасовий або навіть постійний шлюб. Хіба це не є зазіхання на чужу честь?

Хіба джерело справедливості саме першим повинне порушувати справедливість?

Далі, припустимо, що я у поті чола важко заробив п'ять туманів. Чому ж шаріат велить мені видати одну п'яту частину цієї суми дармоїдам? Або ж припустимо, що я заробив сто туманів. Чому ж шаріат велить мені, взявши ці гроші, вирушити в паломництво (хадж) і витратити їх на потреби зачерствілих і розбійних арабів?

Хіба ці закони шаріату не порушують повну недоторканність власності людей? Хіба все це не є привласненням людського майна? Вимагаючи видачі «хумсу» і здійснення паломництва, сам шаріат посягає на майно людей, оскільки зиск від цього не йде на користь самої нації, між тим як доходи від «зьякяту», «фітри» й «салагу» надходять у її загальне користування. Проте в ім'я захисту майна окремих осіб шаріат застосовує закон: «Відрубайте руку злодієві, й злодійці», навіть за кражу через свою нездатність добути засоби існування. З відрубаною рукою він стає ще більш нездатним дістати життєві засоби і тоді він змушений або вдруге взятися за крадіяство, або померти з голоду. Отже, відрізання руки, по суті, являє собою убивання особистості. Якщо ж у кару за кражу чверті динара злодієві не відрубають руку або не покарають якимось іншим способом, то, можливо, він розкається, якимось пристосується до заробляння коштів на прожиток і скористається своїм життям. На світі немає блага, рівного життю, і воно не повинно бути відняте в ім'я будь-якої справедливості, а тим більше з дріб'язкових приводів.

Якщо шаріат є джерелом справедливості, то вислів: «Не вбивай нікого, бо це не дозволено Богом» – дуже вірний. Що ж означає заключна його частина: «крім випадків за правом»? Припустимо, я переміг одного язичника. Відповідно до вимоги цього вірша Корану: «Вбивайте язичників усюди, де їх знайдете», я повинен убити його «за правом». Хіба це не є тиранство, і чи це не суперечить четвертій заповіді конституції стосовно недоторканності особистості? Якщо віровідступництво язичника противне Богові, то хай він пришле свого архангела Азраїла і той відніме душу грішника; навіщо ж покладати на мене мерзенну роль ката і моєю рукою проливати кров безневинної людини?

Словом, позбавлення життя, відрізання частин тіла і покарання різками – це звичаї варварів і дикунів, які не личать гідності божества.

Для покарання злочинців і забезпечення спокою людей у Європі практикуються зовсім інші заходи, бо дослідженнями англійських філософів доведено, що позбавлення життя у кару за вбивство не лише не припиняє подібних злочинів, але навіть не зменшує їх. Таким чином, убиття другого, тобто злочинця, є цілковито зайвим, непотрібним і таким, що не досягає своєї мети. Філософи не думають, що це покарання може слугувати заспокоєнню людей і сприяти припиненню або зменшенню подібного роду злочинів; тому в Європі дуже рідко трапляється засудження винного до страти.

Невже на Сході немає можливості скасувати ці вірші Корану?

Якщо шаріат є джерелом справедливості, то він повинен дотримуватися сімнадцятої заповіді конституції. Я не дотримуюся посту і не здійснюю намазу. За це мене може покарати сам Бог. Чому ж шаріат береться карати мене, допускаючи при цьому різні катування і навіть смертну кару?

У кожному разі, справа не залагодиться настановою, проповіддю і порадами: необхідно цілковито й докорінно змінити саму суть речей.

Разом із тим ваша книга заслуговує на схвалення. Принаймні трішечки розсудливий читач довідається, що ви зрозуміли питання, і що ваша скорбота походить від ревного ставлення, любові до народу і патріотизму.

Вам здається, що за допомогою шаріату і на Сході можна буде застосовувати французьку конституцію, тобто припинити гноблення.

Ніколи!

Це складно і неможливо. Омеяди й Аббасиди були близькі до епохи виникнення шаріату, але вони ж першими поклали початок гнобленню й деспотизму в ісламі. Чому ж накази шаріату не втримали їх від цієї тиранії та деспотизму і відтоді й до сьогодні гніт надалі існує серед мусульманських народів поряд із цими ж наказами шаріату?

Дотримання справедливості й припинення тиранії можливі тільки за згаданих мною вище умов, тобто сама нація повинна бути проникливою і розсудливою, сама повинна створювати умови єднання й однотайності, а тоді вже, звертаючись до гнобителя, сказати йому: «Вийди зі сфери держави й уряду!»; по цьому сам народ повинен видавати закони відповідно до стану і вимог епохи, опрацювати конституцію та дотримуватися її. Лише тоді народ віднайде нове життя, і Схід стане подібний до раю!

А втім, яке мені діло до цього?

*Ні на верблюді не сиджу, ні під поклажею, вподібнений я віслюкові,
Я не є ані господарем рабів, ані їх володарем.*

Клянусь Аллахом, я шкодую, що написав усе це. Що мені робити, побачив «Єк кельме», і заграла кров, втратив розум і став марити; каюся, молю Господа Бога про прощення, і каюся!

Про Молаї-Румі та його твір

Шанований мною пане Шейх-уль-Іслам!

Я прочитав «Месневі» з початку до кінця. Тому, дотримуючись методи європейських письменників, я висловлюю про Молаї-Румі свою думку. Такого роду висловлювання не прийняті в народі, що сповідує іслам, але в Європі не вийде жодного твору, про який і про автора якого не висловлювали б належну хвалу, або осуд, або і те, і друге разом.

Справді, така увага – дуже хороша манера, котра надає можливість читачеві ставитися цілком прозріливо і проникливо до з'явленого твору і до його автора.

Оскільки в цім краї я ні кого, крім вас, як людини зі смаком, не знаю, то повідомляю вам про такий спосіб висловлення думки, аби

ви були сповіщені про нього і в разі потреби ознайомили би з ним інших людей, котрі мають такий самий смак, як ви.

Тепер перейдемо до справи.

Молаї-Румі – неперевершений учений і мудрець, що досконало володіє фарсидською та арабською мовами, досконало знає вірші Корану і перекази про Пророка; переконання його подібні до індійських філософів, тобто він вірить у пантеїзм, він визнає все-віт, який виходить із єдиного світла. Це світло він вбачає у вигляді моря, порівняно з яким уся світобудова і все видиме являють собою лише краплини й хвилі.

Це море ніби є «ціле буття», а уся решта творинь і все видиме складають лише частки цього цілого, яке, відділяючись на деякий час од цього моря у вигляді крапель і хвиль, знову повертаються до нього і поєднуються з «цілим буттям».

Але помилка його полягає в тому, що він приписує цьому цілому волю і бажання. Ось один із його аргументів з цього приводу: «Не впаде жоден листок, аби Він цього не знав». Ніби «ціле буття» за своїм бажанням і волею наділило частки кількісним призначенням. Отже, ці частки повинні дбати про те, аби по деяких мандрах знову повернутися до цього «цілого» і злитися з ним, і ніби основним засобом цього поєднання є фена́, тобто знищення, бо вічне існування відбуватиметься через це знищення.

Друга його помилка полягає у визнанні фена – знищення. Це – одне лишень слово, без усілякого смислу. Ні філософи Індії, ні філософи ісламу не змогли дійти до сенсу цього слова: але усі, хто чув про нього, претендував на розуміння буцімто його смислу.

Кажуть³, що це переконання вперше поширив Будда, який вважав фена засобом до поєднання з «цілим буттям». Але яка має бути ця тлінність, чи можлива вона і що вона собою являє, – на ці питання ніхто не в змозі дати ясну, вичерпну відповідь.

Точно так само й поважний пророк говорить відповідно до віровчення індійських філософів: «Помирайте раніше, ніж помрете». Можливо, сам пророк знає сенс цих слів, але решті людей

³ Це говорить один із європейських філософів (*Прим. автора.*)

недосяжно їх зрозуміти, особливо якщо і в даному реченні обидва слова «смерть» залишити у їхньому прямому сенсі.

Після того як Англія заволоділа Індустаном, європейські філософи посилено старалися з'ясувати справжній смисл слова фена, «тлінності», але це виявилось неможливим. Одначе вони вповні чітко пояснили прославлення цього переконання і бажаний від нього результат. Це пояснення я виписав докладно з однієї російської книжки; при побаченні я покажу вам цю виписку.

Ще одна помилка Молаї-Румі у тому, що він вірить у душу в смислі, ніби душа після розлуки з тілом вічна і зливатиметься з «цілим буттям».

Але європейські філософи не визнають самостійного існування душі; переконання їхнє таке, що душа – одна з функцій тіла й існує разом із тілом, подібно до того, як телеграфічна сила з'являється від поєднання кількох хімічних сполук і зникає при їх роз'єднанні.

Так само й душа – з'являється при сформуванні тіла й зникає з його розладом, але ніхто не може знати, що таке душа чи що таке телеграфічна сила.

Ці помилки, які я приписую Молаї-Румі, не суто моє власне переконання, а є переконанням європейських філософів.

Молаї-Румі не визнає також раю, пекла і дня воскресіння мертвих. Раєм він вважає злиття з «цілим буттям», а пеклом – період розлуки з ним. Але розвиваючи ці три ідеї, він здійсмає такий галас і крик довкола узгодження з доводами шаріату, що людина буквально вражається і соромиться сказати йому: «Слухай, виявляється, ти – невірний, атеїст». Він також не визнає пророцтва й імамату, як видно з його слів у нищенаведеному оповіданні його про відповідь мешканців міста Себи, посланим до них пророкам.

Народ мовив їм (пророкам): «Гей, ви, котрі претендуєте на винятковість! Де ваші докази щодо користі науки медицини? Пов'язані з потребами їжі й сну, ви є, подібно як ми, в числі мешканців села. Оскільки ви перебуваєте в сітці цієї води й бруду, яким чином ви зможете стати мисливцями за Сімургом серця? Видаючи себе за пророків, ви, по суті, прагнете влади й величі. Ми не можемо слухати вашу брехню і вихваляння та піддавати себе мукам».

Вони сказали ще: «Призначення від Бога своїми заступниками на землі Зейда і Бекра є сущим лицемірством і підступом. Посланник шаха повинен бути з його роду. Яке може бути співвідношення між водою, брудом і творцем небес? Невже й ми, подібно до вас, наїлися віслучого мозку, аби вважати муху нерозлучним другом Сімурга? Яке може бути співвідношення між мухою і Сімургом, між брудом і Богом, між атомом і небесним сонцем? Що це за співвідношення і залежність, які не можуть бути визнані розумом? Яке може бути співвідношення між нами і таким пустослів'ям?.. Що це за лицемірство й облуда: яке співвідношення між небом і мотузкою?»

Наш розум не визнає подібної байки; хай там що, нам вистачить розуму, аби відрізнити цибулю-порій від моркви. Це схоже на те, як одного разу заець оголосив себе посланцем Місяця і рівним йому» і т.д.

Звичайно, всякому відомо, що Себа – це місто в Ємені, населення котрого до сьогодні не вийшло зі стану дикунства і невігластва. Звідки ж мешканці цього міста могли взяти оті філософські слова, котрі мовили пророки?

Якщо спитати Молаї-Румі, чи такого переконання дотримується він сам стосовно пророків. – то, заперечуючи це, він скаже: «Боже збав, таке було переконання мешканців міста Себи».

Але розсудлива, прониклива людина збагне, що саме свої переконання він вкладає в уста мешканців міста Себи. Немає сумніву в тому, що багато читачів, а можливо, й більшість коментаторів не зрозуміли цієї хитрості, тим більше, що Молаї-Румі, відкривши заповітні таїни свого серця, опираючись мешканцям міста Себи, воює з ними з великим галасом, усілякими нісенітними судженнями підтверджує думки пророків, а мешканців міста Себи вважає невірними, атеїстами. Хоча немає доказів правоти пророків, і ці аргументи дуже слабкі, та для неосвічених і недосвічених ці «докази» мають глибокий сенс.

Для самого Молаї-Румі усе це важливо. Мета його полягала в тому, аби викрити брехливість пророків і разом лишитися цілим і неущкодженим, уберегтися від різноманітних посягань і зазіхань нікчемного натовпу своєї небезпечної доби.

Словом, переконання його цілком суперечать священному шаріатові. Але свої переконання він так спритно ховає за казками й байками про лисиць і шакалів, що здогадатися про них важко.

Так, наприклад, він починає розказувати яку-небудь побрехеньку, але раптом посеред оповідання з якоїсь нагоди припиняє його і починає роздумувати й міркувати. Цим він переплутує основний сенс і заплутує думки читача. А тоді знову несподівано береться до переказу облишеного на половині оповідання, і простий читач тому радіє, гадаючи, що нарешті вже знайшлася нитка незакінченої оповіді й він урятувався від незбагнених роздумвань і міркувань автора. Але він не розуміє того, що й Молаї-Румі теж досяг своєї мети, бо головний смисл питання став зрозумілий досвіченому читачеві. Далі, Молаї-Румі починає вуалювати свої переконання і гордовито трактує проблеми, молитви аскетизму, починає наводити дурні доводи, незвичайні свідчення на доказ одкровення, дива, як-от «Історію Асгабі Керф», казки про Хізра; наводить вірші й перекази на доказ пророків і святих. Для цього він удається до всіляких хитрощів, збираючи разом усіх кішок і собак, створює кашу з усіх безглуздь і нісенітниць та робить вигляд, що читає проповідь і дає настанови. Цим він украй втомлює простого читача і заводить його у безвихідь. Бідний читач думає, що Молаї-Румі дійсно є справжнім правовірним, і, таким чином, доктрина Молаї-Румі залишається прихованою від зору простого читача.

Неможливо викрити його ересь із погляду шаріату. Мабуть, його епоха була дуже небезпечною. З насолодою і захопленням він хотів висловитись. Я не звинувачую Молаї-Румі: не можна не сказати того, що знаєш... Він боявся за своє життя і тому вдавався до цих вивертів. Хоча вони не до смаку європейським письменникам, з боку Молаї-Румі це – майстерність, яка недоступна іншим.

Не знаходиш слів супроти гнучкості розуму, проникливої розсудливості й смаку його. Але він такий шахраюватий і настільки вітрогон, що порівняно з ним ми можемо вважатися серйозними й статечними людьми. У шахрайстві й легкодухості він дуже нагадує покійного бакинського моллу Ахунд-Моллу Абдуллу, котрий такою мірою невтомний і багатослівний, що набридає читачеві. Біль-

шість речень його, за винятком філософських думок і гумористичних легенд, складають старі, нудні, а можливо, й безглузді слова, що він виклав із надокучливими повторами. Переклад таких речей на інші мови неможливий, бо висновки в них неозначені й складаються з невідповідних слів, які повторюються під різними фразами. Якщо слова, речення неможливо перекласти іншою мовою, це означає, що вони не містять думки, і, навпаки, якщо перекласти твори Рухуль-гюдса і Фірдоусі навіть китайською мовою, то й тоді сенс кожного слова, речення їхніх творів буде ясний читачам.

Для наочного ознайомлення вас із Молаї-Румі я надсилаю вам три байки (казки), переказані мною у віршах тюркською мовою, але я не міг, подібно до нього, приховати суть питання.

Дійсно, у приховуванні суті питання Молаї-Румі є досконалим майстром і незрівняним знавцем своєї справи.

Такт вірша у моїх байках на одну альфу менший за такт «Месневі», бо повний такт «Месневі» тюркською мовою не практикується.

У Коджорах від нічого робити я протягом кількох днів займався розбором творів Молаї-Румі.

Прочитайте цю рецензію й Моллі Алекберові. Якщо в наявних у вас коментарях «Месневі» виявляться вільні аркуші на початку або в кінці книжки, то дайте переписати на них цю рецензію для майбутнього, аби вона залишилася у пам'яті віків, і надішліть мені коротку відповідь із вашою думкою з приводу цієї рецензії.

Про видання газети «Екінчі»

Нинішнього року в Баку вийде у світ газета «Екінчі» («Орач») на азербайджанською наріччі татарської мови.

Мусульманський Схід зробить великий крок уперед! Відомо, що у «країні троянд» – благословенній Персії, видається одна газета – «Іран». Газета ця має офіційний характер.

І от, на ґрунті колишнього Бакинського ханства, з'являється приватне мусульманське видання. Редактор «Екінчі» п. Гасан-бек

Меліков улітку минулого року їздив до Константинополя для придбання шрифту, друкування котрим доступне для місцевого населення.

Пояснимо:

Мусульманський Схід читає дуже мало і переважно за шрифтом, який вводять на місці вищі духовні особи. У Персії, наприклад, немає типографії. Генія Гутенберга іслам не визнає. Двісті років тому друкування будь-чого на Сході було паралізоване. Мотивом до подібної заборони слугувало переконання, що краса почерку втрачається і применшується дерев'яними й свинцевими літерами гяурів. Газета благословенної Персії – «Іран» не друкується, а літографується. До речі, кілька слів про сучасну перську літературу.

Сучасна література «країни троянд» складається з газети «Іран» та щорічного календаря. Вишуканий бік літографічного слова полягає в оспівуванні різноманітних релігійних обрядів.

Наприклад: обмивання повинно бути здійснене так, а не інакше; молитву творити так-то: якщо під час молитви в душі зародиться сумнів про число поклонів, то треба вчиняти таким-то чином; по закінченні місяця голодування (посту) подавання повинно роздаватися в такому-то розмірі; певна частина земних витворів повинна віддаватися на користь духовенства і т.д. і т.п.

Про поезію персіяни мають вельми оригінальне уявлення.

Усіляка римована дурниця вважається в персіян вишуканою поезією. Ось, наприклад, як сучасний тегеранський поет оспівує красунь:

*Сонечко без хмар –
Жар!
Світлий образ твоїй
Мій!
Дві зорі звелись –
В вись!
Погляд-буревій
Їй!*

*Цукор, мед із губ –
Шлюб!
Краплі не пролий –
Пий!*

Так творить тегеранський поет, який підписується псевдонімом Каані!

Хто з читачів вважатиме цю розповідь вигадкою, той може явитися в редакцію, взяти номер газети «Іран» і прочитати особисто. Тоді невірний, повторюємо, особисто переконається у справедливості чуток про долю Абубекра й Омара.

Далі перейдемо до древньої перської літератури, яка слугує основним каменем поетичного настрою давньої старовини.

Батьком літератури песіян вважається Фірдоусі, одним із найвидатніших творінь якого можна назвати поему, написану з нагоди падіння Сасанідської династії. Ось маленький уривок із листа Рустема Сааді-Ваккасові, написаного на білій шовковій матерії:

1. З почуттям повного страху і невеликої надії пишу.
2. Пишу Сааді-Ваккасові, сповненому розсудливості, знань і поважності.
3. Скажи мені: хто твій повелитель, хто ти сам і яке сонце освілює нас?
4. Від кого ти отримав владу їхати на чолі армії, котра гола?
5. О Аллаху! Ти, Сааді-Ваккасе, можеш бути ситий одним хлібом! Який же ти полководець, коли не маєш ані слонів, ані шатрів, ані жирного пілава!
6. О Аллаху! Араб, який живиться верблужим молоком і ящірками, дійшов до того...
7. ...що тепер він мріє бути повелителем Киянідів. Тьху на мінливість долі, ще раз тьху.
8. Ви, араби, не маєте ні стида, ні страху, ні сорому.
9. І з такою безстыдністю ви думаете бути повелителями Киянідів... та ін.

На цей лист Рустема Сааді-Ваккас відправив із посланцем М'ягіре відповідь, написану на білій шовковій матерії. Ось текст Фір-

доусі:

1. Сааді-Ваккасові, вельмишановному, доповіли про приїзд у його стан Рустемового посланця Фіруза з листом, і він прийняв його перед армією, численною, як пісок.

2. Фіруз предствив лист Рустема і, крім того, усно переказав дане йому доручення.

3. Листа було прочитано пехлевійським наріччям і перекладено по-арабському.

4. На цей лист Рустема Сааді-Ваккас відповідав по-арабському.

5. Лист починався іменем Аллаха і Магомета, його пророка, який веде людину до пізнання істини.

6. Затим говорилося про людей, духів і про висловлювання пророків.

7. Нагадувалося про єдність Аллаха, Алкоран, Страшний Суд, райських гурій та про нову релігію і нові обряди.

8. Про пекельні муки й райське блаженство, про дьоготь, який питимуть гяури в пеклі, про винну і молочну річки, що течуть у раю для втамування спраги правовірних.

9. Про мускус і камфор. Про найчистішу воду мюїн, про райське дерево, вино і мед.

10. Лист закінчувався запевненням: якщо шах Ездігерд прийме іслам, то усі перелічені тут райські блаженства обіцяються йому і його підданам, і він царюватиме не лише у цьому, але і в майбутньому житті.

11. Сяйво прикрашатиме його чоло і на тому світі, де він в обіймах гурій буде насолоджуватися вічною весною і пахоцями.

12. Усілякий його гріх проститься ради Магомета, і від його тіла будуть литися пахощі, подібні до рожевої води, і т.д., і т.д., і т.д.

І так, не вдаючись до подальших запозичень барв красномовства в перських ораторів старої та нової школи, ми скажемо одне: що героїчна поезія часів Сасанідів розмінялася при Гаджарах на епістоли, оди, елегії та взагалі солоденькі пісні. Літератури, яка зумовлює звичаї поточного життя, персіяни не мають. Цивілізований персіянин п'є добре західне вино, але не має звички перекладати своєю мовою добрі західні книжки. Ідея місії для Сходу

ще не визріла. Глибокі забобони й передсуди, гаремне життя і відсутність хороших прикладів громадянського ладу тримають Схід на рівні первісних форм його існування.

Одною зі слабких, говорячи порівняльно, спроб запровадження людських ідей і взагалі громадянського ладу, можна назватися починання створити на помежів'ї Персії незалежний мусульманський орган. Надаючи виданню «Екінчі» форми слабкої спроби, ми, проте, вважаємо, що листки цієї газети, розкидані у суміжні з нами мусульманські провінції, принесуть деяку користь як своєму, так і чужому населенню.

Гадаємо, що не помилимося?!

Енергійний мусульманин-редактор вступає в боротьбу із забобонами, які тяжіли над масами протягом багатьох століть, і якщо Гасан-бекові не вдасться щось зробити, то в усякому разі авторитет, себто недоторканність старовини, буде зумовлено, як це ми бачимо на даний час у Туреччині, де мусульманське друкування помітно розповсюджується.

Відомо, що у турецьких газетах з'являються статті навіть жінок-туркень, які сором'язливо прикриваються псевдонімами, але сміливо обстоюють своє гаремне визволення.

Читачі наші можуть углядіти з усього вищенаведеного, що ми співчутливо зустрічаємо появу нової татарської газети не заради оригінальності, а заради переконання, що «Екінчі» у середовищі фанатиків повинна справити певне враження, оскільки у першому пункті програми її зазначено таке:

Відділ 1. Передові статті про місцеві потреби із вказівкою на гострі вади побуту сімейного, релігійного, освітнього і под. та інших причин застою в громадянському розвитку мусульманського населення краю, зі з'ясуванням засобів до їх усунення, уникаючи всього того, що могло би збудити або підтримати місцеву ворожнечу з іншими народностями державного ладу. (Весь цей абзац набрано курсивом).

Тоді вміщуючи подальші відділи газетної програми нижче, у виносці, тепер ми бажаємо сказати читачам кілька заключних слів.

Служіння людським інтересам маси для кожного з нас не передбачене законом – це є моральний обов'язок. Певний розвиток

окремої людської особистості вказує на ступінь участі у справі загального служіння інтересам хвилини й нагальних потреб. Великий Гутенберг і суворий Бертольд Шварц однаковою мірою працювали для людства, однаково служили йому, однаково любили його.

Зрештою, розв'язання питань майбутнього однаково цікавило і першого, і другого. Історія людського поступу не забуде імен цих трудівників, доки житиме на землі людське слово, бо праця й енергія – невід'ємні ознаки кожної мислячої істоти.

Не для моралі, а як просте нагадування друкуємо ці рядки: життя наше занадто коротке, а тому поспішати працею треба – для ближнього, для себе, для теперішнього і майбутнього.

Російський народний поет Олексій Васильович Кольцов, прозиливо зазираючи у майбутнє, говорив:

*Життя – тайна Бога,
Бог – тайна життя.
Ціла природа є
В душі людини.*

* * *

Ми щойно отримали перший номер газети «Екінчі» («Орач»), видаваної в Баку азербайджанським наріччям.

Видання в нас газети татарською мовою можна назвати справою вкрай складною, оскільки по той бік Каспійського моря на весь Середньоазійський мусульманський світ є одна-єдина видана в Ірані газета «Шахнамеї-Іран». Темні й напівписьменні молли зумисно заважають поширенню письменності в народі, а тому всілякій редакції татарської газети, перш за все, треба буде боротися зі своїми «письменними людьми», аби домогтися поширення друкованого слова в народі. Насамперед мусульман потрібно буде привчити до думки, що газета видається не в ім'я особистих цілей редактора, а в ім'я загальної користі; таке, по суті, становище редак-

ції «Екінчі» й такими нерадісними вказівками ми зустрічаємо цілком відрадний факт появи першої мусульманської газети в Росії.

Бажаємо п.Гасан-беку Мелікову повного успіху й отримання нами ще кількох чисел «Екінчі», ми ж не зволікатимемо ознайомити публіку зі змістом цієї газети.

* * *

З другої половини минулого 1875 року в нас, на Кавказі, з'явилася нова татаромовна газета, яка видається у м. Баку і має назву «Екінчі» («Орач»). Користь цієї газети очевидна, особливо для мусульманського населення, котре досі або нічого, крім Корану, не читало, або забавлялося віршиками про Лейлі й Меджнуна (типу Ромео і Джульєтти), та дотепами й приповідками молли або Ходжа-Насреддіна. Вважаємо вельми цікавим ознайомити читачів із формою та змістом цієї газети.

Вона виходить двічі на місяць (1-го і 15-го числа) на коментарному піваркуші, перегнутому навпід, і зветься двотижневою газетою; кожна сторінка складається з двох стовпчиків; починається, як належить, від правої руки до лівої. В середині верхньої половини першої сторінки красується в окремій рамці слово «Екінчі», а по боках: з правої сторони – перший рік, число, місяць і рік мусульманського літочислення (1292) й оголошення, що за друк об'яв платиться по 2 коп. за кожне слово, і потім день виходу газети (потатарському); по ліву сторону – число, місяць і рік християнського літочислення (1875), ціна газети (за рік 3 руб., за півроку 1 руб. 50 коп.), повідомлення, що поштові вирати – коштом редактора. Потім іде сповіщення, що газета видається на теренах Кавказького намісництва в м. Баку (Бадікубі); охочі друкувати оголошення і кореспонденції повинні звертатися до редакції, а гроші за отримання газети надсилати на ім'я редактора, вчителя Бакинської гімназії Гасан-Мелік-заде Зардабі (Гасан Меліков Зардобський); наприкінці газети зазначено, що вона друкується в типографії губернського правління і потім російською – з дозволу цензури.

«Екінчі» має відділи: внутрішні вісті, про господарство взагалі, кореспонденції, вчені вісті, нові вісті й віршики місцевого виробництва. Упродовж півроку (12 номерів) газета ознайомила своїх читачів із різними галузями сільського господарства, з машинами та іншими поліпшеннями, говорила про хліборобство, добрива землі, про коней, ішаків та рогату худобу, вівчарство, про різні фізичні явища, корисні або шкідливі для здоров'я, про запобігання пожежам, про страхування будівель, про сучасну дорожнечу тощо. Газета має своїх кореспондентів. Усе це друкується у східному дусі, з неминучим моралізуванням. Для повного ознайомлення з манерою викладу наведемо зміст статті про навчальні заклади, надрукованої в № 8.

У Росії, говориться там, із 80 мільйонів мешканців – письменних один мільйон, а це небагато, бо з вісімдесяти – один, між тим як в Америці один на п'ятнадцять, але в теперішній час охочих учитися настільки багато, що усі навчальні заклади переповнені, і з тих, хто подає прохання, приймають у заклади лише п'ятого, і що з цієї причини в Росії, незалежно від казенних училищ, відкривається багато приватних шкіл. Потім говориться про Бакинську гімназію, в якій минулого року за відсутності місць із 100 охочих прийнято лише 50. Потому йде питання – хто ці учні? Якщо в Бакинській губернії, говорить газета, 100 000 мешканців, то в їх числі вірмен не більше 10 000, росіян ще менше, отже, решта всі мусульмани (про євреїв не згадується); всіх учнів 500; з них 250 росіян, 150 вірмен і 100 мусульман, із яких 33 виховуються в пансіоні коштом казни, решта – своїм коштом; із цих останніх 30 чоловік – міські жителі. Небагато людей продовжують навчання далі першого класу і, вивчившись по-російському, кожен іде займатися своєю справою. Наприкінці статті відозва: «О мусульмани! Чи добре, що весь світ, разом із нашими сусідами (дагестанцями), старається освічувати себе, а нам скажуть «дурні» (у тексті слово надруковане мусульманськими літерами).

Кореспонденції переважно з Ерівані, тоді з повітів Бакинської губернії, а також із Табасарані, Москви й навіть Петербурга. Під кожною кореспонденцією зазначено її автора.

У кореспонденції з Іравані, надрукованій у № 5 (автор Мухамед-бек Велієв), говориться, що в Іраванському повіті з'явився звір, який ночами тягав із будівель дітей і пожирав їх. Одні кажуть, що звір цей схожий на собаку і кольору червоного, інші – що чорного кольору. Отже, звір з'їв 13 дітей.

Нові звістки передруковуються з російських газет, проте часто й не згадується, з яких саме, що, на нашу думку, необхідно і навіть обов'язково; треба також, аби місця й країни, про які повідомляють вісті, були вказані – що вони і де знаходяться, а то читацькі маси можуть покласти палець подиву в рот допитливості, не знаючи, що таке Герцеговина, з останніми подіями якої знайомлять їх; так само не завадило б пояснити, що таке Європа, Місір (Єгипет), Триєст, Ташкент, Коканд, Одеса, Туркестан, Суецький канал, Алманія (трапляється й слово «немсе» – німець). У числі нових вістей вміщено, що товариства Бакинського повіту бажають влаштувати російські школи у своїх селах: дай Боже, аби ця корисна справа прийшла в голову й аби знайшовся хороший мусульманський вчитель (молла) для таких шкіл.

Відділ учених відомостей говорить переважно на предмет сільського господарства.

Щодо мови, то, на жаль, вона зрозуміла тільки закавказьким мусульманам; а кавказькі мусульмани її не зрозуміють; не завадило б і для закавказьких мусульман писати мовою більш народною, розмовною, а то неграмотному доведеться пояснювати багато слів, особливо арабських і перських. Редакція допустила й нововведення: так, після слова «дурень» поставила знак оклику (!), і потім далі багатокрапку (...), між тим як у мусульман немає розділових знаків, хоча поети інколи відділяють вірші фігуркою на кшталт зірочки; крім того, в мусульманському письмі перелічення предметів звичайно записують словами – перший, другий і т.д., підкреслюючи ці слова, або ставлячи цифри – 1, 2 і т.д.; газета після мусульманських цифр увела дужки, як 1), 2) і т.д.; лише замість однієї – дві дужки.

Честь і слава редакторові й засновникові першої в нас, на Кавказі, газети мусульманською мовою, котрий, як видно, з любов'ю займається газетною справою, хоча він один-єдиний працівник з видання газети: сам редактор, сам коректор, сам складач...

ВІРШІ

Східна поема на смерть Пушкіна

Я серцю говорив, не спавши уночі:
– Хранителю таїн, свій скарб мені вручи!

Чом соловейко твій замовк в саду веснянім,
Не гомонять собі, як завше, турачі,

Не пролуна потік висловлювань чудових?
Встань, мріє-голубе, помчи в далеку путь!

Дивись – прийшла весна. В полях, лугах, долинах
Квітки, немов дівки, під сонечком ростуть.

Бутони руж палких вогнем згорають ніжно.
Фіалки – пристрасні. Струмки злилися в вир.

Усесвіт сповнений бажаннями до краю.
Упали промені на самоцвіти гір.

А в серці квітника, мов падишах в короні,
Зелений кипарис – урочистий колос.

На честь володаря п'ють лілії та маки,
Блищать у чашечках тюльпанних краплі рос.

Поля прикрашені жасмином, і безсонні
Свої квітки розкрив нарцис – коханець-муж.

І в дзьобі солов'я для всіх гостей дарунки,
Він пестики несе своїх слухащих руж.

А хмари вирости – завдати хочуть зливи.
Мені приніс зефір світаний запах трав.

Птахи всі на зорі співають і щебечуть:
– О земле, зеленій! Бо час твій вже настав!

Всі принесли дари на торжище природи:
Бо кожний віднайшов хоч пригорщу добра.

Цей сяє у красі, а той зітхає млосно.
Усюди танці, сміх, гучна й весела гра.

Святкуючи весну, блаженствують, гуляють, –
Життя без прикροщів, юнь, сповнена щедрот.

Чи ти не в змозі з сну прокинутися, серце,
Позбувшись радощів, не цїниш і красот,

Не хочеш на землі уславитись віршами –
Бажання потовкло, забуло мрії враз?

Бувало, в пошуках жаданих рим-перлинок
В бездоннії моря пірнало ти не раз.

Ти прикрашало мисль безцїнним порівнянням,
І наміста разків низати вмїло ти.

О, звідкіля тепер твій непроглядний траур?
Так онїміло, так закам'яніло ти.

– Єдиний друже мій, – відповідало серце, –
Залиш мене в журі, не став питань мені!

Коли б лише забудь, як мотилі забули,
Що ураган зими надїйде по весні, –

Вручило би меча я вершнику-поету,
Благословило в путь по славу на землі.

На жаль, я знаю все про доленьку зрадливу,
Вчуваю свій кінець у недалекій млі.

Так пташка бачить сіть і знає, що загине,
А все ж, у безумі, несеться по прямій.

Що слави гук п'янкий, що похвала за доблесть!
Їх відзвук пропаде в глибі невидимій.

Геть мрії відкидай! Із мрійниками доля
Розквітнується зле. Вона суддя черства.

Ти Пушкіна згадай, забудькуватий! Чув ти,
Що Пушкін всім співцям, усім майстрам глава?

Ти Пушкіна згадай, чиї могутні строфи
В усі краї поніс стовустий поговір.

Ти Пушкіна згадай. Аби слова крилаті
Накреслив він колись – цього жадав папір!

Блискуча райдуга ясної тої мови
Мінлива, немов крил павиних синизна.

Чертог поезії прикрасив Ломоносов,
Та царська мантия – лиш Пушкіну одна.

Край чарівливих слів завоював Державін,
Та тільки Пушкін в нім державний володар.

Він мужньо випивав отой коштовний кубок,
У котрий Карамзін налив знання нектар.

Микола паном є від Волги до Китаю,

Та підкорив весь світ лиш Пушкін-Прометей.

Як місяць дорогий мандрівникам на Сході,
Так дорогий поет для Півночі людей.

Ні небесам семи, ні чотирьом стихіям
Не знані ще були такі чудні сини.

О, як батьки його жорстоко учинили
З любимим первістком, – у розпачі збагни!

Смертельную стрілу в обранця запустивши,
Шлях крові вогняній неждано відскли:

Бо градиною в мить, за їх наказом, хмара
Розкішний збила плід, – поета знищили.

Прийшов смертельний вир і загасив світильник,
І тлінний прах заліг у підземелля тьмі.

Своім кривим ножем старий доглядач зрізав
Могутні пагони під корені самі.

І в череп, цю думок скарбницю дивовижну,
Єхидни заповзли, мов у кубло змії.

Весь солов'їний сад був у бруньках рожевих, –
Із праху поросли там голки-тернії.

Покинув вільний птах заков своєї клітки,
І сліз потік з очей печальних заструмів.

Російська вся земля ридає у скорботі, –
Бо лютий кат його безжалісно убив.

І правда не змогла – цей талісман безцінний –
Від чвар та від образ йому заслін зробить.

У дальню путь пішов, покинувши всіх друзів.
Аллаху, милість дай йому! Він міцно спить.

Хай вічний у плачі фонтан Бахчисарая
Духмяними слізьми дві ружі оживля.

Хай в бейтах Сабухі Кавказ срібловолосий
За Пушкіним скорбить і траур свій справля!

Перший лист Закірові

Скажи, Гасим-беку, що, дійсно, це значить?
Ти з донькою хана водитися став.
Чимало й раніше стрічавши вродливиць,
Їм все-таки вірити не перестав.

Бо знов за вечерею і за обідом,
Їй відданий серцем, із трепетним видом
Ідеш до подушки за нею ти слідом.
А я зовсім іншим тебе уявляв.

Чи вірші твої здобули в неї славу?
Чи щастя собі повернув ти по праву?..
П'є серце твоє найотруйнішу страву.
Мені лише час дивуватись настав!

Ти – так у своєму коханні страж давши,
До примх і жінок, і дівчат приучавшись,
Свій тулуб арабською буквою склавши –
Навіщо імення її прошептав?

Всі знають, що ханська дочка вже квітуча,
Немов той вогонь – і ясна, і жагуча,
Довік прослужить йому – справа палюча, –
Будь-хто в нашім колі чоло обпікав.

Молюся: Аллаху, втіли її волю,
Нікому хулити її не дозволю.
Себе я в тужаву заводив неволю,
Бо мрію і сам про цю дівчину мав!

Та бід проминулих лічити не смію.
Чом згадувати навіжену завію?
Приїхав до неї з добром та жалію:
Прибувши – радів, а пішовши – страждав.

Та вірш твій і справді написаний гідно.
Чуже похвалити мені незavidно.
Вона молода, одинока: це видно.
Молюсь, аби щастя Аллах їй послав.

Не можна, щоб сну їй, харчів бракувало.
Не можна, щоб душу їй щось катувало.
Молись, аби горе її пропадало, –
І я теж молитися не перестав.

Признайся, хіба вірогідно це нині –
Зів'яти красуні такій у журині,
Майбутнє побачивши слізно у сині.
Молюсь, аби ідол твій не заривав.

Гріхи перед нею у мене бували.
Тож поклопочи ти за мене надалі.
«Відкинь всі образи, – звернися до кралі, –
На скарги оті, які він промовляв!»

Другий лист Закірові

*(Послання знаменитому в Карабаху
поетові Гасим-беку Хиндиристані)*

Хороші дні, Гасим-беку, прийшли!
Життя і кебета мужам непотрібні.
Бійці усе на бойовище спішать,
Врагові вчинити розправу повинні.

Горобчик турецький, ти бач, осмілів,
У небо соколикком звитись хотів,
Та крила зламав і заледь не зомлів...
Ми славить російську славу повинні.

З'явився турчинам посібник француз,
І велет морський увіходить в союз:
Розбити, мовляв, я Росію берусь!
Та нашії крикнути «браво!» повинні.

Луї Бонапартик діждеться собі,
Як дядько діждався, лихої доби,
Британець додому піде у ганьбі, –
Ридать його дітоньки жваво повинні.

Указ імператор умить видає,
Вперед швидко зрушивши військо своє;
Ідуть на Балкани, година вже б'є, –
Дунаєм зробить переправу повинні.

В звиягу не вірить один тільки стець!
Бо йшов на Балкани і Дибич-борець,
Й Паскевич узяв Ерзерум, молодець,
Минуле бо знать ми немляво повинні.

Полки за полками учора пройшли,
І леви-солдати знов перемогли.
Лихії часи для турчинів прийшли, –
Померти у битві кривавій повинні.

Ігід карабахський поїхав у бій,
Ураз виграє він усякий двобій.
З врагами він гордий, бо вірний собі, –
І ті потруїть свої лави повинні.

Шаблюки лиш змах – і мій коню, дерзай!
Гвинтівку приклав – і ти, вогню, лунай!
Трясуться турчини – слова «не чіпай!»
Летіти праворуч-ліворуч повинні.

Ні, не боягузів Кавказу родить,
Ми мусимо битись – не жати й косить,
Ворожії стяги отут зупинить
І в Пітер узять на забаву повинні.

Лист Джафаргулу-ханові

Джафаргулу, почуй мої жалі!
Свою печаль пролити серце хоче!
Коран – ніщо усякому моллі:
До Суду довго ще на цій землі.

В Шуші мій гнів на них сягнув вершин,
Бо з молл не був розумний ні один.
Той час – найгірший серед всіх годин!
Даремна путь: мій задум був неточний.

«Чом нам міняти алфавіт?! – їх суд.
– Сталь без вогню кувати – марний труд.
Бував колись незгнузданим верблюдо?
Навіщо ж про латиницю торочить?

Чи неуків не покарає Бог?
Чи зроблять вони в Рай хоча би крок?
Чи дасть благословення їм Пророк?
Вони і сунну, і наджиб порочать».

Є люди, що підтакують мені,
А відійдуть – сміються в далині.
Мірза Алі гра на своїй струні
Один, а решта – хибні ляси точать.

Не знаю, де вже й помочі шукать?
Чи в Карабах ізнову повертатъ?
Як хан надії не захоче дати?..
Мене за азбуку лише морочать.

Про Моллу Алі

Молло Алі! Врочисто привітання
Прийми! Скажи: «Я маю осявання!»
Твій сан, святою значений абою
Кяфір – це буде кара над тобою.

Сьогодні ти забув, гріхом окутий,
Що Господові не минеш покути.
В тобі джерела чорної брехні,
Подібний ти вигнанцю сатані.

Мені ти докоряєш перед Богом,
Мов сам до Мекки виїздиш в дорогу.
В Наджафі вмер паша – потому
Ти це не відкидав на тижні тому?

Не відкидав, донощику, ти диво,
Що нафта витекла сама зрадливо
В Шемасі, утворивши там басейн,
І зняв своє взуття Сеїд Гусейн,
Мюридів босих взявши гурт у путь,
Пішов, щоб чалми в нафті сполоснуть.

Скажи, не ти, в злобі, у нашім краї
Повстав на лампи в караван-сараї?
Ти говорив народу в ярій люті:
«Зусилля ваші пропадуть зіпсуті».

Чому ж зіпсуті? Адже сам Пророк
Світла з'явив, зробивши в небо крок.
Шлях вужчий в караван-сарай премного,
Ніж від землі на небеса дорога.

Та хочеш ти, щоб темний люд від роду
Знав лиш до Мекки таїнство походу.
Погане і хороше відклади
Й разом з Ага-Расулом геть іди!

* * *

Звідкіль цей галас і ці крики, чом люд довкола заревів?
Чи то моллі тепер бракує цілих двох батманів кормів?
Здійняв він крики через гроші – дійшов той голос до небес
Скоріш за труби Ісрафима во славу таїнств і чудес.
О Господи, він просить грошей! Тому – яке вже там шабаш! –
Все у полоні метушіння, панує скрізь розгардіяш.
Ми скаржимося на цю жадність, не тільки ми, не ми одні –
Тепер всі янголи в тривозі: о, як печаляться вони!
І спека, й посуха, і голод – як глянеш з одного кута,
Тривога, що молла розбурхав, – як глянеш з другого кута.
В усіх місцях земної кулі, в Ірані – більше, ніж будь-де,
Народи одяглися в траур, молла промовив: горе йде!
На світі тім колись здійсниться Страшний той Суд один лиш раз!
А нам – цей суд на цьому світі: щорік, щодень і повсякчас.
Як місяць магеррам надходить, молли провина – судять нас.

* * *

Лиш славу добру я любив свою,
Не мріючи про гурій у раю.
Чом кажеш ти: «Пророче, одружи!»?
Тобі від них – нічого, крім олжі.
Душа глуха до молитов, постів –
Цей нонсенс їй уже осточортів.
Просвітництво – то справедлива путь.
На тій путі про гурій ти забудь.
Така путь є привабна мудракам,
А гурії привабні дуракам.

* * *

Їх шал наслідувать – науці руйнівній,
Вони прокльонів шлють без ліку моді цій!
Невігластво в наш дім приводить богословів.
Шукайте ж мимо них собі ви шлях другий.
Всі небезпеки і загрози в цьому світі,
Іранців гострий міжусібний бій –
Від богословів і наслідувань походять,
А ми все терпимо той гніт двійний.
Довік ганьбою буде нам наслідування,
А надто – кожному, хто є віслюк дурний.

Ванда

О краю мешканці, що Магомету вірний,
Навіщо твердите ви: світ оцей безмірний
Не має тайн, чудес, і двері всіх небес
Пророк давно замкнув для тайн і для чудес?
Оскільки живемо в такий час християнський,
Готовий навести я випадок слов'янський.

Вік дев'ятнадцятий. Сімдесят шостий рік.
Нам друге сонце світить з Польщі. Sic!
Народе, придивись, – перед тобою диво.
В Тифлісі два сонця – чи ж це одвік можливо?

Оспівую красу його і зореліт.
Тим сонцем Ванда є, йому шістнадцять літ.
Краса своїх подрūt – красою їх здолала.
Нам діва світла місто нашеє осяла.
Два сонця маємо, але довершу я:

Вони відмінні так, як небо і земля.
Осліпне, хто зирнуть на сонечко посміє.

Але хто на красу погляне, той прозріє.
Буває: сонця диск затулить хмариц знак,
Та кучері цей лик не скривють аж ніяк.
Коперник мовив нам: не зрушиться світило!
Але її краса мене розпроменила.
І серед гурій я такої не знайду,
Що розумом, знанням була б їй до ладу.

Хто їм учитель є, хто гурій наставляє?
Хто знає музику, як наша полька знає?
Хто може так чужі читати письмена
І знати стільки мов, як знає їх вона?
Секрет її, на жаль, вгадати нереально.
Лиш гра її всіх нас вражає тріумфально.
Дарма ішли борці тут рабство касувать –
Бо довелось їм знов рабами Ванди стать.

Хоч Сабухі співав свободу кров'ю серця,
Взяла його в полон ця донька іновірця.
Від бід її усіх, о Творче, вберігай!
Нехай батьків її осяє щастя рай!

ОДУРЕНІ ЗІРКИ

(Оповідь про Юсіф-шаха)

На початку володарювання Сефевидів столицею Ірану був Газвін. Мухаммед-шах Сефеві після низки різноманітних подій передав кермо правління своєму синові Шах-Аббасу Першому. Подія, котру ми описуємо, відбулася на сьомий рік правління Шах-Аббаса Першого.

Був початок весни, минуло три дні після Новруз-байрама, свята Нового Року. О третій годині після полудня Шах-Аббас вів неквапливу бесіду зі своєю улюбленою дружиною Сальмі-хатун, як раптом увійшов головний євнух Гаджі-Мубарек і, низько вклонившись, мовив:

– Головний звіздар Мірза-Садреддін хоче вдостоїтися честі споглядати вашу величність, киблу всесвіту, у вельми важливій справі.

Шах попросив Сальмі-хатун вийти у покій гарему, і наказав євнухові:

– Впусти Мірза-Садреддіна.

Увійшовши, головний звіздар низько вклонився шахові й, звичаєм склавши руки на грудях, прочитав молитву за свого повелителя і похвалу на його честь.

– Що сталося, Мірзо? – спитав шах.

– Всемогутній Творець хай збереже здоров'я і життя кибли всесвіту! Недавно за рухом світил стало відомо, що через п'ятнадцять днів після Нового Року планета Марс пройде мимо сузір'я Скорпіона і при їх зближенні у східних землях, а саме в Ірані, на особу верховної влади впаде удар долі. Тому я, відданий і вірний раб високого престолу, вважав за свій обов'язок попередити про це киблу всесвіту.

Шах був дуже молодий, йому щойно минуло двадцять два роки. У ці літа життя дороге і миле для кожного смертного, особливо ж

для того, хто стоїть на найвищій ступені добробуту і володіє шахським престолом. Тому молодий шах, почувши повідомлення головного звіддаря, злякався. Він так зблід, що здавався мерцем. За хвилину, підвівши голову, він сказав Мірза-Садреддіну:

– Добре, ти вільний, іди!

Низько вклонившись, головний звіддар вийшов. Шах, залишившись один, надовго замислився; тоді покликав Гаджі-Мубарека і велів йому:

– Пошли вартових, аби зараз же покликали до мене візира Мірза-Мохсуна, воєначальника Заман-хана, скарбничого Мірза-Ях'ю та головного моллу Ахунд-Самеда!

Невдовзі скликані головним євнухом люди з'явилися і, виконавши звичні церемонії придворного етикету, мовчки стали перед шахом, готові вислухати його накази.

Шах мовив їм:

– Я покликав вас для обговорення важливого питання, і ви повинні знайти шлях його вирішення. Оскільки збори верховні, я дозволяю вам сісти.

Присутні підкорилися.

Шах повідав їм фатальну новину, щойно повідомлену йому головним звіддарем, і завершив розповідь питанням – яка думка достойників про це, і яких заходів він має вжити, аби запобігти удару долі, котрий загрожував його життю? Несподівана звістка вкрай здивувала усіх і спричинила сум'яття. Після хвилинного мовчання першим заговорив візир Мірза-Мохсун.

– Відданість найнижчого раба високому престолові ні для кого не становить таємниці. Звичайно, кибла всесвіту, наш великий шах шахів, сам добре пам'ятає, в якому жалюгідному стані перебувала державна скарбниця у попереднім царюванні, коли благородні предки шаха з безмежної доброти своєї призначали на пост візира людей надзвичайно обмежених і вкрай недалекоглядних. Та тільки-но ваш покірний раб довідався, що державна скарбниця порожня, він негайно вдався до відшукування способів її поповнення і вигдав такий дієвий засіб. Вирішено, що кожен зі слуг двору, який отримує призначення на якусь посаду або в управління ту

чи іншу провінцію, вноситиме до скарбниці плату у вигляді подарунка, співмірно з одержаною ним посадою або чином. З цієї ж метою постановлено ще таке. Коли кибла всесвіту вдостоїть котрогось сановника або начальника увагою й ошчасливить його дім своїм відвіданням, то ошчасливлений слуга, як вдячність за таке милостиве ставлення шаха до нього, зобов'язаний також у вигляді подарунка принести повелителю певну суму грошей та вслати поріг свого дому коштовними тканинами й килимами, які теж надходять у власність великого гостя. Завдяки цим заходам у теперішній час, коли не минуло ще й повних семи літ від дня сходження на престол великого шаха шахів, державна скарбниця – слава і вдячність Аллахові! – повнісінька. Найнижчий раб ваш завжди виказував велике сприяння успішному ходу державних справ, і не було випадку, аби він схибив, але, щиросердно зізнаюся, мені вкрай важко знайти засіб проти руху зірок.

Після візира Мірзи-Мохсуна почав говорити воєначальник Заман-хан.

– Борода вашого найпокірнішого і найвірнішого слуги посівла на службі великому престолу, яку він ніс чесно і вміло. Так, наприклад, десять років тому сімдесятитисячне турецьке військо, під проводом Бекір-паші Демірчі-огли, вторглося в Іран. Тоді великий родитель найдостойнішого шаха доручив мені головне командування іранськими військами. За чисельністю вони аж ніяк не поступалися турецьким, але я, побоюючись, аби наші найблагородніші вояки не були побиті й знищені нечестивим і злодійським плем'ям турків, розпорядився, аби починаючи від самого турецького кордону по всьому Азербайджану посіви селян були винищені, їхня худоба вигнана, дороги зіпсовані, а мости зруйновані. Перейшовши наш кордон, Бекір-паша не зустрів жодної військової сили; зате дороги виявились у такому жалюгідному стані, що артилерія зовсім не могла рухатися; лише піхота і легка кіннота після великих труднощів і злиднів досягли Тебріза. Бекір-паша розіслав загопи турецьких вояків по навколишніх селах, аби добути харчі для війська, але їм не вдалося знайти жодного зернятка, жодного бика чи корови. Виснажені й голодні турки на третій день забили в барабани й утекли

з Тебриза, осміяні й вилаяні. Таким чином, іранську державу було врятовано від чужоземної навали. А рішення зіпсувати дороги й поруйнувати мости виявилось настільки мудрим і корисним, що наш уряд вважав за необхідне лишити їх у такому стані навіть після втечі Бекір-паші, аби чужоземні племена і надалі не відважувалися переходити наш кордон. Так звитяжне військо наше завжди перебувало у повному добробуті, й не пролилось ані краплини крові навіть із пальця жодного вояка. У подібних випадках старий пес найвищого двору здатний пустити в хід усю свою винахідливість, але... вигадати щось проти віщувань зірок мій розум безсилий...

Воєначальник замовк. Страх ще сильніше стиснув серце шаха. Черга дійшла до скарбничого Мірза-Ях'ї.

— Жалюгідний раб ваш, який перебуває у родинних зв'язках із візиром, виховувався під його керівництвом і досяг завдяки його сприянню теперішнього свого сану, виявляв відданість і чесність, цілковито проникався його задумами, його благими прагненнями і його способом дії. Відомо, що нижчі ваші службовці та вояки одержували платню з прибутків за наказом кибли всесвіту, скріпленим моїм підписом. Коли з'ясувалося, що державна скарбниця, як про це доповідав візир, порожня і грошей немає, я був цим дуже засмучений. Хоч я й підписував тоді усі накази на видачу платні та розсилав їх по округах, але все це робилося тільки для того, аби підтримати авторитет влади і не принизити її представників у очах населення. Ще до розсилання указів кожному управителеві округу я направляв таємний припис: не видавати платню за указами й чекати мого особливого дозволу. Завдяки цим заходам державну скарбницю за короткий термін було переповнено. А щодо війська і чиновників, котрі були позбавлені належної їм платні, то завдяки миру і спокою, що царювали у країні, та небувалій дешевизні, вони не відчували особливої потреби у платні. За скрутних обставин, подібних до вказаних, мій розум достатньо верткий і проникливий, але знайти засіб проти небесних світил він не в змозі.

Нарешті черга дійшла до головного молли, і він сказав так:

— Хай збереже Всеблагий Творець в ім'я найчистіших і найсвятіших імамів благородне тіло нашого шаха від небесних стихій

та земних нещаст! Ваш смиренний раб безнастанно молиться за найблагороднішу династію Сефевидів, хоча й відчуває свою мізерність перед величчю цієї могутньої династії та знає, що, скільки б він не славив і не молив про її процвітання і довголіття, все ж не в стані виконати свій обов'язок; це – понад його сили. Коли великий родитель кибли всесвіту вдостоїв мене почесним званням головного молли, половина мешканців Ірану, не виключаючи й престольного міста Газвіна, була сунітами. Спасеними настановами і силою переконливих проповідей з одного боку, та промовистими погрозами – з другого, я спрямував усіх сповідувачів сунітської віри на істинний шлях дванадцяти імамів. Тепер, дяка Аллахові, на іранській землі не знайдеться й десятка сунітів. Також вважаю своїм приємним обов'язком із вдячністю відзначити благодуність самого народу: усі колишні суніти, на одну мою пропозицію, відмовились од вірування своїх батьків і дідів та прийняли істинне вчення. Я хотів повернути в шийтську віру навіть вірменів і євреїв, але мудрі люди відрадили, вказавши на інші держави, де вірмени та євреї теж мешкають у незначній числі й де ніхто не чіпає їхньої релігії. Крім того, відомо, що за тлумаченням найвірніших хадисів – висловів святійших імамів, шахи, які сидять на троні й носять вінці у мусульманських країнах, не вважаються святими й гідними поклоніння, оскільки ця перевага становить виключне право імама та його наступника – найвченішого муджахіда. Для усунення цього непорозуміння я надіслав усім духовним особам і проповідникам наказ: оголосити народові, що сила вищезгаданих переказів не поширюється на династію Сефевидів, як таку, що походить від нащадків Пророка та імамів. Очевидно, наймудріші імами зволили цими висловами обмежити владу і значення інших шахів, а не своїх нащадків. На даний час, коли життя кибли всесвіту перебуває у небезпеці від нез'ясованих дій небесних світил, серце найпокірнішого раба вашого тріпоче від горя і б'ється, мов риба, викинута на сушу, а мізерний розум мій підказує мені, що той клятий звіддар вірніше за всіх нас може знайти вихід із цього становища. Він – підлий зрадник, який відкрив наміри зірок, але приховав засоби боротьби з ними. Я

впевнений, що він умишляє лихе: чи може бути, щоби, вказавши трутизну, він не знав протиотрути? Наш Пророк, хай буде благословенне ім'я його, недаремно сказав: «Усі звіздари – брехуни». Цей вислів, на мою думку, ставить під сумнів саме їхні вчинки, а не знання і вченість, оскільки у більшості випадків передбачення клятих звіздарів, на жаль, справджуються, але самі вони – шахраї та пройди. Слід би викликати найголовнішого звіздаря і веліти йому віднайти засіб супроти небезпеки, що загрожує шахіншаху. Якщо ж він стане відкараскуватися, накажіть кату відрубати йому голову!

Головний молла давно ворогував із головним звіздарем. Тепер обставини склалися сприятливо для того, аби «спалити могили батьків усіх звіздарів», не виключаючи й головного. Та й головний звіздар Мірза-Садреддін виявив чималу некмітливість: чого йому надумалося повідомити шахові таку страшну звістку, ввергати його в жах і до того ж ризикувати власним життям? Згодом багато хто ставив йому за провину цю необачність, але він виправдовувався, кажучи:

– Я поспішив із цим неприємним повідомленням через острах, як би інші звіздари не зробили цього. Тоді шах, безсумнівно, вважав би мене віслюком-невігласом і, напевно, позбавив би посади головного звіздаря.

Так чи інакше, але після неприємної новини шах усією душею зненавидів головного звіздаря, а після слів головного молли так розлютився, що, кликнувши Гаджі-Мубарека, наказав, не зволікаючи ні хвилини, послати варту за головним звіздарем Мірзою-Садреддіном. Не минуло й години, як Мірза-Садреддін постав перед повелителем. Шах, котрий нагадував розлюченого лева, припіднявся на колінах і гнівно закричав:

– Як насмілився ти, собачий сину, грозити мені бідою, що прихована у зірках, не сказавши про засоби від неї?! Гей, кате!..

В одну мить з'явився кат із мечем за поясом і мотузком у руках. Мертвотно-блідий Мірза-Садреддін тремтів, як листок. Показавши на нього, шах велів катові:

– Відведи цього пса і відрубай йому голову!

Воєначальник Заман-хан, хоч був хоробрим вояком, та серце мав м'яке і співчутливе. Йому стало шкода головного звіддаря, і він став просити шаха помилувати його:

– Хто нас визволить із біди, якщо цьому псу відрубають голову? Насмілюся просити вашу величність із поваги до моєї сивини не поспішати зі стратою цього нікчемного раба і наказати йому знайти засіб проти небезпеки, що нам загрожує. Якщо він виявиться неспроможним це зробити, хай тоді кат покарає його.

Шах велів катові йти геть. Потім, звернувшись до головного звіддаря, наказав:

– Нікчемний рабе! Негайно вкажи засіб, як позбутися біди, що нам загрожує!

Бідний звіддар був у вкрай скрутному становищі. Він рішуче не знав жодного засобу проти несприятливого розташування зірок, але страх змусив його приховати своє невідання. Тремтячи усім тілом, він заблагав:

– Я, прах біля ваших ніг, насмілюся доповісти, що біді цій можна зарадити. Лиш дайте певний час – зазирнути у «Зіджі-Улугбек» і визначити, які засоби названі там проти подібних явищ.

Слід зауважити, що у «Зіджі-Улугбеку» не згадано жодних засобів проти несприятливого розташування зірок. Головний звіддар вигадав це, аби відтягнути час і встигнути збігати за відповіддю до свого вчителя Мовлана-Джемаледдіна, якого вважав найліпшим знавцем астрології. Шах дав згоду, але головний звіддар ще не встиг вийти, як увійшов Гаджі-Мубарек і доповів шахові про Мовлана-Джемаледдіна, котрий бажав споглядати шаха. Шах наказав пустити його, а головному звіддареві поки що велів залишатися у палаці. Ввійшов Мовлана, низько вклонившись шахові, опустився на вказане йому сидіння і почав так:

– Хай продовжить Всевишній життя повелителя світу! Я, покірний раб його, внаслідок старечої немочі приречений долею проводити решту життя на самоті. Але несприятливе розташування зірок примусило мене пересилити себе і постати перед вашими світлими очима. Через п'ятнадцять днів після свята Новруз-байрам планета Марс пройде повз сузір'я Скорпіона, і при їхньому

зближенні вибухне величезна біда над благородною киблою всесвіту. Тому ваш покірний слуга вважав своїм обов'язком оголосити вашій величності про майбутню небезпеку і вказати засоби запобігання їй, бо молоді, недосвічені звіддарі могли не розібратися у русі зірок і пропустити це важливе знамення.

Шах дуже зрадів такому повідомленню Джемаледдіна.

– Ми самі, Мовлано, – сказав він, – зайняті цим питанням. Ця подія нам відома. Порадьте, яких вжити заходів.

Мовлана відповів:

– У ці нещасливі дні, тобто через п'ятнадцять днів після Новруза, кибла всесвіту повинен відсторонитися від державних справ. Він повинен відмовитися від влади й престолу, передати їх якому-небудь злочинцеві, гідному смерті, самому ж піти й перебувати у невідомості. Тоді руйнівна дія зірок вибухне над головою грішника, який буде в цей час повновладним шахом Ірану. Коли ж нечестивець, удаваний шах Ірану, загине, кибла всесвіту знову з'явиться, посяде свій трон і царюватиме у повному щасті й здоров'ї на славу нашої могутньої держави. Але така зміна у житті його величності повинна здійснитися у найсуворішій таємниці, й ніхто з його підданих не повинен знати, що шах, вимушений обставинами, тимчасово поступається своїм престолом. Навпаки, усі піддані мусять вважати грішного злодія справжнім властителем Ірану. Необхідно також розірвати шлюбні акти усіх дружин шаха і визволити їх від шлюбних уз. Потім можна запропонувати їм вийти заміж за Аббаса Мухаммед-огли, віднині вже не шаха Ірану, а простого іранського підданого. З тими дружинами, які погодяться вдруге вступити у шлюбний союз, слід укласти шлюбний акт, а з незгодними негайно вчинити розлучення.

Головний звіддар позбувся небезпеки. Шах уже не відчував жодного страху. На його зблідлих щоках знову проступив рум'янець. Члени верховної ради стали хвалити винахідливість і прозорливість Мовлани. З обличчям, яке сяяло від радості, шах звернувся до головного молли з питанням, чи є в нього на приміті нечестивець, смерть якого могла би бути схвалена приписами шаріату і якому можна було б передати управління державою. Головний молла відповів:

– Хай збереже Творець світів життя кибли всесвіту! У нашому місті Газвіні з недавніх пір з'явився один нероба, подібного до якого не відшукати у всьому всесвіті. Ім'я його – Юсіф, за ремеслом він – сідельник; де він мешкав раніше – невідомо; але, тільки-но поселившись у Газвіні, він зібрав довкола себе прибічників – чернь і покидьків суспільства, й вічно хулить високошанованих учених і безкорисливих служителів шаріату. Проклятий відкрито говорить своїм послідовникам, нібито високошановані вчені-богослови обдурюють простий народ. За його словами, наприклад, священна війна не обов'язкова, а сплата податку на користь нащадків Пророка і духовенства незаконна: буцімто сучасні богослови не визнають попередніх учених, аби не применшити свого значення і більш успішно морочити простолюду. Він стверджує, що усі посадові особи, починаючи від сільського старшини й закінчуючи самим вінценосцем, – розбійники й тирани. На його думку, країні й нації немає жодної користі ні від кого з них; заради вдоволення своїх потреб вони обкладають бідний народ усілякими податками й непотрібними поборами, у своїх справах і вчинках вони не керуються законами, порушують вимоги справедливості й честі. Так, говорить він, вчиняють лише злодії, грабіжники й розбійники. Стверджують також, що цей нечестивець за своїми релігійними переконаннями належить до поганой секти, яка сповідує переселення душ. Відданий раб звияжної та могутньої держави нашої наслідуюється думати, що найліпше за все передати тимчасове правління цьому клятому заколотникові, аби він загинув від руйнівної дії зірок і знайшов відплату в глибинах пекла!

Члени ради, схваливши думку головного молли, одноголосно заявили, що собачий син, сідельник Юсіф, цілком заслуговує покарання неба і гідний смерті.

– Я погоджуюся. Хай він загине такою смертю! Намічені заходи провести завтра.

Затим члени верховної ради розійшлися.

Можливо, читач засумнівається у правдивості цієї історії та вважатимуть її вигадкою автора? У такому разі я б рекомендував

їм відкрити книжку «Таріхі Алім-Арам» і почитати там сторінки, присвячені сьомому року царювання Шах-Аббаса.

Тепер познайомимо читача з сідельником Юсіфом.

Юсіф народився у селі поблизу Газвіна. Батько його, селянин, на ім'я Кербалаї Селім, був чоловік богобоязливий і благочестивий. Він мріяв зробити свого сина моллою і дати йому можливість у подальшому ввійти до освіченого кола вчених богословів. З цією метою він привіз Юсіфа у Газвін і віддав до школи. Досягнувши повноліття, Юсіф – задля поповнення і вдосконалення богословських знань – спочатку вирушив до Ісфагана, а тоді до священного міста Кербали, де слухав проповіді найвченіших богословів. Упродовж багатьох літ, вивчаючи мусульманські науки, Юсіф ближче пізнав духовенство і вчених. Переконавшись у тому, що вони лицемірні й брехливі, він не схотів стати моллою і назавжди зберіг у серці нездоланну відразу до цього звання. З Кербали він переїхав до Хамадана.

Коли йому було сорок років, він за рік вивчився ремеслу сідельника. Після чого повернувся до Газвіна, де можна було заробити більше, ніж в інших містах. Тут Юсіф одружився й відкрив майстерню. Бачачи лицемірство молл і мерзенні вчинки продажних урядників, цей чесний і благородний чоловік обурювався всією душею і був не в стані втриматися від їх викриття. Правдивість і сміливість Юсіфа завоювали йому чимало щирих і відданих друзів, але врешті-решт вони ж стали причиною його загибелі.

Наступного дня, за дві години до полудня, у палаці, за наказом шаха, зібралися міністри, вельможі, найблагородніші сановники, найдостойніші вчені, нащадки Пророка – сеїди й урядники, починаючи від великого візира й закінчуючи вуличним старшиною. Кожен із них, зайнявши своє місце у розлогій приймальні, стояв мовчки, з трепетом очікуючи на появу володаря світу. Незабаром показався шах у повному шахському облаченні. На голові в нього була блискуча корона. В руках він тримав золотий скіпетр, усіяний коштовним камінням. На поясі висів меч – символ шахської могутності. Пояс, руків'я і піхви меча, а також нарукавники були

прикрашені самоцвітами. Шах сів на трон і звернувся до зборів із такими словами:

– Уже сьомий рік, о мої вірнопіддані, як я, з волі предвічного Творця, царюю над вами. До кожного з вас я, в міру сил, виявляв милість і увагу. В свою чергу, я був задоволений усіма вами, оскільки ви, за споконвічною відданістю могутній династії Сефевидів, не виявили браку старанності, щирості й любові до мене. Тепер, із певних причин, які я не вважаю за потрібне відкривати вам, я вимушений зректися верховної влади й передати її особі, більш гідній та досвідченій у ділах правління. Цю людину вкажуть вам головний молла, воєначальник Заман-хан, візир, скарбничий, Мовлана-Джемаледдін і головний звіддар. Усі ви повинні прийти до нього і з належними почестями урочисто привести до палацу. Посадивши його на цей трон, ви повинні визнати його повновладним вашим господарем і беззаперечно підкорятися його волі. Нещастя впаде на голову того, хто порушить цей мій наказ і насмілиться виказати найменший непослух новому шахові.

Після цих слів шах, знявши з голови корону, поклав її на трон; зняв також свій багатий наряд, відстібнув меч і вбрався у простий одяг. Тоді він знову звернувся до зборів:

– Віднині я один із найбільш звичайних людей, бідняк Аббас Мухаммед-огли, з цього дня ви не побачите мене. Прощайте, хай береже вас всемогутній Творець!..

Потім він спустився зі сходів трону і попрямував до гарему.

Учасники великої ради були вкрай здивовані й не знали, як пояснити усе, що відбулося...

За велінням шаха усі його дружини зібралися на жіночій половині й з нетерпінням очікували появи свого володаря.. Побачивши його у простому одязі, красуні гарему готові були розреготатися, але суворий вид і грізний погляд змусили їх стримати сміх. Гаджі-Мубарекові було наказано привести Молла-Расула з двома його помічниками. Молли, задалегідь попереджені, чекали біля дверей гарему. Коли ті увійшли й, за наказом шаха, сіли, він сказав:

– Милі мої дружини, з боєм у серці я змушений повідомити вам про вельми сумну подію. Хай буде вам відомо, що з цього дня я –

вже не повелитель Ірану; в мене більше немає ні пишних палаців, ні скарбниці, ні інших багатств, віднині я не зможу багато вбирати вас і утримувати в розкоші. Тепер я простий мешканець Ірану, бідний і залежний. Тому я вимушений розлучитися з вами й кожній з вас надати повну свободу у виборі собі чоловіка.

Потім він наказав моллі здійснити обряд розірвання шлюбу між ним та його дружинами. Молла-Расул у присутності двох свідків узявся до своєї справи. Жінки зрозуміли, що в житті шаха відбулося щось надзвичайне. Страх і сум'яття охопили їх. Вони нічого не знали про те, що сталося, і стояли розгублені й вражені.

По закінченні обряду Гаджі-Мубарек, за наказом шаха, розірвав листи шлюбних актів.

Затим шах знову звернувся до колишніх дружин:

— Якщо хто-небудь із вас, зневаживши бідність і нестатки, погодиться стати моєю дружиною, тобто дружиною Аббаса Мухаммед-огли, то молла знову здійснить шлюбний акт.

Майже усі жінки висловили згоду стати дружинами шаха, бо він був молодий і вродливий. До того ж вони взяли все це за жарт і ніяк не могли змиритися з думкою, що Шах-Аббас, добровільно і з не зрозумілої їм причини відмовившись від престолу, перетворився на Аббаса Мухаммед-огли.

Лише дві красуні, взяті у шахський гарем проти волі, мовили, засоромлено опустивши очі, що вони у всіх відношеннях почувалися щасливими, перебуваючи у шлюбному союзі з шахом, але тепер, позбувшись цього щастя, не погоджуються вступати у шлюб із Аббасом Мухаммед-огли.

Обидві красуні відразу отримали повну свободу. Одна з них була грузинкою. Її надіслав шахові в дарунок правитель Грузії. Узявши свої коштовності, багате вбрання й чимало золота, наступного ж дня вона зі своїм двоюрідним братом виїхала на батьківщину. Там не повірили її розповідям і вирішили, що вона втекла з Ірану. Хотіли повернути її назад, але якось потім забули про неї. Згодом вона вийшла заміж за молодого грузина і лишилася в Грузії.

Друга красуня, дочка заможного газвінського купця, колись була заручена з вродливим молодим чоловіком. Слути шаха довіда-

лися про її красу і доповіли його величності. Її взяли з батьківського дому й оселили в гаремі. Вона скористалася нагідним щасливим випадком, аби повернутися до батьківського дому. Пізніше вона вийшла заміж за свого колишнього нареченого. Решта дружин знову взяли шлюб із Аббасом Мухаммед-огли, після чого Гаджі-Мубарекові було наказано відвести їх пішки в дім, який знаходився на околиці шостого кварталу міста Газвіна, а самому повернутися до палацу. Останнім із гарему вийшов Аббас Мухаммед-огли й зник з очей. Майстерня сідельника Юсіфа розташовувалася на східному боці площі, у шахській мечеті. Минуло дві години після полуденної молитви. Здійснивши молитву, Юсіф старанно працював у своїй майстерні, дошиваючи замовлену йому вуздечку, яка, на прохання замовника, мала бути готова у той же день. Біля нього сиділи двоє друзів і уважно слухали його. Юсіф говорив про дорожнечу, яка розорила нещасних бідняків у цей тяжкий рік: наприкінці минулого року через тривалу посуху і через те, що в районі Газвіна було дуже мало води, більша частина врожаю згоріла. Це й стало причиною дорожнечі. Сідельник казав:

– Дивуюся урядові, який має безліч можливостей провести воду в Газвін, але ніяк не використовує їх, хоча це дуже важливо для поліпшення становища населення і благоустрою столиці.

У цей час зі східного боку площі з'явилася густа хмара пилу. Юсіф, тримаючи в руці голку, підвів голову і побачив урочисту процесію. Звичайно, йому і в думках не було, що вона прямує до нього. Попереду йшли дванадцять придворних слуг у строкатих костюмах і двірських шапках. За ними рухалися дванадцять прапороносців із різнокольоровими стягами в руках. Далі рухалася юрба придворних слуг; один із них ніс на голові велику круглу тацю. Потім йшли озброєні палицями вартові, що супроводжували головного конюшого, який вів під вуздечку красивого коня туркменської крові. Дороге сідло і попона на його спині були всіяні коштовним камінням, нагрудник розшитий золотом, вуздечка прикрашена перлами, з шиї коня звисало гроно смарагдів.

За ними йшли головний молла Ахунд-Самед, военачальник Заман-хан, візир Мірза-Мохсун, скарбничий Мірза-Ях'я, Мовла-

на-Джемаладдін, головний зіздар Мірза-Садреддін, найвченіші богослови, найславетніші сеїди, найдостойніші вельможі, сановники, урядники та інші представники шахського двору. За блискою світою слідували піші й кінні військові заґони. Урочистий хід рухався спокійно, велично й зупинився перед майстернею сідельника Юсіфа.

Головний молла Ахунд-Самед і воєначальник Заман-хан виступили вперед, відважили Юсіфу низькі поклони. Юсіф підвівся на ноги й, дивуючись, відповів таким самим поклоном.

Головний молла заговорив першим:

– За приреченням долі ти, майстре Юсіфе, з цього дня є нашим повелителем. У теперішній час престол іранської держави вільний од Шах-Аббаса. Ощаслив і порадує нас! Просимо до палацу, де має відбутися обряд твого сходження на шахський престол.

Сідельник Юсіф, приголомшений почутим, не знаходив пояснень цій події. Перед ним у повному складі стояли представники найвищої влади. Ці слова говорив йому ніхто інший, як головний молла, котрого вважали одним із найвпливовіших людей в Ірані. Та заразом усе, що відбувалося, було таке дивовижне і несподіване, що Юсіф не міг повірити своїм очам і вухам. Нарешті, зібравшись з духом, він відповів головному моллі:

– Вельмишановний молло! Я знаю, що ви один із найрозумніших і найвпливовіших людей Ірану, але в даному випадку... не знаю... чи ви не зсунулися з глузду, чи не вжили гашишу, що звертається до мене з такими нісенітними речами? Я – простий ремісник, дуже далекий від думки посісти престол, між мною і шахом – непрохідна прірва. Покірно прошу залишити мене у спокої та не потішатися з мене.

Тоді виступив із промовою Заман-хан.

– Ти, майстре Юсіфе, – мовив він, – нині є киблюю всесвіту, а ми усі – твої раби – пси твого найщасливішого двору. З твого боку цілком недоречно покірно просити нас про будь-що. Ти можеш повелівати нами. Ніхто з нас не впав у безумство і не одурманив себе гашишем, усі ми при повній свідомості й здоровому глузді. Але те, що зумовлене Всевишнім, невідворотне. З цього дня ти –

повелитель усього Ірану. Тому, як уже мав щастя просити головного молла, просимо до палацу, щоб без зволікань був здійснений обряд коронування.

Після цього він звернувся до чотирьох придворних слуг, що стояли тут, й наказав:

– Принесіть шахське вбрання й одягніть володаря світу!

Тримаючи в руках тацю, на якій перебувало вбрання шаха, придворні слуги увійшли до крамниці сідельника Юсіфа. Поставивши тацю на підлогу, вони взялися до справи. Опір був безглуздий, і сідельник Юсіф покірно віддав себе до рук слуг. Знявши з Юсіфа поношене плаття ремісника, вони вдягли на нього багате царське одяння. Тоді головний конюший підвів коня, вкритого вишитим золотом і попоною, прикрашеною дорогоцінним камінням. Сідельника Юсіфа посадили на коня, й урочистий хід у попередньому порядку вирушив назад до шахського палацу. На вулиці безперервно лунали гучні наказові крики старанних шахських вартових:

– Відступись! Відступись!

Усі мешканці Газвіна – від малого до великого, чоловіки й жінки, припали до вікон або, піднявшись на дахи будинків, допитливо дивилися на пишну процесію. Ніхто не знав, у чому річ, усі були надзвичайно здивовані.

Біля шахського палацу слуги допомогли сідельникові Юсіфу зійти з коня. Головний молла і воєначальник Заман-хан, підхопивши його під руки, ввели до тронної зали і, дотримуючись усіх вимог етикету, посадили на шахський трон. Усі вельможі, вчені, сеїди, найвищі посадові особи й інші представники блискучого двору стали перед ним, склавши руки на грудях, у шанобливому очікуванні. Прочитавши молитву, головний молла поклав на голову сідельника Юсіфа шахську корону, повісив меч йому на пояс, зміцнив усипані діамантами нарукавники і встромив у руку скипетр. Потому він промовив ще одну молитву і, звернувшись до присутніх, запропонував принести урочисті привітання шахові.

Дружні й безугавні крики: «Слава йому!» пролунали під склепіннями й відбилися одлунням в усіх приміщеннях розлогого па-

лацу. Музика заграла урочистий гімн, злетіла сигнальна ракета, і за містом пролунав гуркіт ста десяти гарматних пострілів.

Хоча після Сааді та Гафіза перська поезія прийшла у занепад, і творіння поетів зводилися переважно до порожніх і беззмістовних словосполучень, та в цей щасливий день знайшлося кілька співців, які оспівали у звучних, урочистих одах сходження Юсіф-шаха на престол Ірану. В одах прославлялися рідкісні чесноти нового шаха, мудрість якого уподібнювали до Сулеймана, щедрість – до Хатема, хоробрість – до Рустема, а могутністю він не поступався стихії та фатуму. Рік його сходження на престол поети відзначили у такому двовірші:

*Не царем вродливцем був наш Юсіф,
Він був шахом держави іранської.*

Після закінчення обряду коронування головний молла оголосив усім, хто зібрався, що вони вільні, й придворні негайно пішли. У пишній залі zostалися Юсіф-шах на троні, євнух Гаджі-Мубарек із кількома євнухами та старший слуга Азім-бек зі слугами – усі вони покійно стояли перед ним; у дворі перед палацом перебували люди шахської охорони.

Почуваючись ніби у світі чудес, Юсіф-шах на декілька хвилин занурився у глибоку задуму. Тоді, звернувшись до Гаджі-Мубарека, він спитав:

– Хто ви такі?

– Ми – ваші найпокірніші раби, – відповів Гаджі-Мубарек, – євнухи шахського гарему; я – старший над євнухами, а це – мої помічники.

Потім Юсіф-шах звернувся до слуг:

– А ви хто такі?

Азім-бек, головний слуга, відповів:

– Ми – найнижчі слуги вашої величності: я – їх начальник, а це – мої підлегли.

Далі Юсіф-шах спитав:

– А ті, що стоять у дворі, хто вони?

– Це загін придворних вартових, – відповів Азім-бек. – Вони завжди стоять напоготові в очікуванні шахських наказів.

Юсіф-шах наказав:

– Усі вийдіть звідси, хай залишиться тільки Гаджі-Мубарек.

Коли усі вийшли, шах підкликав до себе Гаджі-Мубарека і мовив йому:

– Бачу по твоєму обличчю, що ти – хороша людина. Ради Бога, скажи мені, чим усе це пояснити? Не може бути, щоб ти, постійно живучи в гаремі, не знав причини цієї події.

Гаджі-Мубарек, дійсно, був людиною простосердою і правдивою. Вважаючи негідним приховувати істину від кибли всесвіту, він вирішив розповісти йому все. Гаджі-Мубарек завжди стояв за дверима кімнати Шах-Аббаса, щоб негайно, за першим же покликом, постати перед ним. Тому він знав усі таємниці свого повелителя. Він добре відав про події вчорашнього дня і чув усе, що було сказано на засіданні членів верховної ради. Він докладно, від початку до кінця, розповів Юсіф-шахові про те, що сталося.

– А де Шах-Аббас? – спитав Юсіф-шах.

– Перевдягнувшись простолюдином, він зник, і місцеперебування його нікому не відоме, – відповів Гаджі-Мубарек.

Юсіф-шах був розумною людиною. Зірок він ніколи не боявся, а все ж такий незвичайний поворот у його житті бентежив і лякав його. Однак, возведений на престол придворними й шляхтою, він не мав змоги скласти з себе обов'язки шаха. Таким чином, вимушений обставинами, Юсіф-шах узяв на себе управління державними справами Ірану.

Насамперед він зажадав до себе начальника охорони Асад-бека і суворо наказав йому:

– Негайно вирушай з дванадцятьма вояками до міста, візьми під варту головного моллу Ахунд-Самеда, воєначальника Заманхана, візира Мірзу-Мохсуна, скарбничого Мірзу-Ях'ю, головного звіддаря Мірзу-Садреддіна, Мовлану-Джемаледдіна і посади всіх до темниці Аріка. Виконавши наказ, повернешся і доповіси мені.

Асад-бек, низько вклонившись шаху, вийшов.

Потім Юсіф-шах викликав до себе головного слугу Азім-бека і наказав:

– Сьогодні я нічого не їв, вели приготувати мені вечерю!

Головний слуга доповів шаху, що кухарям уже зроблено відповідне розпорядження, і вони зайняті приготуванням вечері.

Тоді шах побажав оглянути палац, кімнати гарему і свою опочивальню.

Головний слуга Азім-бек і євнух Гаджі-Мубарек, йдучи попереду, показували йому зали внутрішніх покоїв. Перша зала була вслана дорогими візерунчастими килимами. На стінах і на стелі були зображені птахи, квіти й трави. У другій залі, підлога якої також була вкрита коштовними килимами, красувалися портрети колишніх шахів із династії Сефевидів і царевичів, що відзначилися в якому-небудь мистецтві. У третій залі були зібрані картини із зображеннями знаменитих царів інших династій. Стіни четвертої зали були розписані фресками, на яких зобразили оспівані у книзі «Шах-наме» сцени боротьби давніх іранських витязів проти мазандаранських дів із рогами й хвостами. Стіни наступної зали розповідали про походи й битви з іншими народами Шах-Ісмаїла з династії Сефевидів. Стіни усіх кімнат гарему були прикрашені зображеннями дівчат і юнаків. Останні пропонували дівчатам букети квітів, а ті простягали їм наповнені вином золоті чаші. У кожній кімнаті гарему було розкішне ложе.

Юсіф-шах обрав одну з кімнат гарему для своєї опочивальні. Потім він спитав Гаджі-Мубарека, де зберігаються вбрання й прикраси колишніх мешканок гарему. Гаджі-Мубарек сказав, що вбрання й прикраси шахських дружин містяться в особливій кімнаті, але її зачинено, а ключ від неї – в хранителя скринь Ага-Гасана. Хранитель скринь був негайно викликаний, він же й відчинив сховище. Біля всіх чотирьох стін великої кімнати були розставлені скрині всіляких розмірів. Юсіф-шаху показали різноманітні розкішні жіночі вбрання, дорогі кашемірові шалі, тонкі шовкові тканини, сукні з коштовної парчі, золоті філігранні букети й діадеми з самоцвітів, діамантові кульчики, дорогі обручки, перлові намиста й безліч інших скарбів.

У Юсіф-шаха було три дочки і два сини. Старшій дочці виповнилося чотирнадцять, а двом іншим – дванадцять і вісім років. Одному синові було шість, другому – чотири роки. Для кожної дочки він вибрав букет, обручку, намисто, кульчики, тонку шаль і красиву сукню. Для дружини він відібрав таку саму шаль і сукню. Передавши Гаджі-Мубареку всі ці речі, він наказав віднести їх додому на другу вулицю Газвіна і вручити їх дружині. Заразом він велів сказати їй, аби вона не турбувалася про його долю і прислала завтра до нього синів.

Гаджі-Мубарек пішов у супроводі двох вартових, яким було велено нести подарунки.

Сонце хилилося до заходу. На шанобливе запрошення головного слуги шах повернувся до першої зали, де у золотих підсвічниках горіли свічки й був накритий стіл для шахської трапези. Здійснивши обмивання й вечірню, а потім і нічну молитву, шах сів вечеряти. Слуги подавали різноманітні страви. Шах утамував голод. Скатертину було прибрано. Шаху принесли таз із глечиком, і він помив руки. Подали каву, після чого принесли кальян, і він став курити. В цей час увійшов воєначальник палацової охорони Асадбек і доповів, що наказ його величності виконано. Шах висловив своє задоволення і відпустив його. Слідом за ним з'явився Гаджі-Мубарек і доповів, що надіслані речі передано за призначенням. Дружина і дочки шаха були у захваті від надісланих подарунків. Вони не тільки більше не турбуються про нього, але дуже раді несподіваному щастю і стрибають від радощів.

Потім шах розпитав Гаджі-Мубарека і начальника охорони про деякі речі, що його цікавили, а коли настала ніч, пішов у свою опочивальню. Йому приготували постіль. Він наказав начальникові охорони розставити варту в тому ж порядку, ліг і скоро заснув. Головний слуга та євнух Гаджі-Мубарек вийшли від шаха, і кожен пішов до своєї кімнати.

Наступного дня Юсіф-шах запросив своїх друзів: Молла-Рамазана, Курбан-бека, Мірза-Джаліла і Мірза-Закі, яким він цілковито довіряв. Коли вони з'явилися, шах віддав посаду головного молли Молла-Рамазанові, Курбан-бека призначив воєначальником, на-

давши йому разом із тим ханське звання; візиром призначив Мірза-Джаліла, а державним скарбничим – Мірза-Закі; посада ж головного звіддара була скасована як шкідлива для народу і держави.

Шах велів розіслати правителям усіх провінцій суворий наказ про те, аби вони не сміли стягувати з населення неправильні й не передбачені законом податки, аби правителі, заради особистої наживи й задоволення своїх пристрастей, не обкладали мирних громадян незаконними стягненнями, не страчували, не піддавали їх покаранням і катуванням, як-от виколювання очей, відсічення вух і носа. Тоді шах призначив у кожний округ надійних урядників-наглядачів. Їм ставили за обов'язок збирати точні відомості про стан кожного округу, про потреби населення і все доповідати особисто його величності.

Шах викликав цих нових урядників-наглядачів до палацу і звернувся до них із такою напутньою промовою:

– Оголосіть від мого імені правителям провінцій, аби вони боялися Бога, судили по справедливості, не розорювали населення лихварством і незаконними поборами. Хай вони твердо пам'ятають, що подібні вчинки згодом стануть причиною їх власного нещастя, а то й загибелі. Вони не раз були свідками того, як люди, котрі нажили собі багатства несправедливим способом, врешті-решт потрапляли у найжахливіші злидні й навіть були позбавлені голови. Жоден рід в Ірані не зберіг багатств, добутих шляхом несправедливих поборів і грабежів. Де незчисленні статки Джафар-хана Дамаганського? Де скарби Селім-хана Карагезлу? Де майно Мірза-Нагі Шіразького? Кожного достойника, що розбагатів на державній службі, іранські повелителі під тим чи іншим приводом завжди притягували до відповідальності, відбирали в них усе нажите сваволею майно, а самих піддавали страті або прирікали на жалюгідне існування в злиднях. Правителі провінцій у цьому відношенні схожі на пиявок, які роздуваються від висмоктаної крові, але потім, коли їх відривають, втрачають усе висмоктане; багато пиявок гине, а деякі робляться хирлявими й немічними. Якщо правителі стримають свої бажання і зможуть вдовольнитися платою, належною за законом, вони зміцняться у своєму становищі,

їх буде любити населення, вони отримають підвищення по службі, збільшать свій добробут і прославлять своє добре ім'я.

Після цього він одпустив наглядачів.

За розпорядженням шаха, було скорочено витрати двору.

Він звернув особливу увагу на благоустрій шляхів сполучення; велів відремонтувати всі дороги й відновити мости, побудувати між містами й великими селами постоялі двори та заїжджі доми, відкрити у кожному окрузі школи й лікарні; там, де відчувається нестача води, прорити канали й провести воду; надавати допомогу вдовам, сиротам, калікам, сліпим.

Юсіф-шах заборонив усіляким неробам зараховувати себе до духовенства, а ті, хто висловлював бажання мати духовний сан, отримували особливий дозвіл головного молли; ще Юсіф-шах постановив, аби повсюди число духовних осіб відповідало запитам і потребам населення. Шах визначив певну суму з державної скарбниці на утримання духовенства, цим ставлячи його в залежність від уряду й затуляючи роти моллам, які називали паразитами урядників, що жили на платню.

Згодом він виключив із провадження вчених богословів судові справи, які входили до компетенції державної влади, й передав їх особливим урядовим судам. Цим розпорядженням він домагався того, аби населення у судових рішеннях не почувалося залежним від духовних осіб, не зверталося до них зі своїми суперечками, а йшло до державного органу.

Він також наказав, аби пожертви та інші кошти, що збирають на користь найбільшого населення, надходили у відання чотирьох найбільш чесних містян, які повинні були виділяти гроші співмірно з потребами кожного бідняка, і щорічно до державної канцелярії надавати звіт про витрачені суми; цим заходом він досягав рівномірного розподілу коштів між усіма нуждарями.

Була скасована видача п'ятої частини прибутку на утримання духовенства і нащадків Пророка – сеїдів, з тим аби нащадки Пророка, хай буде благословенне ім'я його, нарешті відмовилися від жебракування і зайнялися чесною працею, як решта людей. Авторитетні вчені-богослови відшукали у священних

книгах відповідні вказівки, на підставі яких було скасовано цей податок.

Шах велів оприлюднити по всіх провінціях, аби відтепер ніхто не смів підносити дарунки ні йому, ні вищим представникам влади, ні іншим урядникам, а також не добивався чинів шляхом підношень і дарунків, оскільки чини мають надаватися особам, які довели свою чесність і здатність до державної діяльності.

Усі прибутки провінцій повинні були надходити до державної скарбниці й зберігатися по округах у надійних осіб. Витрати держави, заздалегідь визначувані за офіційним розписом, повинні покриватися з державної скарбниці по кожному округу окремо, і до цих витрат у жодному разі не має залучатися населення.

Для збільшення державних доходів Юсіф-шах наказав обкласти податками усі прошарки, не виключаючи й духовенство; принци, хани, беки, купці, молли, сеїди та інші громадяни, які мешкали в містах, були зобов'язані платити скарбниці десяту частину прибутків, а ті, які мешкали в селах, – двадцятую частину.

Було зроблено найсуворіше розпорядження не затримувати видачі платні військовим і урядникам, бо це явище порочить державну владу; платня повинна видаватися без усіякого прострочення з місцевої скарбниці округів та провінцій.

Було встановлено певний порядок купівлі й продажу майна, й угоди в цій сфері обклали спеціальним збором.

Також було скасовано заклади й застави, бо власники капіталів, користуючись ними, утискали незаможних, змушували закладати своє майно за низькою ціною, сподіваючись на те, що до настання терміну платежу закладники будуть не в стані викупити закладене.

Юсіф-шаху стало відомо, що головний конюший, виганяючи влітку коней, які належали скарбниці, на гірські луки, експлуатує та оббирає місцеве населення; що начальник артилерії, отримуючи платню на всіх артилеристів, не видає їм ні шеляга; що керівник державної скарбниці, користуючись своїм становищем, розповсюджує фальшиві гроші серед населення; що газвінський начальник поліції бере хабарі; що збирачі податків обкрадають найбідніше населення, виявляючи зайву м'якість до багатіїв; що вуличні стар-

шини не стежать за чистотою вулиць... Особливим розпорядженням шаха усіх вказаних урядників було звільнено зі служби, а на їх місце призначено чесних і дбайливих осіб, відомих шахові своєю бездоганною поведінкою.

Ув'язнений у темниці головний молла Ахунд-Самед, дізнавшись від тюремника, що на його місце призначено його суперника і ворога Молла-Рамазана, не витримав удару й помер від розриву серця.

Шах велів розширити вулиці Газвіна, вирівняти на них ями й вибоїни, аби перехожі не потрапляли до них і не калічилися.

Було встановлено порядок прийому відвідувачів і скаржників вищими урядовими службовцями.

За особливим розпорядженням шаха найбільшому населенню Газвіна, яке переживало великі злидні внаслідок небувалої посухи, було роздано пшеницю з державних зерносховищ.

Для забезпечення населення водою з досвідчених землекопів та обізнаних осіб створено спеціальну раду, якій доручили розробити й представити на розгляд його величності план проведення води у Газвін.

У ці часи в одній місцевості недалеко від Перської затоки мешкали голландці. В описувані дні до Газвіна прибув їхній посол зі свитою для укладення з іранським урядом договору про торгівлю. Вони були прийняті Юсіф-шахом. Уклавши договір, іноземні гості, щедро обдаровані шахом, поїхали, захоплені привітністю, розумом, проникливістю і царственістю повелителя Ірану.

Від дня сходження Юсіф-шаха на престол минув тиждень. Кожний день для мешканців Ірану був ознаменований новими милостями. У житті Ірану почався період розквіту, настали дні щастя і благоденства. Та, як відомо, людина ніколи не цінує того, що справді дороге і корисне для неї. Чого, приміром, бракувало в раю нашим прабадькові Адаму і праматері Єві? Але вони порушили Божу заборону, і за це були вигнані з раю. Така вже природа людини!

Мешканці Газвіна вже не бачили порубаних на частини людських тіл, що висіли біля міської брами; вони більше не спостерігали таких картин, коли кати на Шахській площі страчували й віша-

ли людей, виколювали очі, відрізали носи й вуха, це все здавалося їм сумнівним і незрозумілим.

Спершу говорили:

– Новий шах має бути людиною доброчесною і смиренною!

Тоді почали сперечатися, чи дійсно він такий уже добрий і милостивий, чи це пояснюється відсутньою в нього волею та слабким характером? Врешті стали знаходити в ньому безліч інших вад. Словом, мирне життя під володарюванням мудрого і людинолюбного шаха здалося газвінцям надто одноманітним і нудним.

Колишні представники влади, відсторонені від займаних ними посад, збагнули настрої натовпу і, звичайно, поспішили скористатися нагодою. Кожен із них став виношувати й обмірковувати плани підступів і повстання проти Юсіф-шаха.

Скоро в Газвіні почався великий заколот.

Призвідником заколоту був головний конюший, звільнений новим шахом.

Якось зустрівшись з відстороненим від справ хранителем скарбів, головний конюший спитав його:

– Скажи, ради Аллаха, Мірза-Хабібе, що говорять мешканці Газвіна про нового шаха?

– Газвінці ненавидять нового шаха і вважають його зайдиголовою та неробою, – відповів Мірза-Хабіб.

– Клянуся Аллахом, Мірза-Хабібе, простий народ значно розумніший за нас. Скажи, ради Аллаха, навіщо ми припустилися такої великої дурниці, добровільно обравши в повелителі якогось неосвіченого сидельника?! Ми самі накликали біду на свої голови. За нашу відданість престолові, за чесне й безкорисливе служіння державцю він позбавив нас посади; він принизив нас до того, що в усій газвінській провінції до останньої собаки ставляться ліпше, ніж до нас. Клянуся Творцем, ми самі зганьбили себе на весь світ.

– Та хіба ми обрали його шахом? Така була воля Шах-Аббаса! Що ж нам лишалося робити, як не підкоритись його волі?

– Гаразд, але ж Шах-Аббас тоді був нашим повелителем, і його воля була для нас обов'язковим законом. Ну, а тепер, коли немає Шах-аббаса, що може завадити нам скинути з престолу і знищити

цього негідника, клятого нечестивця, котрий, за чутками, до того ж вірує в переселення душ? Прибравши його з престолу, ми сміливо могли б посадити на його місце найдостойнішого з благородної династії Сефевидів; такому шахові, завдяки його походженню, всі б підкорялися беззаперечно.

– Ти говориш сушу правду, і я в усьому з тобою погоджуюсь, але ж нас тільки двоє. Що ми можемо зробити? Чи не ліпше вже тепер, не відкладаючи, вирушити до колишнього начальника артилерії та дізнатися його думку з цього питання? Адже він, як і ми, недавно звільнений.

І вони вирушили до начальника артилерії, котрий вельми здивів їхнім відвідином. Уважно вислухавши їх, він в усьому погодився з ними й висловив повну готовність взяти участь у повстанні проти Юсіф-шаха, але додав, що без згоди й участі Багір-хана, начальника кінноти, ця справа не матиме успіху.

– Багірхан – мій дуже близький друг, – продовжував начальник артилерії, – тому я беруся схилити його до участі у змові. Я скажу йому, що за царювання Юсіф-шаха, цього викінченого нечестивця, не можна сподіватися на шахську службу, і рано чи пізно його спостигне та ж доля, яка спостигла нас, звільнених, тому він повинен ужити заходів для припинення зла, доки воно не вибухнуло над його головою. Я впевнений, що ці слова подіють на Багір-хана, тим більше що вчора на загальному прийомі шах зробив йому сувору догану за те, що він, Багір-хан, насмілився у п'яному вигляді ввійти до мечеті для здійснення молитви. Раз Багір-хан погодиться на це діло, то немає сумніву, що й Фарадж-хан, начальник піших військ, приєднається до нас. Він – двоюрідний брат і зять Багір-хана й не стане ні у чому заперечувати йому. Йдіть зараз же до колишнього начальника поліції міста Газвіна, заручіться його згодою і візьміть з нього слово, що він у тому ж дусі впливатиме на попередніх чинів поліції та вуличних старшин, якими ще нещодавно розпоряджався.

По цьому кожен із змовників пішов виконувати взяте на себе зобов'язання. Не минуло й трьох-чотирьох днів, як учасники за-колоту, зібравшись таємно, побачили, що є повна можливість розпочати повстання.

Змовники вирішили у суботу, рано-вранці, оточити шахський палац і, увірвавшись до внутрішніх покоїв, убити Юсіф-шаха, а на його місце посадити нового шаха з династії Сефевидів.

У день, призначений для здійснення змови, рано-вранці, коли двері шахського палацу ще не були відчинені, піші й кінні заколотники, озброєні до зубів, оточили палац. Довідавшись про те, що відбувається, Юсіф-шах наказав не відчиняти браму.

Повстання було повною несподіванкою для нового шаха, оскільки після арешту головного молли Ахунд-Самеда, воєначальника Заман-хана, візира Мірза-Мохсуна, скарбничого Мірза-Ях'ї, головного звідаря й Мовлана-Джемаледдіна, які мали вплив серед населення і були непримиренними супротивниками нового шаха, він вважав себе у повній безпеці. Але загроза прийшла з того боку, звідки її найменше можна було очікувати, й застала шаха зненацька.

Про повстання скоро дізналися й прихильники Юсіф-шаха. Швидко озброївшись, вони рушили численним загоном до палацу і стали проти заколотників. Умовляння, з якими вони звернулися до заколотників, ні до чого не призвели. Скоро друзі шаха переконалися, що про примирення не може бути й мови, і вирішили вступити в бій. Почалася стрілянина.

Щохвилини битва ставала дедалі жорстокішою. Ніхто з бійців не бажав відступати, і кожен був готовий пожертвувати життям, аби лиш узяти гору. Після недовгої стрілянини супротивники стали до рукопашного бою, кинувшись один на другого з оголеними мечами. Кров лилася рікою. Жорстока битва тривала три з половиною години. З обох боків вибуло з лав близько шести тисяч людей.

Нарешті ряди прибічників Юсіф-шаха похитнулися. Цьому сприяло головним чином те, що невдячна міська чернь приєдналася до заколотників. У результаті, прибічники Юсіф-шаха зазнали поразки й утекли.

Заколотники кинулися до палацу, вибили двері й, увірвавшись до шахських покоїв, стали шукати Юсіф-шаха. Та його ніде не знайшли. Він зник безслідно. Одні стверджували, що Юсіф-шах під час бою перебував у лавах однопумців, надихаючи їх своїм прикладом, і що він загинув серед багатьох інших. Інші ж запевняли, що

Юсіф-шаха не було видно серед бійців, і що він із самого початку повстання кудись сховався. Хай там як, Юсіф-шах зник; серед убитих його не виявилось, серед живих його також не знайшли.

Розграбувавши палац шаха, заколотники попрямували на базар, де спустошили торгові ряди й постоялі двори; звідти вони рушили найперше у вірменський, тоді у єврейський квартал, де стали грабувати й розорювати оселі. Вони скоїли безліч неприпустимих нелюдських діянь.

Сонце зайшло. Усі розійшлися по домівках. Повстання скінчилося, безладдя припинилося.

Наступного дня ватажки повстання вирушили до темниці Аріка і випустили на волю воєначальника Заман-хана, візира Мірза-Мохсуна, скарбничого Мірза-Ях'ю. Мовлана-Джемаледдіна і головного звіддаря. Розповівши їм про події, що відбулися, заколотники просили поради: кого з династії Сефевидів вони вважають гідним престолу?

Тоді Мовлана-Джемаледдін звернувся до них із питанням:

– Скажіть, заради Творця, який сьогодні день?

Головний конюший відповів, що після свята Новруза минуло рівно шістнадцять днів.

Серце Мовлана-Джемаледдіна переповнилося радістю. Він урочисто заявив, що небезпека, яка загрожувала, минула, і що гроза вже вчора вибухнула над Юсіф-шахом.

– Усім відомо, що в династії Сефевидів немає гідного принца, якого можна було б посадити на престол; усі вони скалічені й позбавлені зору. Одних позбавив зору Шах-Ісмаїл Другий, інших осліпив Шах-Аббас; ніхто з них не може бути правителем, і ясно, що таким знову буде Шах-Аббас.

На це головний конюший зауважив, що усі вони дуже раді мати такого справедливого повелителя, як Шах-Аббас, за котрого усім їм жилося добре, але, на превеликий жаль, він зник безслідно, добровільно відмовившись од престолу й корони, а його місцезнаходження нікому не відоме.

Мовлана відповів, сміючись, що тоді була причина, яка змусила шаха тимчасово залишити престол і корону, але тепер цієї причи-

ни вже немає, а місце, де переховується Шах-Аббас, їм відоме. Слід зараз же піти за ним і просити його повернутися на престол.

По цьому усі негайно вирушили до будинку, де переховувався Шах-Аббас, і врочисто повели його в шахський палац. Шах-Аббас знову посів свій трон і, як раніше, став володарем Ірану. Потому все пішло звичним ходом, ніби Юсіф-шаха ніколи й не існувало.

Я дивуюся нерозумності зірок: як вони не розуміли, що іранці обманюють їх, що сидельник Юсіф-лжешах возведений на престол завдяки хитрощам іранців. Яка простодушність зірок! Як спритно їх обдурили хитромудрі іранці!

Зірки зробили нещасним бідного, ні в чому не винного Юсіфа, залишивши у спокої істинного повелителя Ірану Шах-Аббаса, і протягом сорока літ байдуже споглядали його деспотизм, жорстокість і бузувірство. Яскравий приклад нелюдяності, жорстокості Шах-Аббаса – розправа з рідними синами: двох він осліпив, а третього умертвив.

Але, мабуть, не можна дорікати й зіркам, бо вони нічого не мали проти самого Шах-Аббаса. Їм необхідно було знищити людину, яка посідала іранський трон на п'ятнадцятий день після свята Новруза. А цього дня трон і короною володів сидельник Юсіф, на якого і впав гнів небесних світил!

Чи могли зірки припустити, що іранці обдурять їх і замість законного повелителя Ірану підведуть під удар підставного шаха?

І до чого ж дурні ті англійці, що ледве було не затіяли війну з таким небезпечним народом!

Π'ΕΣΙ

Молла-Ібрагім-Халіл – алхімік

Вистава про подію, яку переказано і закінчено в чотирьох діях

Дійові особи:

Молла-Ібрагім-Халіл – алхімік, із Калдака.

Молла-Хамід – його учень, із Самуха.

Дервіш Аббас – його служитель, з Ірану.

Гаджі-Керім – золотих справ майстер, із Нухи.

Молла-Салман – син покійного вченого Молла-Джаліла, із Нухи, квітучий чоловік, міцної статури.

Мешаді-Джаббар – купець, із Нухи.

Сафар-бек – поміщик, із Нухи.

Шейх-Салах із Хачмаза.

Гаджі-Нурі – поет, із Нухи.

ДІЯ ПЕРША

Відбувається у місті Нусі у домі золотих справ майстра Гаджі-Керіма 1248 року в другому місяці весни. У зв'язку з приїздом до Нухи Шейх-Салаха з Хачмаза, золотих справ майстер Гаджі-Керім запросив до себе своїх друзів лікаря Ага-Замана, Молла-Салмана, купця Мешаді-Джаббара, поміщика Сафар-бека і Шейх-Салаха з Хачмаза. Поет Гаджі-Нурі з'явився випадково, без запрошення. Усі дійові особи сидять у своїх звичайних строях, крім Шейх-Салаха, в якого на голові чалма, він перебирає довгі чотки. Господар дому, золотих справ майстер Гаджі-Керім, починає розмову, звертаючись до гостей.

Г а д ж і - К е р і м . Чи знаєте ви, панове, для чого я вас запросив?
М е ш а д і - Д ж а б б а р . Ні, не знаємо.

Гаджі-Керім: Маю цікаву новину. Кажуть, Молла-Ібрагім-Халіл із Калдака їздив до Тифліса, отримав дозвіл, приїхав до Хачмаза,

розкинув у горах шатро і зайнявся алхімією. Наприклад, він добув речовину, яка зветься еліксиром. Примішує до цілого батмана міді золотник еліксиру – виходить чисте срібло.

А г а - З а м а н . Я теж про це чував.

Г а д ж і - К е р і м . Шейх-Салах на власні очі бачив, як айліські вірмени привезли до Молла-Ібрагім-Халіла двадцять п'ять тисяч рублів карбованою монетою, купили в нього п'ятдесят пудів чистого срібла й повезли. Правда, шейху?

Ш е й х - С а л а х . Так, клянуся на Корані, який я вивчив досконало, що на власні очі бачив, як люди привозили Молла-Ібрагім-Халілові карбовану монету й вивозили чисте срібло без карбу рівно удвічі більше за вагою.

С а ф а р - б е к . Поїдьмо також і ми за сріблом.

М о л л а - С а л м а н . У нас немає готівкових грошей, але в мене є друг Гаджі-Рагім, багатій. Якщо ви не проти сплатити десять-дванадцять відсотків річних і дасте заставу, я можу взяти в нього – і для вас, і для себе – яку завгодно суму.

М е ш а д і - Д ж а б б а р . Молло, я маю гроші, та віддав їх усі в борг, терміново їх отримати важкувато. Якщо можливо, візьми для мене у Гаджі-Рагіма тисячу рублів. А дві мої крамниці нехай залишаться йому в заставу.

Г а д ж і - К е р і м . І для мене візьми тисячу рублів під заставу мого будинку.

А г а - З а м а н . І мені візьми тисячу, я віддам у заставу сад моєї дружини.

С а ф а р - б е к . Візьми тисячу й для мене, заставою буде мое село.

Г а д ж і - Н у р і *(дістає з кишені аркуш паперу)*. Я склав вірші про одну цікаву подію: шістдесят років тому аварські лезгіни під проводом Хан-Бутая напали на Нуху й пограбували її. Послухайте, як я описав цю подію.

А г а - З а м а н . Ах, облиш, Гаджі-Нурі, тут не зібрання поетів. Ми говоримо про серйозне, радимось, а ти, бачиш, склав вірші про те, що було шістдесят років тому. Лезгіни прийшли, лезгіни пішли. Яке нам до цього діло, і що за користь від читання віршів?

Г а д ж і - Н у р і (ображено). Тобто як, що за користь? Ви довідаєтеся про те, як жорстоко обійшлися лезгіни з вашими дідами, які безжальні були до них. Хіба не корисно знати про минулі події?

Г а д ж і - К е р і м (ласкаво). Гаджі-Нурі, зараз не час читати вірші. Прочитаєш іншим разом, на дозвіллі. А тепер ліпше скажи: ти радиш нам їхати до Молла-Ібрагім-Халіла за сріблом? Певно, і ти схвалиш це?

Г а д ж і - Н у р і (з гіркотою). Ні.

М о л л а - С а л м а н . Чому ж?

Г а д ж і - Н у р і . Тому що для кожної людини еліксир – джерело його добробуту, його ремесло. Навіщо ганятися за алхіміками? Я не бачив Молла-Ібрагім-Халіла, та здогадуюся, що він спритний шахрай. Кажуть, недавно він їздив до Тифліса. А хто дав йому дозвіл займатися алхімією і хто бачив цей дозвіл? Подібного еліксиру в природі не існує. Але Шейх-Салах із Хачмаза такою мірою збив вас із пантелику, що ви, звичайно, мені не повірите.

Г а д ж і - К е р і м . Що еліксир існує, тому є багато доказів. Про це нічого міркувати! Ти ліпше поясни нам, чому ремесло кожного – його еліксир? От я – золотих справ майстер, але не можу заробити навіть на прожиток.

Г а д ж і - Н у р і . Це тому, що ти втратив довіру народу, і ніхто нічого тобі не замовляє. Раніше, коли тобі приносили золото і срібло для виготовлення різних виробів, ти присвоював добру половину, а взамін додавав мідь і бронзу. Зрештою, твої афери відкрилися, й більше ніхто нічого в тебе не замовляє. Якби ти працював чесно, то, поза сумнівом, був би тепер багатий.

А г а - З а м а н . Ну, а чому я не маю достатку?

Г а д ж і - Н у р і . Тому що ти кинув своє ремесло і зайнявся незнайомою тобі справою. Адже лікування людей – не твоя професія. Твій батько, майстер Рахман, цирульник, заробив бритвою і різком пристойний статок, а ти промотав його. Чимало потрудився покійний, аби й тебе навчити ремеслу цирульника, одначе ти не вдовольнився цим і вирішив, подібно до тифліських цирульників, стати ще й лікарем. Ти занепастив стількох людей, що вистачить на цілий цвинтар; народ розкусив тебе і відвернувся од такого горе-

лікаря. Тепер ти і не цирульник, і не лікар... Скільки раз я говорив тобі, щоби сходив до російського лікаря і дізнався в нього про ліки хоч би від гарячки, скільки раз я говорив тобі, щоб ти припинив лікувати хворих на малярію кавуновим соком, але ти не слухав мене.

А г а - З а м а н (*невдоволено*). Мені сказали, що російський лікар застосує від гарячки «хліб-сіль». Я спитав у знавців російської мови, що таке «сіль». Вони мені пояснили. Ну, як же лікувати гарячку сіллю?

М о л л а - С а л м а н (*затискає рот Ага-Заманові*). Помовч, заради Бога, не показуй свого невігластва. Це зовсім інша сіль. (*Звертаючись до Гаджі-Нурі*.) Гаджі-Нурі, якщо тобі вірити, я повинен бути Гаруном, але чому ж усе моє багатство складається з циновки й глиняного глечика?

Г а д ж і - Н у р і . І на це є причина. З тебе вийшов би добрий погонич мулів, але ти вбив собі в голову, що тобі треба стати моллою, і це лише тому, що твій батько був моллою. А ти не вмієш навіть своє ім'я правильно написати, як же ти хочеш стати моллою? Адже освіченість – це не батьківська шуба, щоб перейти у спадок синові. Ось чому ти не маєш ваги в очах людей... Як же ти можеш бути багатим? При таких плечах і силі як погонич мулів ти заробляв би понад сто п'ятдесят рублів на рік.

С а ф а р - б е к . А чому я не багатий?

Г а д ж і - Н у р і . Ти поміщик, тобі треба спостерігати за сім'єю, косовицею, накопичувати багатство. А ти затіював усілякі марні чвари, сварився то з одним, то з другим, лаючи всіх останніми словами. Набридав начальству скаргами на винних і невинних. Врешті уславивсь як наклепник. Три роки був під слідством, три роки провів на засланні. Так минула найкраща пора твого життя. А тепер думаєш за допомогою пройди алхіміка відразу розбагатіти, як Мешаді-Джаббар, котрий через свою жадібність весь свій великий капітал роздав у борг різним людям під відсотки – рубль за рубль, аби стати багатим. А тепер був би радий отримати хоч би свої власні гроші.

Г а д ж і - К е р і м . Припустимо, пане поете, що кожному з нас властива хіба, яка заважає використати своє ремесло. Та чому ж

ти не маєш усіх благ від свого ремесла? Якщо ситий взимку – голодний навесні, а якщо ситий навесні – голодний взимку. Якщо тобі вірити, то твій талант – складати вірші – мав би стати для тебе найліпшим еліксиром.

Г а д ж і - н у р і . Вірно. І справді мій талант – еліксир. Але, як ви самі говорите, коли є еліксир, потрібен ще який-небудь метал, аби він міг бути підданий дії еліксиру. Так і для мого таланту потрібні люди зі смаком, розумом і поняттям, які б могли оцінити мої вірші. Втім, на жаль, мої співгромадяни, тобто ви, не мають ні розуму, ні чуття, ні здібностей. Яка ж може бути користь від мого таланту, кому потрібні мої вірші у такому середовищі?

Г а д ж і - К е р і м . Яка зухвалість! Що за дурниці він базікає? Хто тебе кликав у наше товариство? Подумаєш, який вчитель з'явився! І коли це він став таким філософом? Іди звідси, нам не потрібні твої повчання.

У с і (разом). Іди, іди, обійдемося без твоїх настанов!

Г а д ж і - Н у р і (квалливо пхає вірші за пазуху) Виходжу, видно, гірка вам правда! (Виходить.)

Г а д ж і - К е р і м (звертаючись до присутніх). Панове, що вирішили – те вирішили. До початку наступного тижня гроші повинні бути в нас, рушимо до Молла-Ібрагім-Халіла в Хачмазькі гори.

У с і (разом). Так, так, вирішено!

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Відбувається у Хачмазьких горах. На схилі гори, порослому строка-тими духмяними квітами й травами, розташовано на відстані п'ятдесяти кроків один від одного два шатра. Нижче від них, під дощатим навісом, поставлено велику плавильну піч із міхами. Біля печі складено в купу шматки міді, які повинні бути розплавлені й перетворені на срібло. Поблизу одного з шатрів знаходиться ще один невеликий дерев'яний навіс.

Вдалині видно високі сніжні гори. Попереду ущелина, якою протікає великий струмок. Легкий вітер ворушить гілля столітніх дубів і буків, що ростуть по обидва боки ущелини, птахи пурхають з гілки на гілку, наповнюючи ущелину співом. Навпроти галявини зі скелі пробивається джерело, з тихим дзюрчанням стікаючи в ущелину. На схід від галявини простягається, на все видноколо, степ. В одному шатрі мешкає Молла-Ібрагім-Халіл, алхімік, у другому – його учень Молла-Хамід. Під маленьким навісом розташувався зі своїм скарбом дєрвіш Аббас, слуга алхіміка. Уже дві години, як засвітало. Над туманом, що повільно підіймається з ущелини, сяє сонце. З свого намету виходить Молла-Ібрагім-Халіл, алхімік, і, повернувшись до намету Молла-Хаміда, кличе його. Молла-Хамід показується з намету, підходить до алхіміка й шанобливо зупиняється перед ним.

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л . Молла-Хаміде, Шейх-Салах пише, що люди з Нухи приїдуть сьогодні над вечір.

М о л л а - Х а м і д . Так, пане, навіть раніше.

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л . Молла-Хаміде, коли вони приїдуть, прийми їх шанобливо, посади в наметі, розпитай, навіщо вони приїхали. Скажуть, що приїхали з грошима – купити срібло, ти їм дай відповідь, що, мовляв, учитель віддав усе срібло попередніх виплавок айліським вірменам і усе готівкове срібло теж їм продав. А щоб виготовити еліксир для наступної виплавки, потрібен цілий місяць. Даремно, мовляв, потурбували себе приїздом. Учитель ані грошей від них не візьме, ані срібла їм не може відпустити. А якщо вони захочуть мене бачити, скажи, що вчитель усамітнився на три дні, молиться. І ці три дні він не може ані бачитись, ані розмовляти з будь-ким.

М о л л а - Х а м і д . Чому ви зволите так говорити, пане? Якщо я так скажу, вони візьмуть та й поїдуть з грошима назад!

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л . Ну й дурень же ти! Будеш мене вчити! Нібито я не знаю, що за народ нухинці! Хоч убий їх – не поїдуть звідси, доки не побачать мене і грошей не віддадуть. Як я сказав, так і роби! (Відходить у свій намет.)

М о л л а - Х а м і д (йому вслід). Слухаю, пане!

По цій розмові за дві години до заходу сонця з'являються нухинці. Молла-Хамід виходить зі свого намету їм назустріч.

Н у х и н ц і (Молла-Хамідові). Салам-алейкум!

М о л л а - Х а м і д . Алейкум-салам! Ласкаво просимо, радий вас бачити! Будь ласка, в намет, посидьте, відпочиньте!

Н у х и н ц і . Ми жадали побачитися з вами. Як зволите поживати? Як ваше самопочуття?

М о л л а - Х а м і д . Слава Аллахові, чи можна почуватися зле в такому мальовничім місці, у горах? Особливо ж на службі в такої гідної людини, як Молла-Ібрагім-Халіл!

Н у х и н ц і . Таких мальовничих місць, звичайно, можна знайти чимало, та де знайдеш таку гідну людину, як Молла-Ібрагім-Халіл? Скажіть, чи можемо ми сьогодні вдостоїтися честі споглядати його милість?

М о л л а - Х а м і д . Мій вчитель усамітнився на три дні, він зайнятий молитвою. В ці дні він не може спілкуватися з людьми, розмовляти з ними, навіть виходити куди-небудь. Його можна буде побачити лише за три дні. Але скажіть, будь ласка, що змусило вас завдати собі клопоту? Чи тільки бажання споглядати його милість? Або ви маєте якусь іншу мету?

Н у х и н ц і . Перше і головне наше бажання – це споглядати його милість. По-друге, кожен із нас приніс для його особи жалюгідний дарунок, якщо тільки він зволить його прийняти й пролити на нас своє сяйво.

М о л л а - Х а м і д . Розумію. Очевидно, ви привезли гроші й бажаєте отримати срібло. Та річ у тім, що його милість, Молла-Ібрагім-Халіл, не прийме від вас грошей, бо усе срібло минулих плавок і останньої плавки він цілком віддав айліським вірменам – обміняв його на половинну вагу карбованої монети. А еліксир для наступної плавки буде готовий лише за місяць. Тому його милість не може прийняти гроші й відпустити вам срібло. Скажу більше: покупців так багато, що срібло кожної плавки оплачується за місяць і за два місяці наперед.

Н у х и н ц і . Наша відданість його милості Молла-Ібрагім-Халілові не йде в жодне порівняння з відданістю інших людей. Ми дуже б хотіли особисто побачитися з ним.

М о л л а - Х а м і д . У такому разі вам доведеться почекати три дні, поки його милість закінчить свої молитви. Ці три дні ви будете моїми дорогими гостями.

Н у х и н ц і . Дуже добре, чудово!

У цю мить зі свого куреня виходить дервіш Аббас, смагливий, високого зросту чоловік, років тридцяти, з довгим волоссям до плечей, підстриженою бородою і густими вусами, на голові в нього корона, на плечах тигрова шкура, у руці кривий ріг, під пахвою великий червоний півень. З пронизливим криком «Я-ху, я-хагг!» він відходить од намету і, обравши зручне місце, встромлює в землю кіл, тричі гучно сурмить у свій ріг, так, що звук розлітається по горах, і прив'язує півня до кола. Тоді приємним голосом вимовляє, розспівуючи, три двовірші Сааді:

Прийшла весна. Спіши насолодитись.
Життя – лиш мить. Незнаний час кінця.

Вставай, прокинись, відчуй весняний вітер
І подих ружі, й клич шпака-співця.

Для мудрого усяк листок із дерева –
Сторінка в книзі нашого Творця.

Потім дервіш знову тричі сурмить у ріг, розстилає на траві, у десяти кроках від півня, тигрову шкуру, знову гучно і пронизливо вигукує «Я-ху, я-хагг!» – і сідає на шкуру, обійнявши коліна. Нухинці, ошелешені вигуками дервіша і звуками рога, вистрибують із намета й неспокійно, доки не змовкає відлуння у горах, стежать за цією сценою, котра їх вражає і вселяє їм жах. Здивовані усім побаченим, вони звертаються до Молла-Хаміда.

Н у х и н ц і (Молла-Хамідові). Молла-Хаміде, що це за дервіш і що це за півень?

М о л л а - Х а м і д *(із реготом)*. Ха-ха-ха!.. Так, ваше питання цілком природне; адже ви, бідолахи, не відаєте таємниць природи, не тямите в алхімії. Травинка, що входить як головна складова частина до еліксиру, росте у цих горах і відома лише його милості Молла-Ібрагім-Халілові; на думку грецьких учених, вона виростає при крику півня. На дервіша Аббаса покладено обов'язок принести цього півня. Здійснивши обряд, свідками якого ви були, він щовечора прив'язує півня на новому місці. Усю ніч він чуватиме й охоронятиме півня від шакалів та лисиць. Так триватиме до тих пір, поки вночі півень не прокричить і не виросте травинка для еліксиру. Охорона півня довіряється тільки дервішам і нікому іншому. Про це є абсолютно точна вказівка у книзі «Диво дивовиж».

Н у х и н ц і *(з подивом)*. Великий Аллах! Премудрий Аллах!

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Відбувається там само, в наметі Молла-Ібрагім-Халіла. Вранці Молла-Ібрагім-Халіл з чалмою на голові й довгими чотками в руках сидить, підтиснувши ноги під себе, на молитовному килимку і читає молитви. Його учень Молла-Хамід стоїть перед ним зі схрещеними на грудях руками.

М о л л а - Х а м і д . Накажете, пане, покликати гостей?

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л . Піди поклич.

Молла-Хамід, уклонившись, виходить із намета й повертається з нухинцями.

Н у х и н ц і *(звертаючись до Молла-Ібрагім-Халіла, усі разом)*.
Салам-алейкум!

Молла-Ібрагім-Халіл усміхається і, не змінюючи положення, повільно розхитується то в один, то в другий бік; відповідає на вітання, перебираючи чотки.

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л . Алейкум-салам! Ласкаво просимо. Радий вас бачити... Ви вчинили собі клопіт... (Вказує, куди їм сісти.)

О д и н і з н у х и н ц і в (по тому, як усі сідають). Щастя споглядати вашу милість перетворює цей клопіт на достеменне блаженство для нас.

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л (з поважним усміхом). Мій учень, Молла-Хамід, дуже доброзичливо відгукувався про вас, і я вельми бажав познайомитися з вами, тільки в одній справі – не знаю, як і мовити, – мені дуже незручно перед вами. Молла-Хамід говорить, що ви, здається, привезли гроші, аби отримати срібло.

Н у х и н ц і (услесливо). Так, пане, якщо ви будете такі милостиві.

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л (задоволений). Йй-Богу, мені навіть совісно перед такими дорогими гостями, як ви. Та прохачів у мене настільки багато, що срібло кожної плавки купується наперед за місяць і навіть за два місяці. Срібло минулої та майбутньої плавки вже закупили айліські вірмени. А срібло наступної плавки – від еліксиру, який буде готовий до кінця цього місяця, – мене упростили продати варташенські євреї. Недавно вони поїхали за грошима. Про це я навіть не говорив Молла-Хаміду, бо він терпіти не може євреїв. Проте мені стало шкода їх. До того ж вони мешкають у найближчому селі й роблять мені великі послуги.

М о л л а - Х а м і д (перебиваючи його). Ваша милосте, вони...

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л . Стривай!.. Коротше кажучи, так багато охочих до срібла, що мені просто ніяк не можна витримати строки виготовлення еліксиру. Але ж речовини, що входять до його складу, повинні пролежати в особливій глиняній посудині з сірчаною кислотою дванадцять днів, причому щодня треба додавати у цю посудину певну кількість свіжої сірчаної кислоти. Затим ці речовини ще десять днів повинні пролежати в особливій

рідині, званій у хімії червоним спиртом. Її щоденно слід виливати й замінювати новою. По закінченні цього хімічного колообігу речовини, які входять до еліксиру, вже розвиваються під впливом вогню. Суміш, поміщену в спеціальну глиняну посудину, підігривають протягом трьох астрономічних годин, поступово додаючи в неї різноманітні відомі мені речовини. Так з'являється рідина, яка поступово застигає і перетворюється на еластичне тіло. Це і є еліксир, той самий еліксир, що перетворює на чисте срібло енну кількість розплавленого простого металу, як, наприклад, міді. У цьому й полягає мій секрет. А довірливі люди, як я чув, повсюди говорять про мене, як про чарівника. Це не так. Просто я людина благочестива, веду праведний спосіб життя. Перш за все милістю Всевишнього, а тоді завдяки розлогодному пізнанню алхімії та довгочасним дослідям у ділянці фізики, я осягнув таємниці природи й відкрив спосіб складання еліксиру. Для його виготовлення слід ретельно дотримуватися безлічі умов і правил, котрі звичайним людям на перший погляд можуть видатися вельми дивними й загадковими.

М о л л а - Х а м і д . Я хотів доповісти, пане, що усі вони – мусульмани, і що їм треба віддати перевагу перед проклятими євреями, якщо на те буде ваша милість...

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л *(привстаючи)*. Ні, не так. Я вже дав слово і навіть за мільйон не зміню його. Та ось що спало мені на думку: скажи-но, яку кількість міді еліксир може перетворити на срібло, коли він буде готовий?

М о л л а - Х а м і д *(підводить голову, дивиться на стелю намета, підпираючи підборіддя великим пальцем правої руки, з півхвилини думає, тоді відповідає)*. Еліксир цей розрахований на тридцять два пуди; за тридцять днів він буде готовий і, примішаний до тридцяти двох пудів міді, перетворить її на чистопробне срібло. Два пуди підуть на відходи. Таким чином, якщо взяти до уваги кількість еліксиру і простого металу, до початку наступного місяця ми матимемо тридцять пудів срібла.

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л . Скільки грошей привезли ці панове?

О д и н і з н у х и н ц і в . П'ять тисяч рублів, пане.

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л . Добре. Ось що я думаю зробити, Молла-Хаміде. Виявляється, в цих панів невелика сума. Їм потрібні всього десять пудів срібла. В нас лишається двадцять пудів. Нехай їх і заберуть євреї, аби моє слово не було порушене. Як ти гадаєш, чи правильно я вирішив? І твоє заступництво за єдиновірців уважив, і свою обіцянку виконаю.

Н у х и н ц і (вклоняються, маючи задоволений вигляд). Хай примножить Аллах ваші багатства! Як накажете? Вручити гроші вашій милості?

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л (злегка похитнувши головою, зневажливо). Навіщо віддавати гроші мені? Де в мене стільки вільного часу, аби займатися подібними дрібницями? Гроші перелічіть і віддайте Молла-Хамідові, а за десять днів знову приїжджайте сюди й забирайте свої десять пудів срібла. Прощавайте! Наближається час полуденної молитви.

Н у х и н ц і (задоволені, вклоняються). Хай подовжить Аллах ваше життя і примножить ваші багатства! (Виходять із намета.)

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Відбувається там само у призначений тридцятий день. Світанок. Удалині з'являються нухинці. Молла-Ібрагім-Халіл у домашньому строї, з нічним ковпаком замість чалми на голові, швидко підв'язує білий фартух, засукує рукава і, ставши перед наметом, кличе свого учня Молла-Хаміда. Той підходить, Молла-Ібрагім-Халіл віддає йому розпорядження.

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л . Молла-Хаміде, скоріш неси з намета ручний горн, глиняний котелок і маленький міх. Постав горн на землю, прироби до нього міх, розведи вогонь, постав котелок на вогонь. Принеси з намета мішок із вугіллям, висип коло горна. Піди в намет, там на підносі три різнокольорові пляшки й три різнокольорові пакети. Усе це принеси сюди. Відкрий жовтий

пакет, висип вміст у котелок. Туди ж вилий рідину з зеленої пляшки. А потім сідай і роздмухай вогонь.

По тому, як усі розпорядження виконано, Молла-Ібрагім-Халіл залізними щипцями укріплює котелок на вогні. Цієї миті з-за намету показуються нухинці, котрі спішилися віддалік. Молла-Ібрагім-Халіл, зайнятий своїм ділом, «не помічає» нухинців. Але ті, заставши Молла-Ібрагім-Халіла за роботою, приходять у збудження і гучними радісними голосами вітають його.

Н у х и н ц і . Салам-алейкум!..

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л (*підвівши голову*). Алейкум-салам! Ах, навіщо ви з'явилися сюди сьогодні? Що ви нарobili з мною! В яку біду ви кинули мене! Я хотів зробити вам добро, а ви звели нанівець усі мої труди! Вай, вай! Ох, ох, ох...

Н у х и н ц і (*подивовано*). Що трапилося, пане? У чому ми завинили? Що ми зробили?

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л (*у розпачі*). Що ви могли зробити гірше? Ви з'явилися тут у той самий момент, коли остаточно утворюється еліксир і речовина закипає в котелку. Одна з особливостей еліксиру – аби під час його кипіння в котелку на цілу милю довкола не було жодної сторонньої людини. У противному разі він втратить свої властивості, злетить у повітря і пропаде. Про це абсолютно точна вказівка Саккакі – покровителя джинів. Хіба з доброї волі я забрався у таке безлюдне місце, вдалині від упорядкованих поселень?

Н у х и н ц і (*з подивом*). Ми прибули сюди, пане, за особистим вашим повелінням. Сьогодні закінчується тридцятий день.

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л . Але ж я вам сказав – за тридцять днів. Це значить, що ви повинні були залишатися вдома тридцять днів і приїхати сюди на тридцять перший день, коли еліксир був би вже готовий і срібло виїняте з горна. А ви приїхали на тридцятий день, у той самий момент, коли еліксир вариться у котелку. Ох, ох, ох!..

Н у х и н ц і . Так вже сталося. Ми не знали цього. Як же тепер бути? Чим можна допомогти?

Молла - Ібрагім - Халіл. Тепер уже нічим не допоможеш. І еліксир не утвориться, і срібло не вийде, хіба що ви... Є один-єдиний засіб...

Н у х и н ц і . Що ми повинні зробити, пане? Який це засіб?

Молла - Ібрагім - Халіл. Тепер, раз ви вже приїхали, треба, аби ви не відходили звідси, доки еліксир вариться у котелку. Цього вимагають закони алхімії. Та тільки от що: якщо ви бажаєте собі добра і не хочете, аби пропали мої труди, витрачені для вашої ж користі, ви не повинні думати про мавпу й оживляти в пам'яті мавп'ячий образ до тої хвилини, поки еліксир не утвориться і не буде вийнятий з котелка; він вариться вже годину і варитиметься ще дві години. Ось єдиний засіб. Інакше еліксир, над приготуванням котрого я безнастанно труджуся цілий місяць, миттєво випарується. Така його особливість, докладно описана у трактаті з алхімії вченого Чуллу-лікаря, який неодноразово переконувався у цьому на власному досвіді.

Н у х и н ц і (*зраділі – засіб видався їм дуже простим, – усі разом*). Чудово, пане! Це дуже легко виконати. Як добре, що утворення еліксиру залежить лише від цього.

Молла - Ібрагім - Халіл. Так, лише від цього й залежить. Хай винагородить вас Аллах, я вами дуже задоволений. Молла-Хаміде, роздувай міхи!..

Молла-Хамід роздуває міхи, Молла-Ібрагім-Халіл повертає щипцями котелок на вогні. Кидає в котелок якусь речовину, потім наливає туди рідину з пляшки й відходить убік. Виймає з нагрудної кишені годинник, дивиться. У цю хвилину до нього звертається лікар Ага-Заман.

А г а - З а м а н . Чи немає іншого засобу, пане, крім цього?

Молла - Ібрагім - Халіл. Крім чого?

А г а - З а м а н . Крім мавпи?

Молла - Ібрагім - Халіл. Про що ти? Що ти говориш? Жаж!..

А г а - З а м а н . Але що мені робити, пане? Я ніяк не можу не думати про мавпу!

Молла - Ібрагім - Халіл (*у гніві*). То мовчи!.. Забудь!

Ага - Заман. Слухаюсь, пане!

Молла - Ібрагім - Халіл (*сердито своєму учневі Молла-Хаміду*). Роздмухай сильніше!.. Спиш, чи що?

Схиляється над котелком, дивиться, потім кидає в нього вміст синього пакету. Цієї хвилини один із нухинців Молла-Салман зриває шапку з голови.

Молла - Салман. Ух, як спекотно! Ух, кляті! Ух, не відчепляться!.. Нема порятунку.

Молла - Ібрагім - Халіл. Кого ти проклинаєш? Хто не відчепиться? Від кого нема порятунку? Про що ти говориш?..

Молла - Салман. Ух, нема спасіння... Нема спасіння!..

Решта нухинців. Справді нема порятунку!.. Зовсім несила стало!..

Молла - Ібрагім - Халіл (*з гнівом усім їм*). Як нема порятунку? Що сталося? Що з вами?

Молла - Салман (*побачивши, що його товариші переживають те саме, й осмілівши, звертається до алхіміка*). Усі звірі в горах перетворилися на мавп із довгими хвостами, танцюють перед моїми очима, наступають на мене. Не знаю, як бути, куди бігти. Ух, кляті мавпи! Кляті виродки!..

Решта нухинців (*підвівши голови*). Ух, кляті мавпи! Кляті виродки! Оце нещастя!..

Молла-Ібрагім-Халіл швидко кидає в котелок якусь речовину. Нухинці, які підняли голови догори, нічого не бачили. Раптом із котелка навсібіч, мов кулі, вилітають іскри, котелок вибухає. Удаваний еліксир спалахує, наче порох, яскравим полум'ям. Дим огортає все навкруги. Молла-Хамід в жаху відскакує від горна. Молла-Ібрагім-Халіл обома руками рве бороду, б'є себе по колінах і волає.

Молла - Ібрагім - Халіл (*кричить на нухинців*). Хай зруйнує Аллах ваші домівки! Що ви наробили? Хай ваші двері завжди будуть зачинені! (*Рве волосся на голові, б'є себе по колінах.*)

Н у х и н ц і . Заспокойтеся, пане! Заспокойтеся! Того, що нароковано, не минути! Скажіть ліпше, що тепер нам робити?

М о л л а - І б р а г і м - Х а л і л (у великій досаді). Що тепер нам робити? От що: негайно, поки не сіло сонце, вирушайте у найближче село – до закінчення утворення нової порції еліксиру, тобто тридцять один день, прочекайте там і знову поверніться сюди, отримайте срібло, яке вам належить за ваші невеликі гроші у п'ять тисяч рублів, котрі вже повністю витрачено на необхідні матеріали. Одна умова: не з'являтися до тих пір, поки я заздалегідь не дам вам знати. Як би ви знову не помилилися в рахунку днів, а то з'явитесь раніше, ніж утвориться еліксир, і він так само пропаде, як цей. До належного вам срібла я також додаю відсотки за ваші гроші – мені нічого не варто дати вам зайвий шматок срібла, а для вашого брата і копійка – гроші! Прощавайте і чекайте мого сповіщення! *(Відходить до свого намета, тихо говорячи про себе.)* Втішайте себе надією, що я надішлю вам сповіщення... Аллах дасть, до того часу я знайду засіб, аби більше не зустрітися з вами.

Збентежені нухинці застигли на місці.

Завіса

Кінець

Мосьє Жордан – вчений ботанік і дервіш Масталі-шах – знаменитий чаклун

Вистава про дивовижну подію, яку переказано
і закінчено в чотирьох діях

Дійові особи:

Мосьє Жордан – учений ботанік, парижанин, 40 років.

Гатемхан-ага – власник кочовища Текле-Муганли, карабахець,
65 років.

Шерефнісе-ханум – його старша дочка, 16 років.

Гюльчохра – його молодша дочка, 9 років.

Шехребану-ханум – його дружина, 45 років.

Шахбаз-бек – його племінник, наречений старшої дочки, 22 роки.

Ханпері – годувальниця Шерефнісе-ханум, 40 років.

Дервіш Масталі-шах – знаменитий чаклун, іранець, 50 років.

Гуламалі – його учень, іранець, 30 років.

ДІЯ ПЕРША

Відбувається у Карабаху 1263 року напочатку весни, через день після Новруз-байраму, в зимовому кочовищі Текле-Муганли. У другій кімнаті Шерефнісе-ханум розчісує вовну і тихо плаче. Її молодша сестра Гюльчохра бавиться коло неї.

Г ю л ь ч о х р а . Чому ти плачеш, сестрице?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м (*відштовхує простягнуту руку сестри*). Відійди!

Г ю л ь ч о х р а (*пустуючи, знову простягає до неї руку*). Сестрице, ну, заради Аллаха, скажи, чому ти плачеш?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м (*знову відштовхує її руку*). Відчепись, кажу. Бачиш, ділом зайнята. Не заважай працювати!

Гюльчохра (так само). Ти ж не працюєш, а тільки плачеш. Скажи, чому плачеш? Якщо не скажеш, то покличу маму. Ну, скажи, чому ти плачеш? (Зриває з неї головну хустку).

Шерефнісе-ханум (спересердя, різко відштовхує її. Гюльчохра падає). Тьху ти, морока! Ні за що не відчепиться! Не дасть зайнятися ділом!

Гюльчохра підводиться і, плачучи, виходить до матері в іншу кімнату.

(Одна.) От дурепа! Зараз усе розкаже мамі. Боже мій, якщо мама прийде і питає, чому ти плачеш, що я відповім? А я ні за що не скажу. Ліпше відмагатимуся, ніби зовсім не плакала. (Ретельно витирає очі головною хусткою.)

Відчиняються двері, входить Шехребану-ханум.

Шехребану-ханум. Навіщо ти штовхнула дівчинку? Збила її з ніг!

Шерефнісе-ханум. Хай би крізь землю провалилася! Ні хвилини не всидить спокійно. Від самого ранку не дала мені розчесати й двох клаптиків вовни. Весь час пустує: то вовну вихопить із рук, то хустку зірве з голови. Мені набридло, то я й штовхнула її легенько. А вона побігла до тебе з ревом. Можна подумати, що забилася до крові.

Шерефнісе-ханум. Їй-Богу, мамо, неправду вона каже. І зовсім вона не розчісувала вовну, а весь час плакала. Я кажу: не плач, а вона як штовхне мене, то я впала і забилася.

Шехребану-ханум. Чому ж ти плачеш, Шерефнісо? Що в тебе за горе, аби плакати? Слава Аллаху, твій батько живий, мати жива. Наречений – красень. Їси ти вдосталь, нарядів вистачає. За чим же ти плачеш?

Шерефнісе-ханум. Та не плакала я, мамо; їй-Богу, не плакала! (Щипає Гюльчохру.) Хай тобі грець! Коли це я плакала?

Гюльчохра скрикує від болю.

Їй же Богу, не плакала я, мамо. Слава Аллаху, батько мій живий, мати жива. Навіщо ж мені плакати?

Ш е х р е б а н у - х а н у м *(сміючись)*. А чому про жениха не говориш? Адже й нареченого ти маєш?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Який ще наречений?

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Як це – який наречений? А твій двоюрідний братик Шахбаз-бек чий наречений? Батько твій, дасть Бог, тижнів за три таке весілля вам справить, що чутка про нього піде усім Карабахом. Позавчора він написав листа своєму другові Курбан-беку в Зардаб, аби той домовився з шемахинськими музикантами й прислав їх на весілля.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м *(затиснувши великим і вказівним пальцями нижню губу, відтягує її вниз, підводить голову)*. Ох, про що ти говориш, мамо? Шахбаз-бек від'їжджає днів за десять. А до чийого весілля готується батько, я не знаю.

Ш е х р е б а н у - х а н у м *(з подином)*. Шахбаз-бек від'їжджає? Куди? З ким? Ради Аллаха, не вигадуй байок! Так, бачу, ти на правду плакала. Виявляється, дійсно мало розуму в дівиць, а багато сліз. Ну, говори, хто тобі сказав, що Шахбаз-бек від'їжджає?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м *(опускає голову)*. Він сам.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . І куди?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Не знаю, чи то до Франції, чи то до Парижа... Хай їм грець, і вимовити не можу.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Добре, а з ким він їде до Парижа?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . З нашим гостем, мосьє Жорданом.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . З цим нашим франком, що всілякі трави збирає? Навіщо він їде? Які в нього справи у Франції? В нього що, собака, чи що, заблукала в Парижі?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Нічого не знаю. Шахбаз – молодий, недосвічений. Мосьє Жордан утовкмачив йому, ніби дівчата й жінки в Парижі з'являються у товаристві з відкритими обличчями. І ще багато чого наговорив йому. А той збожеволів і все твердить, що обов'язково мусить поїхати й подивитися Париж. Спочатку, говорить, попрошу дозволу в дядька, а якщо не пустить, то вно-

чі на коні переправлюся через Араз, віднайду там мосьє Жордана, поїду з ним до Парижа, подивлюся там усе й погуляю.

Ш е х р е б а н у - х а н у м (*відкладає убік панчохи, яку в'язала і звертається до молодшої дочки*). Гюльчохро, піді-но поклич сюди Шахбаза з того дому. Побачимо, що воно за новини.

Гюльчохра вибігає.

Казала ж я: Гатемхан-аго, послухай, швидше це весілля справ. Боюсь я за Шахбаза. В нього щодень тисяча нових фантазій. Не поспував мене, тягнув, тягнув, і от що вийшло.

Двері відчиняються, і входить Шахбаз-бек.

Ш а х б а з - б е к . Що сталося, тітонько? Ти мене кликала?

Ш е х р е б а н у - х а н у м (*наступившись*). Шахбазе, я чула, що ти їдеш до Франки, в Париж. Що це значить?

Ш а х б а з - б е к (*усміхаючись*). А що поганого, коли я поїду, тітонько? З'їжджу й повернуся. Та ще привезу Шарафнісі в дарунк шапочку, як у французьких дівчат.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Мені не треба шапочок, як у франкських дівчат: купи ці шапочки в Парижі й одягай їх своїм дівчатам, якщо ти через них легше за вітер летиш із Карабаху.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Її правда, одягай ці шапочки на франкських дівчат. Шарафнісі вони не потрібні. Скажи-но мені, ти сам собі господар чи є старший, котрий заступає тобі батька?

Ш а х б а з - б е к . Звичайно, е! Я не поїду, не отримавши дозволу в дядька. Мосьє Жордан сам проситиме його згоди.

Ш е х р е б а н у - х а н у м (*сердито*). Гарзд, іди. Ти зовсім одбіг рук і переходиш усі межі. Зараз я покличу Гатемхан-агу і спитаю його, хто такий мосьє Жордан, що підбиває його племінника поїхати до Парижа. Клянусь Аллахом, я зіграю з ним такий жарт, що він забуде, якою дорогою з'явився, і Париж забуде. Дуже добре! Іди, а я поговорю з Гатемхан-агою, хай він пояснить мені, як це ти поїдеш до Парижа, коли до твого весілля лишилося двадцять днів?

Ш а х б а з - б е к . До мого весілля двадцять днів? Ні, я ще надто молодий і не одружуся так скоро. Ні, я не згоджуся на весілля, хіба що тільки силоміць мене одружать...

Ш е х р е б а н у - х а н у м (*кричить*). Так, саме силоміць. Звичайно, твоє весілля треба було зіграти ще два роки тому, та тільки Шерефнісе була ще замалою. Молодих людей твого ґатунку парубоцьке життя псує, штовхає на злочинство і розбій.

Ш а х б а з - б е к . На злочинство і розбій штовхають голод, нужда. А в мене, слава Богу, всього вдосталь.

Ш е х р е б а н у - х а н у м (*глузливо*). Цікаво знати, які то жебраки розбійничають і грабують на великій дорозі? Не вигадуй, заради Аллаха... Ти дорешти збився з пуття... Іди й займися своїм ділом.

Шахбаз-бек виходить з опущеною головою.

Начебто померли Гатемхан-ага і Шехребану-ханум! Невже якийсь франк зіб'є Шахбаза з пантелику й повезе до Парижа? Послухай, Шерефнісо, я вже забула, повтори-но, якими обіцянками цей збирач трав спокушав Шахбаза, щоб повезти його до Парижа?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Він говорив, що у Парижі всі вродливі дівчата і молоді жінки з'являються у товаристві з відкритими обличчями.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . А що говорив ще?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Що там дівчата і молоді жінки бувають разом із чоловіками, розмовляють із ними, танцюють.

Ш е х р е б а н у - х а н у м (*з досадою*). А що ще? Це все те саме.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Та багато чого він розповідав. Але все решта мені вилетіло з голови, запам'яталося тільки це. Звідкіль мені знати?

Ш е х р е б а н у - х а н у м (*роздратовано*). Великий Аллах! Як мені сказати Гатемхан-азі, що його племінник Шахбаз-бек, сидячи в Карабаху, спалахнув ніжними почуттями до паризьких дівчат і вирішив їхати туди разом із мосьє Жорданом, а його шістнадцятирічна дочка Шерефнісе гарма-дарма проливає потоки сліз і

вдягається в жалобу, ревнуючи, бачиш, Шахбаза до молоденьких парижанок.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м *(підскакує)*. Боже мій, чому мене не засипле земля?! Що вона говорить? Землі під ногами не чую, ліпше піти! *(Швидко виходить із кімнати.)*

Ш е х р е б а н у - х а н у м *(Гюльчохро)*. Гюльчохро, батько твій розмовляє у дворі з пастухами. Піди скажи йому, аби негайно йшов сюди... Є важлива справа.

Гюльчохра вибігає.

(Одна.) Які ж, виявляється, невдячні люди ці франки. Жодного добра не пам'ятають. А я, дурна, подавала кожного Божого дня мосьє Жорданові на сніданок вершки й масло, на обід – плов і бозартму, аби він, повернувшись на батьківщину, не сказав, що жінки карабахських кочовищ неввічливі, не вміють прийняти й ушанувати гостя. Роби після цього добро людям! Усі мої труднощі пішли прахом!

Відчиняються двері.

Г а т е м х а н - а г а *(входячи)*. Що сталося, жінко? Чому ти мене так спішно покликала?

Ш е х р е б а н у - х а н у м *(наступившись)*. Що ще могло стати-ся?.. Поміркуй сам: кажуть, що цей збирач трав, твій гість, якого ти поїв і годував, збив з пантелику твого племінника і хоче повезти його з собою до Парижа.

Г а т е м х а н - а г а . Як? Мосьє Жордан хоче повезти Шахбаза до Парижа? Хто це сказав?

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Я сказала. Та й сам Шахбаз говорив Шарафнісі.

Г а т е м х а н - а г а *(удавано сміючись)*. Ха-ха-ха! Шахбаз знає, що у твоєї дочки чутливе серце, от він і пожартував. А Шерефнісе засумувала. Ха-ха-ха! У матері з дочкою розуму ні на шеляг. Кожна дрібничка виводить вас із себе.

Ш е х р е б а н у - х а н у м (*кричить*). Для тебе – це дрібничка! Він хлопець недосвічений, може, цей франк різними оповідками затуманив йому голову. Ти – чоловік. Нічого з тобою не зробиться, якщо покличеш їх обох і спитаєш, що це значить і що то за розмови.

Г а т е м х а н - а г а . Добре, жінко, тільки не кричи, заради Аллаха. Зараз я покличу їх і при тобі ж розпитаю. Тільки ти не гарячкуй.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Відбувається того ж дня у першій кімнаті. Вся підлога кімнати заслана килимами, в одному кутку складено мішки з борошном, у другому – бурдюки з маслом, тюки з вовною. Гатемхан-ага сидить у глибині кімнати на килимі, праворуч від нього сидить його дружина Шехребану-ханум у білій головній хустці, яка вкриває нижню частину обличчя. Навпроти Гатемхан-аги сидить, поклавши долоню на руків'я кинджала, Шахбаз-бек і з нетерпінням чекає, що скаже його дядько. Ліворуч від нього на вкритому килимом тюку вовни сидить, закинувши ногу на ногу, мосьє Жордан у європейському костюмі, з непокритою головою, і курить сигару. Старша дочка Гатемхан-аги Шерефнісе-ханум заздалегідь потайки пробралася за килимову завісу, за якою складено тюки з вовною, і підслуховує. Гатемхан-ага звертається до мосьє Жордана.

Г а т е м х а н - а г а . Пане вчений, до мене дійшли чутки, що ти хочеш повезти нашого Шахбаза у Франкистан, чи правда це?

М о с ь є Ж о р д а н . Так, Гатемхан-аго. Я хотів про це поговорити з вами. Жаль, якщо такий здібний і освічений молодий чоловік, як Шахбаз-бек, не знатиме французької мови. Я обіцяю повезти його до Парижа, навчити французької мови й відправити назад. Йому дуже хочеться знати французьку мову, і він швидко її засвоїть. Навіть тепер, спілкуючись зі мною, він уже вивчив кілька фраз.

Г а т е м х а н - а г а (звертається до Шахбаз-бека). Правда, Шахбазе, що ти хочеш поїхати до Парижа?

Ш а х б а з - б е к . Так, дядечку, якщо на те буде ваша згода, я поїду з мосьє Жорданом, а тоді вже сам повернуся назад.

Г а т е м х а н - а г а . Але для чого це, сину мій?

Ш а х б а з - б е к . Щоби вивчити французьку мову, дядьку.

Г а т е м х а н - а г а . Навіщо тобі французька мова, милий? Тобі потрібні арабська, перська, азербайджанська і російська мови, а їх ти вже вивчив у школах, про які подбав уряд.

Ш а х б а з - б е к . Французька мова мені дуже потрібна, дядьку. Минулого року, коли ви посилали мене до Тифліса отримати дозвіл на прориття каналу, син Аллахверді-бека, Тарверді-бек, який вивчив у Варшаві французьку мову, мав більшу повагу, ніж я, хоча, крім французької та азербайджанської, жодної іншої мови не знав.

Г а т е м х а н - а г а . Сину мій, ти ще дитина і не розумієш, що усе це дрібниці. Людині потрібен розум, а якщо знатимеш ще одну мову, від цього розуму не додасться. Якою б мовою не говорила людина, вона перш за все повинна вміти міркувати, правильно уявляти собі порядки й звичаї свого часу, тоді вона вміло вестиме свої справи.

Ш а х б а з - б е к . До людей нашого часу також належать мешканці Парижа. Значить, дядьку, їхні звичаї та порядки теж необхідно знати.

Г а т е м х а н - а г а . Ну що ж – знай і їхні звичаї та порядки, якщо тобі так хочеться.

Ш а х б а з - б е к . Як же я можу пізнати їхні порядки та звичаї, коли не поїду до Парижа?

Г а т е м х а н - а г а . Дуже просто; так само, як їх знаю я, зустрічаючись тільки з мосьє Жорданом і слухаючи тільки його мови. Хоча, крім Карабаху, я ніде й не був.

Ш а х б а з - б е к . Не розумію, дядьку, яким чином ви склали собі уявлення про звичаї та порядки парижан?

Г а т е м х а н - а г а . Зараз я поясню тобі, сину мій. Мені цілком зрозуміло, сину мій, що які б не були наші звичаї та поряд-

ки, в парижан усе навпаки. Наприклад, ми фарбуємо руки хною, а французи – ні; ми голимо голови, а вони відпускають волосся; ми сидимо вдома у шапках, а вони з непокритою головою; ми носимо черевики, а вони черевики; ми їмо рукою – вони ложкою; ми приймаємо підношення відкрито – вони приймають їх потайки; ми усьому віримо, а вони нічому не вірять; наші жінки носять короткі сукні, а їхні жінки – довгі; у нас прийнято мати багато дружин, а в Парижі – багато чоловіків...

Ш а х б а з - б е к . От цього я не зрозумів, дядечку.

Г а т е м х а н - а г а . Чому ж не зрозумів, сину мій? Мати багато дружин означає, що один чоловік не вдовольняється однією дружиною, а мати багато чоловіків означає, що одна жінка не вдовольняється одним чоловіком. Перший звичай існує в нас, другий – у парижан, якщо судити по тих книжках, зміст яких цілу зиму докладно розповідав нам мосьє Жордан. От за таким зразком суди про все інше і відмовся од марної думки їхати до Парижа.

М о с ь є Ж о р д а н (*глузливо*). Ха-ха-ха! Гатемхан-аго, я дивуюсь, як ви, літня людина, така розумна і розсудлива, така досвічена у житейських справах, досі не стали членом якого-небудь державного органу. Я не можу заперечити вашим судженням, а лише хотів би, з вашого дозволу, сказати кілька слів.

Г а т е м х а н - а г а . Будь ласка, пане вчений! Нам приємне кожне ваше слово.

М о с ь є Ж о р д а н . Гатемхан-аго, я хотів узяти Шахбаз-бека до Парижа, щоб, по-перше, особисто зайнятися його вихованням, навчити його французькій мові та, за змогою, наукам, а по-друге, представити його королю і, як вдячність за вашу гостинність і ваші турботи, виклопотати йому в короля яку-небудь винагороду, а тоді вже відправити на батьківщину. Адже як учений і член Академії наук, що перебуває під особистим покровительством короля, я маю прихильність і довіру його величності. Але, як з'ясувалося з ваших слів, ви відкидаєте користь мандрівок. Тому я вважаю за необхідне вам довести на прикладах усю їхню користь. Якби, приміром, я не приїхав до Карабаху (*дістає з кишені записну книжку, розкриває її та бере кілька трав, акуратно складених у неї*), якби я

не приїхав до Карабаху, хто би знав, що на карабахських гірських луках ростуть ці трави? Досі наші вчені й природознавці панове Лінней, Турнефор і Бертрам вважали, що ці трави ростуть лише в Альпах, в Америці, в Африці та в горах Швейцарії, але тепер, з'їздивши на Кавказ, я доведу Паризькій Академії наук, що усі перелічені вчені, безумовно, помилялися і що ці рослини також широко розповсюджені у горах Карабаху. Окресливши значення цих трав і вивчивши на дослідах їхню природу, я видам нову працю, дороговказ для лікарів, і прославлю ці трави на цілий світ. Ось, наприклад, ця травинка, яку ви бачите (*показує*), зветься латиною «аккантус» і, за моїми дослідями, вельми допомагає при шлункових болях. Пан Лінней відносить її до третього класу, пан Турнефор – до четвертого, а я поміщу її у другий клас. Ось ця травинка зветься латиною «церастінум-альпінум» і вельми допомагає при лікуванні очних хвороб. Пан Лінней відносить цю травинку до сьомого класу, пан Турнефор – до шостого, а я поміщу її у десятий клас. Ця травинка латиною зветься «каммеліна-африкана» і є добрим засобом від зубного болю. Пан Лінней поміщає її у п'ятому класі, пан Турнефор – у третьому, а я віднесу її до восьмого класу. Ця травинка, латиною звана «комбретум», донині була зовсім невідома у Європі та вважалася американською рослиною. Тепер я нескінченно радий, що віднайшов її у Карабахських горах: вона дуже корисна при застудах. За паном Ліннеєм вона перебуває у шостому, за Турнефором – у п'ятому, а я поміщу її у четвертий клас. Таким чином, я опишу властивості й характер усіх знайдених мною трав і рослин, і про них дізнається весь світ. Тоді слава моя у цій царині затьмарить славу Георга Кліффорда, покровителя пана Ліннея, а заслуги мої перед наукою затьмарять заслуги германського вченого товариства, яке відкрило хворобу картоплі й тим учинило своїй вітчизні велику послугу.

Г а т е м х а н - а г а . Я рішуче нічого не зрозумів з того, що ви сказали, пане вчений. Хто такий Кліффорд, хто – Лінней і хто – Турнеф? Навіщо вони обтяжували себе, встановлюючи якісь класи для рослин? І що таке герман, і хто такий картоп, і від чого він захворів, і що він за важлива персона, що його вітчизна зацікавлена у його здоров'ї та тривалому житті?

Настає коротке мовчання, мосьє Жордан сміється.

Можливо, й нашого Шахбаз ви для того хочете забрати, аби навчити його подібним загадкам?

М о с ь є Ж о р д а н . Вибачте, Гатемхан-аго! Ваша правда. Лише тепер я зрозумів, які приклади слід було вам наводити. Згадайте, приміром, про того щасливця, – я забув його ім'я, – котрий приїжджав до вас місяць тому на карабахському огирчику Альетмазі й гостював у вас; яким чином він би нажив багатство, якби не приїхав до Карабаху?

Г а т е м х а н - а г а . Усе це цілком зрозуміло, пане вчений. Правильно зволите говорити: якби він не приїхав до Карабаху, то ніколи б не розбагатів.

Ш а х б а з - б е к . Милий дядечку, якщо бажаєте мені щастя, дозвольте мені поїхати з мосьє Жорданом. Такої сприятливої нагоди більше ніколи не випаде. Адже ви обидва визнали користь мандрівок.

Г а т е м х а н - а г а . Пане вчений, за скільки часу Шахбаз зуміє з'їздити до Парижа і повернутися?

М о с ь є Ж о р д а н . Ця поїздка потребуватиме року, не більше. Якщо він залишиться там менше року, то не отримає тієї користі, заради якої він їде, адже головна його мета – вивчити французьку мову.

Г а т е м х а н - а г а (дружині). Що робити, жінко, хай їде. Повернеш шапку, і рік мине. Він молодий, хочеться йому, хай поїде, подивиться Париж. І пан учений – людина хороша, при ньому Шахбаз може багато чому навчитися, побачити добре і погане. Отримає нагороду в короля. І наприкінці року знову буде в Карабаху. За цей час і ми підготуємося до весілля та справимо його, як тільки Шахбаз повернеться.

Ш е х р е б а н у - х а н у м (підскакує, голосно). Що це ти говориш? Про що ти думаєш, чоловіче? Я не бажаю, ні аби він їхав до Парижа, ні аби здобував освіту, ні аби король робив йому дарунки. Усе це – лише привід. Шахбаз хоче поїхати до Парижа тільки для

того, аби весело проводити час, базікати і пересміхатися з дівчатами й молодими жінками, які з'являються у товаристві з відкритими обличчями. Ото і все.

Г а т е м х а н - а г а (з досадою). Годі, жінко! Не кричи, ради Аллаха! Ну, що мені робити? Якщо можеш, не відпускай його. Якщо можна зупинити птаха на льоту, то можна і Шахбаза втримати силоміць. Не дозволиш – стрибне на коня і перелетить на той берег Араза. Де мені тоді шукати його? Хіба ти не знаєш, який він упертий?

Ш е х р е б а н у - х а н у м (кричить ще голосніше). Я впертіша за нього! Не дозволю йому їхати! Якщо я пущу Шахбаза до Парижа, то хай моя хустка дістанеться гулящим дівкам! (Простягає руку до головної хустки.)

Ш а х б а з - б е к (спокійно усміхаючись). Великий Аллах! Не знаю, яку охорону збирається виставити тітонька, щоб утримати мене під арештом.

Ш е х р е б а н у - х а н у м (кричить). Дізнаєшся! Ти чини, як хочеш. А я робитиму свою справу. (Виходить.)

Г а т е м х а н - а г а . Біда з жінками.

Мосьє Жордан подивований, Шахбаз-бек обурено мовчить.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Відбувається там само. У кімнаті сидить Шехребану-ханум, віддалік од неї Шерефнісе-ханум, розчісує вовну. Раптом двері відчиняються, і входить Ханпері, годувальниця Шерефніси-ханум.

Х а н п е р і . Салам-алейкум!

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Алейкум-салам, Ханпері! Ти знаєш, чим скінчилося діло?

Шерефнісе-ханум прислухається.

Діло скінчилося тим, що Шахбаз їде в Париж. От я й покликкала тебе, допоможи нам, коли ти маєш які-небудь засоби. Адже ти знаєш, що Гатемхан-ага м'який, наче тісто. Почав він добре, але потім раптом розм'як, піддався пусто-порожнім розмовам мосьє Жордана і Шахбаза. Та я швидше помру, ніж відпущу Шахбаза до Парижа. Правду кажучи, я не можу бачити сліз Шерефніси. Чи потерпить Аллах, аби Шахбаз у Парижі отримував задоволення, а моя п'ятнадцятирічна дівчинка, в якій щічки, мовби ружі, зітхала, кров'ю кашляла, блякла і танула з горя?

Х а н п е р і . Ханум, я вже говорила тобі, що є один єдиний засіб. Навіщо тобі покладатися на Гатемхан-агу або на кого-небудь іншого? Пошли до сусіднього поселення Агджабеди за дров'яком Масталі-шахом, що приїхав з Ірану; він усе влаштує так, як душі твоєї завгодно. Він так відмінно чаклує, що, якби забажав, навіть мене з моїм старим миттєво розлучив би.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Ханпері, я теж чула про його чаклунство. Та все ж ніяк не зважуся. Чи ти не знаєш, що він такого зробив? Розкажи, можливо, я в нього повірю. Адже справа наша дуже складна.

Х а н п е р і . Ханум, чи не він розлучив агджабедінського старшину Керіма з дружиною Селімназ і звів її з коханцем? Чи не він улаштував шлюб дочки старого Сафаралі з Муганлі з її коханим? Чи не він силою свого чаклунства убив батька, який не згоджувався видати її заміж? Чи не він передчасно повернув чоловіка Шахсенем (дочки Кербалай-Ганбара з Джавадли), який поїхав на рік, – аби він не одружився з іншою? Ніщо не може врятуватися від його чаклунства!

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Мила моя Ханпері, негайно пошли сина Алімардана, аби він привіз Масталі-шаха з Агджабеді. Нехай скаже, що ханум його кличе, і пообіцяє йому все, чого він тільки забажає. Одне слово, до вечора, коли загоряться вогні, Масталі-шах мусить бути в нашому домі.

Х а н п е р і . Слухаюсь, ханум, зараз пошлю. Та тільки ні Гатемхан-ага, ні Шахбаз-бек не повинні знати, що прийде Масталішах. Не дай Боже, побачить його тут Шахбаз-бек, то й чаклуна вб'є, і мене живою не лишить.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Ну звичайно! Я негайно вийду і відправлю Гатемхан-агу з Шахбаз-беком подивитись, як там табун, а коли повернуться, вкладу їх спати в кімнаті Шерефніси, бо вночі, скажу, мені треба підігріти тут воду, аби вимити Шарафнісі голову і викупати її. Іди й пошли сина за дервішем.

Обидві виходять. Шерефнісе-ханум, залишившись сама, встає.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Дякую тобі, Боже, за милість. Трохи серце заспокоїлося. Хай згине країна, в котрій немає чаклунів і чародіїв. Якби не було дервіша, про якого говорила моя годувальниця, мосьє Жордан неодмінно повіз би Шахбазу і вдягнув би мене в жалобу.

Двері відчиняються, і входить Шахбаз-бек.

Ш а х б а з - б е к . Ти знаєш, мила Шерефнісо, яку бурю влаштувала сьогодні тітонька? При мосьє Жордані криком кричала на дядечка і мені погрожувала.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Ти не бачиш, що сам робиш, а бачиш тільки, як тітонька кричить.

Ш а х б а з - б е к . Що ж такого я зробив, мила Шерефнісо?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м *(біжить до килимового станка, дістає звідти кілька складених аркушів і розриває їх)*. Шахбазе, хто приніс ці картинки? Чи не ти приніс їх мені та ще сказав, що це картки молодих парижанок, поглянь, мовляв, які вродливі дівчата у Парижі; ці дівчата і жінки з відкритими обличчями бувають у товаристві разом із молодими людьми. Я ще посоромилася показати ці картинки твоїй тітоньці.

Ш а х б а з - б е к . Ох, Шерефнісо, ти міркуєш, як дитина. Ці картинки були у книжці мосьє Жордана. Він якось перегортав її,

побачив їх і віддав мені. Віднеси, каже, їх своїй нареченій, покажи їй. Цього року, каже, паризькі дівчата і жінки одягають такі сукні, торік вони носили другі, а наступного року носитимуть зовсім інше. Щороку в Парижі змінюється фасон суконь. Їх я і приніс тобі. Що ж у цьому поганого?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Погано те, що ти заради цих дівчат готовий на крилах полетіти до Парижа.

Ш а х б а з - б е к . Що ти говориш, Шерефнісо! Я не промінюю всіх паризьких дівчат на одну твою волосину. В мене така вродливиця наречена, що я навіть на райських гурій не схочу дивитись. Дня не можу прожити без тебе.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Облиш, ради Аллаха! Нічого мене обманювати! Якби ти справді не міг дня без мене прожити, не прагнув би так поїхати до Парижа. Ти зовсім не кохаєш мене!

Ш а х б а з - б е к *(кидається до неї, обіймає і цілує)*. Невже ти настільки сумніваєшся в мені, Шерефнісо? Ніж так говорити, ліпше б ти протнула мені серце стрілою. Ти б розпитала, довідалася, для чого я їду до Парижв.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м *(з плачем виривається з обіймів Шахбаз-бека)*. Навіщо мені розпитувати? Я добре знаю, що ти їдеш ось для кого! *(Зціпивши зуби, розлючено жмакає картинки й кидає собі під ноги.)*

Ш а х б а з - б е к . Клянусь Аллахом, ні, не для них! Нічого ти не знаєш. Усі мої ровесники здобули освіту, посідають добре службове становище, їм виказують шану, їх поважають, вони щасливі. А я не маю ні шани, ні поваги, бо застряг у цій дири.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . По-перше, це все невірро. Хто з наших юнаків досяг успіху освітою і працею? Усі ці щасливіці досягли успіху зовсім іншим шляхом. А по-друге, якщо ти хочеш служити, їдь до Тифліса, поступи там на службу, а потім, якщо схочеш, їдь до інших міст, недалеко, аби руку можна було простягнути й голос подати. Ніхто з наших до Парижа не їде, та й з Парижа в нас ніхто не буває.

Ш а х б а з - б е к . Твоя правда, але в кожній справі людина повинна мати підтримку. В Тифлісі та в інших містах ніхто не знає

мене. Хто там мене підтримає, допоможе влаштуватися на службу, прищепить повагу до мене? А цей француз – дуже хороша людина і любить мене, знайомий з нашою сім'єю. І я стану відомий вже тому, що поїду до Парижа, навчуся французької мови й буду представлений королю. Коли ж я повернуся, для мене всюди знайдеться місце.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Усе це твої вигадки – просто ти хочеш надурити мене. Як це може бути, щоб такий розумний і здібний молодий чоловік, як ти, не міг знайти собі службу в Тифлісі?

Ш а х б а з - б е к . Після повернення з Парижа я поїду до Тифліса і буду там служити.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м *(ногою відштовхує картинки)*. Хіба такий, як ти, молодий чоловік убережеться в Парижі від цих розпусниць і поводитиметься по-людськи після повернення?.. Ти ніколи не поїдеш до Парижа! Не хвалися заздалегідь!

У цю хвилину за сценою Гатемхан-ага гучно кличе Шахбаза. Той швидко виходить із кімнати.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Відбувається у кімнаті Гатемхан-аги. Сидять Шехребану-ханум, Шерефнісе-ханум та її годувальниця Ханпері. Минуло дві години після заходу сонця. Шехребану-ханум підводить голову і звертається до Ханпері.

Ш е х р е б а н у - х а н у м *(нетерпляче)*. Що ж воно, Ханпері? Дервіша все немає?

Х а н п е р і . Не турбуйся, ханум. Зараз буде.

Двері відчиняються, і входить знаменитий чаклун Масталішах, насуплений та суворий.

М а с т а л і - ш а х . Салам-алейкум!

Ш е х р е б а н у - х а н у м (підводячи голову). Алейкум-салам, дідусю дервіше! Ласкаво просимо! Заходь, сідай!

М а с т а л і - ш а х (сідає). Що накажете, ханум? Усією душею готовий я виконати будь-яке ваше розпорядження.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Я потурбувала тебе у легкій і невеликій справі, дідусю дервіше. Наш Шахбаз зовсім одбився від рук. У нас гостює один франк, з яким він вирішив поїхати до Парижа й залишити наречену, мою дочку-вродливицю – ось вона сидить тут у сльозах і горі. А через двадцять днів повинно відбутися їхнє весілля. Скільки Гатемхан-агу не вмовляли, не просили його, він навіть не хоче слухати. Треба зробити що-небудь таке, аби наш Шахбаз не міг поїхати до Парижа. Нехай мосьє Жордан зоставить його в спокої, не везе з собою.

М а с т а л і - ш а х . Ханум, це зовсім не так легко і просто. Навпаки, це дуже важка справа. Сила моїх чарів повинна впасти на Париж або на мосьє Жордана.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Я не зрозуміла, дідусю дервіше. Чому це сила твоїх чарів повинна впасти або на Париж, або на мосьє Журдана?

М а с т а л і - ш а х . А як же інакше? Щоб подіяти на Шахбаз-бека, я муситиму вселити в нього одного з моїх джинів, і джин виб'є з його голови бажання поїхати до Парижа. Та вельми може бути, що Шахбаз-бек злякається джина, це відобразиться на його розумі, він може захворіти або стати калікою, бо ще надто молодий.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Що ти, дідусю дервіше, ради Аллаха, не кажи таких речей! Усе це для того й робимо, аби Шахбаз-бек ні на один день не відлучався і завжди був у нас на очах. Як же ми можемо згодитися, щоб у нього вселився джин?

М а с т а л і - ш а х . Тоді мені доведеться наказати дівам та іфритам зруйнувати Париж, перевернути його догори дригом, аби Шахбаз-бек відмовився од свого бажання туди їхати. Чи повеліти зірці Мерріх обезголовити мосьє Жордана, щоб нікому було везти Шахбаз-бека до Парижа. Інших способів допомогти вам немає.

Ш е х р е б а н у - х а н у м Як же це можливо, дідусю дєрвіше?
Чи можна зробити таке?

М а с т а л і - ш а х . Ох, ханум, це моє діло. Як ви можете сумніватися? Хіба ви не чули, що я наказав кільком бісам постійно сіяти ворожнечу й чвари між моллами сект усулі й шейхи у фортеці Шуші, ніколи не залишати їх у спокої, бо ці молли з кафедри мечеті відкрито закликали народ не вірити чаклунам і чародіям. Чи не я переселив небаченого інтригана й наклепника, диявола Кейледжана, у тіло Ага-Велі-огли й пустив його в Сальян, мешканці котрого так його бояться, що ні вдень, ні вночі не можуть спокійно жити і спати у своїх домах. І це ще я недостатньо помстився сальянцям, адже вони минулого року не допустили мене в Сальян, прогнали, заявивши, що їхнє місто – обитель благочестивих, а я, дєрвіш і чаклун, не смію ступити туди ногою. Про які ще діла вам повідати? Одинадцять років тому я прибув на берег Араза, щоб проїхати через Нахчеванську і Шарурську дільницю до Ірєвані. Мешканці обох цих дільниць стали мені заважати: не пропустимо, мовляв, тебе на цю землю, ти не маєш пропуску, а закон забороняє пропускати на цей бік невідомих людей без відповідного дозволу. Самі вони, шахраї, знають переправи й постійно перевозять туди й назад контрабандистів без усіляких документів. Скільки я не просив, не благав – не послухали. Я пішов униз по річці, потім угору, – ніде не можна переправитися. Тут я вийшов з терпіння і наказав джинам та іфритам зрівняти з землею всі будинки Нахчеванської та Шарурської дільниці. Тоді пролунав такий удар, що тріснула і впала частина гори Арарат, поховавши село Акур. Нещасні безневинні вірмени, жителі цього села, загинули, постраждавши через своїх злих сусідів. А Мірав хіба не зруйнується, якщо я йому повељу: «Зруйнуйся!»? А хіба не зупиниться Араз, якщо я накажу йому зупинитися?

Ш е х р е б а н у - х а н у м *(здивовано підносить руку до губ)*.
Спаси, Аллаху, від такої біди.

М а с т а л і - ш а х . Ніч минає, ханум. Не можна зволікати.
Скажіть, коли збирається їхати мосьє Жордан?

Ш е х р е б а н у - х а н у м . За десять днів.

М а с т а л і - ш а х . Дуже добре! Зараз я на ваших очах, ханум, побудую «Париж» і тут же зруйную його. А дівам та іфритам накажу цієї ж самої хвилини зруйнувати справжній Париж і протягом десяти днів повідомити про це мосьє Жордана, щоб той відмовився од свого наміру повезти Шахбаз-бека. А то візьму великого півня, назву його мосьє Жорданом і тут же відрубаю йому голову. А планеті Мерріх накажу за десять днів точно так само відрубати голову справжньому мосьє Жорданові, аби врятувати Шахбаз-бека від нього. Скажіть-но, що вам завгодно: зруйнувати Париж або відрубати голову мосьє Жорданові?

Х а н п е р і (*радісно плескає в долоні*). І те й друге, дідусю дервіше. Не станемо ж ми жаліти французів.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Що ти, Ханпері! В тебе кам'яне серце, чи що? Що поганого зробили нам бідні парижани, і за що ми маємо повалити житла на їхні голови, погубити тисячі й тисячі людей? Усю біду накликав на нас цей збирач трав мосьє Жордан. (*звертаючись до Масталі-шаха*) Дідусю дервіше, зроби з ним усе, що вмієш. Відрубай тут голову півневі й накажи планеті Мерріх відрубати голову мосьє Жорданові, коли той уже переправиться через Араз, аби Шахбаз лишився сам і був змушений повернутися назад. Ліпше вмерти одному винному, ніж загинути тисячам безневинних людей.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Не кажи так, мамо! Шкода мосьє Жордана. Він такий хороший. Усе літо він щодня присилав мені з Шахбазом букети квітів та всілякі рослини й говорив йому: «Віднеси своїй нареченій, хай помилується; скільки літ вона гуляє цими гірськими луками, чи бачила вона ці квіти й рослини?» Ще він подарував мені люстерко; на його звороті зображено дивовижні квіти, привезені з Нового Світу, які ростуть у паризькому диковинному саду. Він любить мене як рідну дочку. Я швидше в'ю себе, ніж дозволю відрубати голову мосьє Жорданові. Нехай буде зруйновано Париж. Що нам до нього? Якби дівчата і жінки не розгулювали там з відкритими обличчями, то й Шахбаз ніколи б не надумав туди їхати. Нехай буде зруйновано Париж і загинуть його дівчата й жінки.

Шехребану-ханум. Клянусь Аллахом, не знаю, на що згодиться. Та нічого робити. Шерефнісіна правда. Шкода мосьє Жордана. Хороша він людина. Він винний лише у тому, що спокусив Шахбаза, вмовив його поїхати до Парижа. Ясно, що у Парижі багато порочних людей. І сама доля послала нам дєрвіша, який зруйнує це місто, перетворить його на руїни. *(Звертаючись до Масталі-шаха.)* Дідусю дєрвіше, накажи дівам та іфритам підняти й перекинути Париж.

Масталі-шах. Слухаюся, ханум. *(Звертаючись до Ханпері.)* Ханпері, вийди й скажи моему учневі Гуламалі, аби зняв із коня мій хурджун та приніс сюди.

Ханпері швидко підводиться і виходить.

Ханум, де зараз перебувають Гатемхан-ага і Шахбаз-бек?

Шехребану-ханум. Вони об'їжджали табун, а тепер повернулися і сплять в іншій кімнаті.

Масталі-шах. Ханум, про цю таємницю не повинні знати ні вони, ні будь-хто інший, ні тепер, ні після, інакше чари не матимуть жодної дії.

Шехребану-ханум. Щодо цього будь спокійний, дідусю дєрвіше.

У цей час двері відчиняються, і входять Гуламалі з хурджуном у руках та Ханпері.

Гуламалі. Салам-алейкум!

Масталі-шах. Алейкум-салам! Поклади хурджун, розв'яжи його і дістань дощечки з картинками.

Гуламалі *(говорить перською, аби жінки не зрозуміли його).* Що ти збираєшся робити?

Масталі-шах. Я складу з дощечок «місто Париж», а потім накажу дівам та іфритам миттєво перевернути справжній Париж догори дригом, точно так само, як на очах цієї пані *(поглядом вказує на Шехребану-ханум)* я зруйную цю подобу.

Г у л а м а л і (*усміхнувшись*). Заради чого це?

М а с т а л і - ш а х . Заради сотні новеньких золотих, які я отримаю від цієї пані за свої труди.

Г у л а м а л і (*усміхнувшись*). Але звідки в цієї пані ворожнеча до французької столиці та її населення?

М а с т а л і - ш а х . Довга історія, зараз нема коли розповідати. Діставай дощечки з хурджуна!

Г у л а м а л і . Зараз! Та я ніяк не можу повірити, щоб ця важка затія вдалася. Не розумію, ти жартуєш, чи що? Як можна миттєво зруйнувати Париж?..

М а с т а л і - ш а х . Чого ж ти не розумієш? Зараз ця поважна пані відлічить мені за таке діло сто новеньких золотих, а для дії мого чаклунства є десять днів строку. Жодна людина не знає і не знатиме про цю таємницю. Щойно отримавши золоті, я вирушу звідси; невже за десять днів я не встигну переправитися на інший берег Араза? А тоді хай буде, що буде. Якщо за десять днів Париж буде зруйновано, то золоті залишаться при мені без усіляких розмов. Звідки нам знати: можливо, за цей час Париж дійсно буде зруйновано з якої-небудь причини? Хіба мало буває таких незвичайних збігів?

Г у л а м а л і (*виймаючи дощечки з хурджуна, усміхається*). Щось важко в це повірити. Вигадки якісь.

М а с т а л і - ш а х . Добре, а щодо грошей? У це ти можеш повірити? Чи це також вигадки?

Г у л а м а л і . Е, ні, щодо цього не може бути сумнівів.

М а с т а л і - ш а х . Ну й добре. Не обтяжуй мене марними питаннями. Іди до коней. За годину я скінчу тут свою справу і вийду до тебе. Сядемо на коней і поїдемо.

Гуламалі виходить.

Тітонько Ханпері! Зачини-но двері, щоб ніхто сюди не ввійшов.

Ханпері встає, зачиняє двері й сідає на своє місце.

(Про себе, перською) Напрочуд наївні ці жінки. Не замислюючись і не розмірковуючи, вони вірять тому, що я, сидючи в Карабаху, могу за мить зруйнувати Париж, або що у призначений мною час Мерріх може знести голову мосьє Жорданові на тому березі Араза.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Що ти говориш, дідусю дервіше?

М а с т а л і - ш а х . Читаю замовляння, ханум, аби наше діло увінчалось успіхом, посвячую дівів та іфритів у свої задуми. *(Підіймає палас і креслить коло на підлозі.)* Це кордони Парижа. *(Він складає в колі з десяток великих і маленьких будиночків з дощечок.)* А це паризькі будинки й споруди. *(Звертається до Шехребану-ханум.)* Отже, ханум, ви наказуєте, щоб я знищив Париж, перетворив його на руїни?

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Що ж робити?.. Хай Аллах покарає винуватця. Разом із сухими гілками сгорають і сирі. Бідні парижани! Вони не зробили нам нічого поганого. Нехай цей гріх упаде на голови їхніх дівчат і жінок, які з відкритими обличчями сидять у товаристві чоловіків, базікають з ними, розбещують добрих людей, зводять їх з вірного шляху. Дідусю дервіше, берися до діла.

М а с т а л і - ш а х . Ханум, будь ласка, нагороду дівам за їхні труди.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Навіщо дівам нагорода, дідусю дервіше?

М а с т а л і - ш а х . О ханум, хіба мої діви – іранські сербази, щоби служити даром, і хіба я – іранський візир Гаджі Мірза-Агасі, щоб нічого їм не платити, а тільки сварити й лякати?

*Ми раби цього Алі-шаха,
Знаємо усі його секрети,
Не хочемо ні плати, ні їжі,
Служимо тільки для зближення з Богом.*

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Дідусю дервіше, хіба Гаджі Мірза-Агасі не платив своїм сербазам? Він тільки їх сварив і лякав?

М а с т а л і - ш а х . Ханум, їй-Богу, одного разу в Тегерані я на власні очі бачив, як Мірза-Агасі на площі Гармат роздивлявся гар-

мату під назвою Смарагд. Раптом сімсот сербазів, оточивши його, стали вимагати свою платню. Гаджі Мірза-Агасі, нахилившись, зняв з ноги черевик і, лаючись, кинувся на них. Сербози миттєво розбіглися, наче стая сполоханих куріпок. Не спіймавши жодного сербаза, він повернувся до гармати і, звертаючись до ханів зі своєї свити, сказав: «Панове, ви бачили? Не знаю, як я з такою боязливою армією захоплю Герат! Добре, що я ще не кинувся на них з мечем. Тоді я не знаю, де б вони зупинилися. Однак цього не можна пояснити лише боягузством сербазів. Їх налякала моя рустемівська сміливість, я напав на них несподівано, і тому вони ганебно втекли. У сміливості полководця є безліч секретів». Не думайте, ханум, що я годую моїх дівів порожніми балачками. Навпаки, мені доводиться пригощати їх, ласкати й догоджати, поки не впадуть і не винищать їх шигабі-сакіби.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Що ти говориш, дідусю дервіше? Невже потім шигабі-сакіби впадуть і винищать їх?

М а с т а л і - ш а х (сміючись). А як ви гадали? Якщо діви та іфрити погублять стільки безневинного люду й ні за що ні про що зруйнують прекрасне місто, хіба ж на відплату за такий великий гріх їх не спостигне Божа кара?

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Добре, дідусю дервіше, але чому в такому разі вони не дорожать своїм життям і зважуються на таке діло?

М а с т а л і - ш а х . По-перше, тому що я їм це наказую. А по-друге, тому що вони дурні й така їхня природа: вони втрачають спокій, якщо не чинять зла. Не будь дияволів, то не було б на світі жодного зла і ніхто б не спокушав нащадків Адама на погані діла.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Твоя правда, дідусю дервіше. Скільки ж треба дати дівам у нагороду?

М а с т а л і - ш а х . Я не хочу більше того, що ви обіцяли: сто золотих.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Чи не багато буде, дідусю дервіше?

М а с т а л і - ш а х . Помилуйте, ханум, ви змушуєте зруйнувати місто, яке вартує тисячі тисяч туманів, хіба буде багато, якщо ви заплатите за це сто золотих?

Ш е х р е б а н у - х а н у м *(звертаючись до дочки)*. Шерефнісо, принеси-но скриньку з грошима.

Шерефнісе-ханум спритно підводиться, дістає з-під ліжка скриньку з грошима і ставить її перед матір'ю.

(Відкриває скриньку і виймає з неї сто новеньких золотих.) Дивися, дочко, на весільні витрати зовсім не залишається грошей.

Ш е р е ф н і с е - х а н у м . Нічого, мамуню, продамо сотню-дві баранів, і знову будуть гроші.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Ти вірно говориш, дитя моє. Ліпше втратити ніс і вуха, та зберегти голову. *(Звертається до дєрвіша.)* Отримай, дідусю дєрвіше.

Шерефнісе-ханум передає гроші Масталі-шахові. Той бере їх і ховає за пазуху. Тоді швидко засукує рукава, дістає з хурджуна якусь книжку і, перегортаючи її, роздивляється деякі розмальовані сторінки.

М а с т а л і - ш а х *(підвівши голову)*. Отже, виявляється, місто Париж перебуває під сузір'ям Скорпіона. Усе ясно: саме це сузір'я вічно посилає на Париж біди. *(Піднімається, бере палицю і звертається до Шехребану-ханум та її дочки.)* Ханум, не лякайтеся! Зберіться з духом! *(По цьому він поводить очима довкола, набуває грізного вигляду і читає замовляння.)* Дегдегеха Фітеє ді Тіббел-Кєра-Кєренді. Туббел-Куму-Кумуха, Бієнді, Енді, Енда. *(Дмухає ліворуч, потім праворуч і страшним голосом починає викликати дівів та іфритів по іменах, дає їм розпорядження.)* Гей, Мєліхо, Сєліхо, гей, Беліхо! Підніміть Париж! Перекиньте додолу! Точно так, як зараз я знищу його подобу! *(Відступає на крок, потім кидається до кола і ударом палиці розкидає дощечки, з яких були складені будиночки. Тоді на хвилину зупиняється і звертається до Шехребану-ханум.)* Поздоровляю, ханум, можете радіти. Париж зруйновано. Ви задоволені?

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Так, дідусю дєрвіше, дуже задоволена. Тільки б звістка про зруйнування Парижа якнайшвидше ді-

йшла до мосьє Жордана – зайнявся б він собою, залишив би Шахбаза у спокої. Та я не уявляю собі, хто б міг так швидко доправити цю звістку сюди з Парижа.

М а с т а л і - ш а х (*гучно сміється*). Ха-ха-ха! Якщо людина, перебуваючи тут, миттєво руйнує Париж, то невже вона не зможе за хвилину, за годину, за день, за десять днів доправити сюди звістку про це? Як ви гадаєте?

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Вірно, дідусю дєрвіше. Та як було б добре, якби ця звістка дійшла до мосьє Жордана зараз же, – ми б одразу позбулися його.

Раптом лунає сильний стук, хтось ломиться у зачинені двері, лєдь не зірвавши їх з петель. З-за дверей – схвильований голос мосьє Жордана. Дєрвіш Масталі-шах квапливо збирає дощечки, пхає в хурджун, перекидує його через плече, шмигає до завіси, за якою складено тюки, й ховається там. Мосьє Жордан продовжує несамовито калатати у двері й кричить.

М о с ь є Ж о р д а н . Гатємхан-аго! Шахбаз-беку! Відчиніть двері!

Шєхребану-ханум підводиться, перелякана, і нерішуче йде до дверей. Її дочка Шєрефнісе-ханум починає тремтіти. Ханпері вдаряє по колінах і тихо говорить.

Х а н п е р і . Ох батєчку! Ох матінко!

Шєхребану-ханум відчиняє двері.

М о с ь є Ж о р д а н (*задихаючись від хвилювання*). Дє Гатємхан-ага? Дє Шахбаз-бек?

Ш е х р е б а н у - х а н у м (*перелякано*). Вони обидва сплять у кімнаті Шєрефніси. Сьогодні їздили перевіряти табун, дуже натомилися і з вечора лягли спати.

М о с ь є Ж о р д а н (*голосно, переривчасто*). Ханум, негайно треба розбудити їх. Я мушу їхати, не можу зволікати ні хвилини. Париж! Тюїльрі! Шкода красивої столиці, прекрасного королів-

ства! Францію спостигло велике нещастя! Dommage, Paris! Mon Dieu! [2]

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Що сталося, пане вчений?

М о с ь є Ж о р д а н . Париж зруйнований! Тюільрі у руїнах! Франція загинула! Dommage, Paris! Dommage, Tuileris! [3]

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Слава тобі, Аллаху! Тобто я хотіла сказати: спаси, Аллаху!

М о с ь є Ж о р д а н . Прекрасне місто, прекрасне королівство за одну мить перетворено на руїни! Просто незбагненно! Що це таке? Що це за чаклунство? C'est affreux! Mon Dieu! Mon Dieu! [4]

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Яке чаклунство? Хіба Париж зруйнувало чаклунство, пане вчений? Що ви говорите?

М о с ь є Ж о р д а н (*схвильовано кричить*). Звичайно, чаклунство! Приголомшливо! За одну мить Париж зруйнований!

Від цих слів Шарафнісу-ханум кидає в дрож. Вона не відриває очей од зависі, за якою сховався деревіш.

Х а н п е р і . Ой батечку! Ох матінко!

У цей час вбігають в одній спідній білизні Гатемхан-ага і Шахбаз-бек, розбуджені галасом і криками мосьє Жордана.

М о с ь є Ж о р д а н (*при їх виді*). Ох, ви тут!.. Гатемхан-аго, Шахбаз-беку, ради Творця, якнайшвидше дайте мені коней. Я негайно повинен їхати, я не можу затримуватись. Прошу вас допомогти мені переправитися через Араз.

Г а т е м х а н - а г а (*вражений*). Що сталося, пане вчений? Чому ви від'їжджаєте так поспішно?

М о с ь є Ж о р д а н (*кричить*). Париж у руїнах, Тюільрі зруйнований, французьке королівство загинуло, король утік! Ваш засідатель щойно доставив мені листа з Тебріза від англійського консула. Консул повідомляє про ці події та пише, що зараз вирушає до Лондона кур'єр із важливими паперами. Він мене чекатиме на березі Араза. До дванадцятої години я повинен бути там. Якщо я

спізнюся, кур'єр поїде, а один я не зможу швидко прибути до короля. Луї-Філіп утік в Англію! Mon Dieu! Mon Dieu! [5]

Г а т е м х а н - а г а (*подивований*). Пане вчений, хто зруйнував Париж? Хто перетворив його на руїни?

М о с ь є Ж о р д а н (*схвильовано*). Чорти, дияволи, діви, іфрити, злодії! Кого ще назвати? Благаю вас, Гатемхан-аго, приготуйте коней! Більше не можна зволікати! Dommage Paris! Malheur! Mon dieu! C'est affreux![6]

Гатемхан-ага стоїть вражений. Шерефнісе-ханум тремтить дедалі сильніше. Шахбаз-бек помічає її хвилювання та, здивований, підходить до неї й тихо питає, всміхаючись.

Ш а х б а з - б е к . А ти чому тремтиш, спритнице? Чи не ти наказала зруйнувати Париж, аби я не зміг туди поїхати?

Ш е р е ф н і с е - х а н у м (*уся тремтить і не відриває очей від завіси, за якою ховається дерев'яш. Тихо*) Клянусь Аллахом, це не я! Клянусь Кораном, клянусь усім святим, я тут зовсім ні до чого, я ні у чому не винна.

Ш а х б а з - б е к (*з усміхом*). Поглянь тільки, як вона клянеться, як старається вигородити себе! Чому ти тремтиш? Такий короліві вродливиць, як ти, дозволено й Париж зруйнувати.

Ш е х р е б а н у - х а н у м (*звертаючись до мосьє Жордана*). Пане вчений, ви повезете й нашого Шахбаза?

Почувши своє ім'я, Шахбаз-бек відходить від Шерефніси-ханум.

М о с ь є Ж о р д а н . Що ви, ханум? Я не знаю, де голову прихилити, як же мені везти ще й Шахбаза? Благаю вас, Гатемхан-аго, швидше сідлайте коней і проводьте мене. До полудня неодмінно мушу бути на березі Араза.

Г а т е м х а н - а г а . Ходімо, Шахбазе! Подивимося, що можна вдіяти. Яке нещастя.

Обидва виходять із кімнати. За ними слідує мосьє Жордан. Після їхнього виходу з-за завіси обережно виходить дервіш Масталішах із перекинутим через плече хурджуном та, не звертаючи уваги на жінок у кімнаті, стрімко вибігає і зникає.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Бачила, Ханпері, як усе повернулося?!

Х а н п е р і . Хіба не говорила я тобі, ханум, що немає діла, з яким би не впорався цей дервіш? Я тільки боюся, як би від струсу, що зруйнував Париж, не потерпіли які-небудь інші міста. Адже дервіш казав, що від страшного удару по Нахчеванській і Шарурській дільницях відвалився цілий шматок од гори Арарат.

Ш е х р е б а н у - х а н у м . Так. Після всього, що сталося, дивовижне лиш те, що чоловіки вічно твердять нам: не вірте у чаклунство. Але як можна не вірити, коли на власні очі бачиш подібне.

Х а н п е р і . Як могли б ми на кожному кроці дурити чоловіків і робити усе, що нам заманеться, якби в них був розум?

Шерефнісе-ханум стоїть, охоплена страхом і подивом.

Завіса

КІНЕЦЬ

Примітки

(поки що без нумерації)

Це жахливо! Боже мій! Боже мій! (франц.)

Жаль Париж! Жаль Тюільрі! (франц.)

Це жахливо! Боже мій! Боже мій! (франц.)

Жаль Париж! Боже мій! (франц.)

Жаль Париж! Нещастя! Боже мій! Це жахливо! (франц.)

Ведмідь – переможець розбійника

Вистава про дивовижну подію, яку переказано
і закінчено у трьох діях

Дійові особи:

Засідатель.

Камалов – його перекладач.

Мешаді-Курбан.

Тарверді – його син.

Перзад – його племінниця.

Наджаф.

Намаз.

Залха – його дружина.

Байрам – молодий чоловік.

Велі-Хатун-огли.

Орудж-Насіб-огли.

Сона – мати Тарверді.

Староста.

Козак Матвій.

Франц Фохт – утримувач звіринця.

Керім – осавул.

Селяни й козаки.

ДІЯ ПЕРША

Відбувається в ущелині, під великим дубом. Перзад сидить на камені. Біля неї підтягнутий і озброєний Байрам. Він не зводить очей з Перзад.

Б а й р а м . Нарешті під цим дубом мені вдалося побачитися з тобою, поговорити й облегшити душу. Чому ти озираєшся?

П е р з а д . Боюся!

Б а й р а м . Не бійся. Я не затримаю тебе довго. Скажи мені, Перзад, невже ти вийдеш за Тарверді, станеш дружиною цього

тата, а потім з'явишся серед дівчат і хвастатимеш: і в мене, мовляв, є чоловік?

П е р з а д . А як мені бути? Що ж мені робити? Батько помер, ми з матір'ю лишилися на утриманні дядька. Брата я не маю, жодної підтримки немає. А хіба дядько схоче видати мене за стороннього? Адже він повинен буде передати моєму чоловікові табуни й стада, які залишилися від батька.

Б а й р а м . Виходить, що дядько твій не про тебе піклується, а про твої табуни й стада. Через це він і хоче видати тебе за свого сина, за цього бовдура і боягуза, який за все життя жодного горобця не підстрелив, жодного баранчика не вкрав.

П е р з а д . Що ж мені робити? Значить, мені на роду написано стати дружиною боягуза.

Б а й р а м . Ні, чим стати дружиною боягуза, ліпше кинутися в озеро і втопитися.

П е р з а д . Звичайно, у сто раз ліпше втопитися, ніж бути дружиною Тарверді. Я тільки через тебе не зважуюсь. Якщо ти дозволиш, я жодного дня не житиму на світі.

Б а й р а м . Не дай, Боже! Я лише так, до слова, сказав. Навіщо мені жити на світі, коли тебе не стане. Я ніколи не згоджуся, щоб ти померла, та я не витримаю й того, щоб ти стала дружиною Тарверді. Завтра ж я всаджу Тарверді кулю в бік, а там хай роблять зо мною, що хочуть.

П е р з а д . Тоді другою кулею вбий і мене. Без тебе нема чого мені жити на світі.

Б а й р а м . А чому тобі не жити? Залишишся жива, а там вийдеш за якого-небудь хорошого хлопця, сміливого і спритного парубка. Принаймні не чутимеш насмішок своїх подруг.

П е р з а д . Ох, Байраме! Заради Бога, не край мого серця. З мене й так досить. Якби мені судилося стати дружиною сміливого і спритного парубка, я б дісталася тобі.

Б а й р а м . Це від тебе самої залежить, варто лише захотіти.

П е р з а д . Тобто як від мене залежить?

Б а й р а м . Дуже просто: дозволь мені вивезти тебе.

П е р з а д . Куди?

Б а й р а м . До Карабаху, в Іраван, куди-небудь ще далі.

П е р з а д *(по хвилинних роздумах)*. Ні, мама на це не згодиться. Я одна в неї. Якщо вивезеш мене далеко, вона буде у великому горі.

Б а й р а м . Ну, в такому разі давай я вивезу тебе на другий кінець нашої дільниці.

П е р з а д . Це марна справа. Дядько мій – людина багата, сильна. Якщо ми будемо близько від нього, він ні за що не залишить нас у спокої. Накличе тобі на голову сто тисяч бід, обмовить, віддасть до рук влади, не знаю, чого він тільки не зробить.

Б а й р а м . То як же бути? Тобі вийти заміж за Тарверді, а мені спокійно дивитися на це, стоячи осторонь?

П е р з а д . Не знаю, що робити. Порадь, і я вчиню так, як ти скажеш.

Б а й р а м . Хочеш, я зроблю так, аби Тарверді забрали звідси й ти стала вільна? Згода?

П е р з а д . Так, але тільки щоб Тарверді не вбивали.

Б а й р а м . Добре. Вбивати його ніхто не буде, але Тарверді відправлять звідси подалі.

П е р з а д . На це я згодна.

Б а й р а м . Тоді якнайшвидше пришли сюди Залху, дружину Намаза. Мені треба поговорити з нею.

П е р з а д . Зараз пришлю.

Перзад хоче піти. Байрам утримує її за руку.

Б а й р а м . Стривай, я хочу сказати тобі...

П е р з а д . Що ти хочеш сказати?

Б а й р а м . Жорстока, серце моє палає. Як же ти йдеш, залишаючи мене в такому стані?

П е р з а д . А що мені робити?

Б а й р а м . Хоч кілька крапель бризни на полум'я серця, а потім іди.

П е р з а д . Ось вода перед тобою, в річці, пий скільки хочеш.

Б а й р а м . Хіба можна загасити водою полум'я мого серця?

П е р з а д . А чим можна загасити його?

Б а й р а м . Поцілунком.

П е р з а д (*висмикує руку*). Ох, годі тобі вже! Ради Аллаха, не час жартувати. Пустити мене. А то ще хтось увійде.

Байрам обіймає її за талію і, двічі поцілувавши, відпускає. Перзад підстрибом біжить до кибитки.

Б а й р а м (*ій услід*). Скоріше пришли Залху, я чекатиму її тут. (*Один.*) Ох, Тарверді, Тарверді! Невже ти гадаєш, я допущу, аби Перзад вийшла за тебе? Який же дурень цей хлопець! І не тямить, що йому просто забракне сміливості піти проти мене. Стріляти, як я, він не може, битись, як я, – теж. Та він не вміє ячмінь між двома віслюками поділити. Не відзначився ні молодечтвом, ні розбоем. За все життя він не вкрав жодного коня, не поцупив жодного бика. Вночі він од страху голови не висуне з кибитки. А ще насмілюється витріщати очі на кохану такого зуха! Клянусь Аллахом, якби тільки дозволила Перзад, він би в мене і дня не лишився живим.

За спиною Байрама з'являється Залха.

З а л х а . Здрастуй, Байраме! З ким це ти балакаєш?

Б а й р а м (*повертається до неї*). Це ти, Залхо? З ким я розмовляю? Ні з ким – просто лаю Тарверді.

З а л х а . Що тобі зробив Тарверді?

Б а й р а м . І ти ще питаєш? Він затьмарив моє життя, позбавив мене спокою і радості. Вдень я собі місця не знаходжу, ночі проводжу без сну. Ще трохи, і я збожеволю, блукатиму, як Меджнун, горами й долами, або, як Керем, згорю від кохання.

З а л х а . Але чому? Що сталося?

Б а й р а м . А сталося те, що цей придурок, ця мимра, здумав стати чоловіком Перзад. Заради Аллаха, Залхо, скажи правду, чи буде справедливо, якщо така дівчина, як Перзад, вийде за подібного боягуза?

З а л х а . А хто тобі сказав, що Перзад вийде за Тарверді? Я добре знаю серце Перзад: вона не вийде ні за кого, крім тебе. В її очах Тарверді – це муха, навіть менший за муху.

Б а й р а м . Що з того, що Тарверді в її очах менший за муху? Але ж він липне до Перзад, як муха до солодкого. Не сьогодні, то завтра батько його, Мешаді-Курбан, укладе шлюбний договір і одружить з Перзад сина.

З а л х а . Якщо дівчина не схоче, як же її можуть видати заміж?

Б а й р а м . Ох, Залхо, про що ти міркуєш, Аллах з тобою? Що може зробити молода дівчина, та й хто порахується з її бажаннями? Позітхає й поплаче, а там, не знайшовши виходу, підкориться долі. Тільки я залишуся в печалі й тузі.

З а л х а . То що ж ти думаєш робити?

Б а й р а м . Я хочу знайти засіб, аби прибрати Тарверді.

З а л х а . Ти хочеш його вбити?

Б а й р а м . Ні, на це Перзад не згоджується, та і я не хочу. Який сенс у вбивстві? Адже потому я буду втікачем і втрачу Перзад.

З а л х а . Твоя правда. Та як же ти хочеш прибрати Тарверді?

Б а й р а м . От послухай, як. Він часто буває у вас, дружить з твоїм чоловіком, Намазом. Якщо ви з Намазом схочете допомогти мені в одній справі, я подарую Намазові курдського коня, а тобі корову з телям.

З а л х а . Невже корову?

Б а й р а м . Так, без обману.

З а л х а . І з телям?

Б а й р а м . Та з телям. Повір моєму слову.

З а л х а . А що ж нам треба зробити?

Б а й р а м . Треба під яким-небудь приводом покликати до себе Тарверді й запевнити його, що Перзад шаленіє від нього, але не хоче виходити за нього, тому що боїться глузувань своїх подруг. Ті кажуть, що він боягуз і мимра, що він ні на що не здатний, не відзначився ні у злодійстві, ні у розбої, ні в жодному іншому зухвальстві. Ніхто не чув, аби він умів стріляти й рубати. Яка ж дівчина може такого покохати? Хай же він виявить молодецтво: хай пограбує кого-небудь, принесе гроші або товар, викраде коня, поцупить бика, щоби сказали про нього: от який зух! Тоді й дівчина пишатиметься, що має такого хороброго чоловіка. Тарверді дурний, він усьому вірить і по дурості своїй потрапить у халепу. Тоді Перзад дістанеться мені.

З а л х а . Клянусь Аллахом, добре вигадано. Я постараюся заради такого парубка, як ти.

Б а й р а м . А ти добре збагнула все, що я сказав?

З а л х а . Будь спокійний.

Б а й р а м . Потім ти мені усе розкажеш.

З а л х а . А ти повідомиш засідателя?

Б а й р а м . О ні, донощиком я ніколи не буду. Справа розкриється сама собою. Я тільки хочу знати, аби трохи заспокоїтися.

З а л х а . Добре, я тобі про все розкажу. А тепер піду, справ багато. Скоро стадо повернеться.

Б а й р а м . Іди! Ось візьми у дарунок цю хустку.

З а л х а . Яка гарна хустка! А що в ній?

Б а й р а м . У ній ізюм. Віддаси дітям.

З а л х а . Усім молодцям бути такими, як ти! Хай горе твоє вразить печінку Тарверді. За все життя не одержала я від нього й гнилого яблука. Будь здоровий, зичу тобі здійснення бажань!

Б а й р а м (*услід їй*). Тож не забудь своєї обіцянки!

З а л х а (*обертуючись*). І ти не забудь про корову.

Б а й р а м . Так, так, подарую тобі породисту дійну корову.

З а л х а . І з телям.

Б а й р а м . Ну звичайно, з телям.

З а л х а . Та чи можна не кохати такого молодця, як ти?! Будь здоровий, мій соколе!

Б а й р а м . Усього доброго!

Залха виходить.

Господи, що мені тепер робити? Піду-но в ущелину, пополюю, розвіюся.

Сцена змінюється. Дім Намаза. Намаз і Залха.

Н а м а з . То ти говориш, цей Байрам обіцяв подарувати мені свого курдського коня?

З а л х а . Неодмінно подарує.

Н а м а з . Щось не віриться. При мені відлічили Байрамові п'ятдесят золотих за цього коня, і він не віддав його. Невже він мені його подарує?

З а л х а . Ради Перзад він зараз готовий віддати своє життя. Що для нього кінь або корова?

Н а м а з . А раптом одурить і не дасть?

З а л х а . Не одурить. Ти не знаєш Байрама! Такого доброго, вірного слову хлопця в усьому кочовищі не знайдеш.

Н а м а з . Ця справа дуже доречно мені трапилась. Я й сам не проти втягнути Тарверді в яку-небудь халепу. Його батько, Мешаді-Курбан, напустив на мене осавула й силоміць відібрав гроші, які я був йому винен; моє серце не заспокоїться, доки я не помщуся.

З а л х а . То чого ж ти зволікаєш? Чи трапиться ще така нагода? І коня отримаєш, і злобу зірвеш. Тарверді тут поблизу. Піди, поклич його до нас підживитись. А я вже сама все зроблю.

Н а м а з . Клянусь Аллахом, твоя правда. Піду.

Намаз виходить.

З а л х а (одна). Йй-Богу, цей бідолаха Тарверді не буде винний, якщо послухається мене. Що ж робити, коли дівчата нашого злощасного краю не люблять молодих людей, не здатних ні красти, ні грабувати. Треба б сказати засідателеві, аби він не переслідував бідних хлопців за злодійство і розбій; хай ліпше заборонить дівчатам зневажати хлопців, які не займаються розбоєм. Я ручаюся, що тоді вовки пастимуться з вівцями.

Входять Намаз і Тарверді.

Н а м а з . Подавай-но, дружино, що в тебе там. Ми хочемо їсти.

З а л х а . А що в мене може бути? Чому не поїли в Тарверді, якщо були голодні? Чого до мене явилися?

Н а м а з . Неси, що знайдеться, не розмовляй багато. (Відходить у кут кімнати й починає оглядати свою зброю.)

З а л х а . Усе з'їсте, і на вечір нічого не зостанеться.

Т а р в е р д і . Яка ж ти стала скупа, Залхо!

З а л х а . А чому мені не бути скупкою? Яка мені користь від тебе? Хоч ти обіцяв подарувати мені що-небудь на своїм весіллі.

Т а р в е р д і . Яке весілля?

З а л х а . Не знаєш, яке весілля? Твоє весілля. Ну кажи, що ти мені подаруєш?

Т а р в е р д і . Добре. Подарую тобі пару черевиків. Бачу, ти давно ходиш боса.

З а л х а (убік). Противний скнара! (голосно) Дякую, дуже тобі вдячна. А скоро вже весілля?

Т а р в е р д і . Восени.

З а л х а . Що так пізно?

Т а р в е р д і . Перзад усе відкладає. Каже, що посаг ще не готовий.

З а л х а . А це правда? Можливо, є інша причина?

Т а р в е р д і . Яка ще причина?

З а л х а . А можливо, дівчина тебе не кохає? Можливо, іншому серце віддала?

Т а р в е р д і . Знайшла про що міркувати!.. Дівчина мене не кохає!.. Дурниці ти мелеш! Як дівчина може не покохати мене?

З а л х а . А що ти за добро таке, аби тебе кохали? Що ти зробив за усе своє життя, чим уславивсь, аби дівчата кохали тебе?

Т а р в е р д і . Чим уславився?

Н а м а з . Про що ти міркуєш, дружино? Яке тобі діло?

З а л х а . Ти мовчи! Не втручайся!

Т а р в е р д і . Не твоє діло, Намазе. Вона правду говорить. А ну скажи, Залхо, що значить: я не уславився? А чим я повинен уславитись?

З а л х а . Ходив ти на злодійство?

Т а р в е р д і . Ні, на злодійство я не втрапив. А навіщо мені красти? Мало в мене свого добра?

З а л х а . Добра багато в тебе, та тільки хоробрості в тобі немає. Чи ти кого-небудь пограбував? Чи вбив кого?

Т а р в е р д і . Ні, я не пограбував і не вбив нікого. Хіба я не бачу, що за ці діла засилають до Сибіру, а то й смикають на шибениці?

З а л х а . А хоробра людина нікого не боїться. Обережність – доля боягузів. Через це Перзад і не зважається вийти заміж за тебе. Усі говорять про тебе, що ти боягуз і мимра.

Т а р в е р д і . Хто це говорить?

З а л х а . Усі говорять. Жінки, дівчата, чоловіки, навіть малі діти. Усі жаліють: який, мовляв, хлопець-красень Тарверді, нема йому рівних! Та що з того, коли він боягуз.

Т а р в е р д і . Хто це каже, що я боягуз? Я зовсім не боягуз. Просто я людина обережна, обачна, але не боязлива.

Н а м а з . Та годі вже, дружино. Перестань!

З а л х а . Мовчи, не твоє діло.

Т а р в е р д і . А ти тут причому? Помовч, дай послухати жінку. Значить, так? Перзад не хоче виходити за мене через те, що мене звуть боягузом? Клянусь Аллахом, таке зло бере, що готовий не-гайно вийти на дорогу, пограбувати кого-небудь і довести усім, що дарма базікають про мене дурниці.

З а л х а . А ти на ділі доведи свою хоробрість. Язиком усяке можна патякати.

Т а р в е р д і . Ти лишень покажи мені місце, і я зараз же вирушу туди.

З а л х а . Вийди на Шемахинську дорогу. Там сотні купців проїжджають. Пограбуй одного, другого, принеси награбоване, і тоді побачимо, хоробрий ти чи хвалько.

Т а р в е р д і . А добре б знати: купці їздять озброєні чи без зброї?

З а л х а . Ну, якщо навіть озброєні. То ти ж не з палкою вийдеш їм назустріч. Звичайно, і в тебе буде зброя.

Т а р в е р д і . Ясно, буде. Але хіба можна йти на таке діло одному?

З а л х а . А ти візьми товаришів. Чи ж мало в нас молодців? Та тільки куди тобі на таке діло?

Т а р в е р д і . Кажеш, куди мені? Побачимо, як потім заговорить! Намазе, прошу тебе, знайди мені товаришів.

Н а м а з . Навіщо тобі товариші?

Т а р в е р д і . Розгулятися хочу.

Н а м а з . Не кажи дурниць! Який з тебе грабіжник караванів!

Т а р в е р д і . Йй-Богу, правда! Знайди товаришів!

Н а м а з . Не дурій, кажу. Не твоє це діло.

Т а р в е р д і . Та що ти за людина, справді? Тобі що з того? Ти знайди мені товаришів, а там побачиш, моє це діло чи ні.

Н а м а з . Ну, раз ти наполягаєш, ми покличемо Велі Хатун-огли й Оруджа Насіб-огли, їх ти й візьмеш із собою.

Т а р в е р д і . Лише двох?

Н а м а з . Двох досить.

Т а р в е р д і . І справді, досить. Хай буде так. Тепер пошли за ними.

Н а м а з . Залхо, іди поклич їх сюди.

З а л х а . Та що ти віриш йому: він усе хвалиться...

Н а м а з . Замовкни! Чим Тарверді гірший за інших молодців? Що в нього руки коротші, чи як?

З а л х а . Я його знаю. Він ніколи не зважиться на таке діло.

Т а р в е р д і . Я не зважусь? Ще й як зважусь. От побачиш. Як-найшвидше клич їх, і все буде ясно.

З а л х а . Добре, йду! (*Убік.*) Усьому повірив, бовдур. Здається, піде. (*Виходить.*)

Н а м а з (*тихо*). Знаєш, Тарверді, якщо тобі пощастить, ти повинен виділити мені половину всього, що добудеш. Соромно тобі щось утаїти від мене. Я поможу тобі сховати усі сліди, усе залагодити, але з умовою: що половину всієї здобичі отримаю я.

Т а р в е р д і . Ач ти який! Ради чого ділити шкуру невитого ведмедя? Ти почекай, побачиш, що буде.

Н а м а з . Усе буде, як треба! Я ж не дурна жінка, я тебе знаю. Хіба ти не онук Амір-Аслана, який наодинці ходив на ведмедя?

Т а р в е р д і . Ради Аллаха, скажи, Намазе, чи ти чув про його діла?

Н а м а з . Як не чути! Чи ж не мій дядько Сафар був його другом? Він і розповів мені про всі його подвиги. Дасть Бог, і ми з тобою будемо дружні, як вони. І я дуже сподіваюся, що ти не приховаєш від мене здобичі.

Т а р в е р д і . Гаразд, згода, аби лиш люди не говорили про мене дурниць. Та якщо хочеш знати, я все віддам тобі – на гроші я не ласий.

Н а м а з . Віддаси мені усе? Їй-Богу, ти добре говориш, хлопче. Тепер я переконався, що у твоїх жилах тече кров Амір-Аслана. Тож не забудь обіцянки!

Т а р в е р д і . Ти дай мені товаришів – тоді побачиш.

Н а м а з . А ось і товариші йдуть.

Входять Залха, Велі Хатин-огли й Орудж Насіб-огли.

Велі та Орудж. Салам-алейк!

Н а м а з . Алейк-салам!

В е л і . У чому річ, Намазе? Навіщо ти покликав нас?

Н а м а з . А ось Тарверді запрошує вас піти з ним на прогулянку.

О р у д ж . На прогулянку? Яку?

Н а м а з . Чого питати? Не знаєш, які бувають прогулянки?

В е л і . Я зроду не виходив на такі прогулянки. Хіба що потягти якого-небудь баранчика, чи вівцю, а на більше я не здатний. Не знаю, як Орудж?

О р у д ж . Та ні за що на світі! Коли це я ходив на розбій? Я навіть баранчика чи вівцю не вмію вкрасти.

Н а м а з . Та що ви базикаєте? Хіба ви не чоловіки? Стрілять не вмієте?

В е л і . Ну стріляти ми вміємо, але тільки дичину, а в людей стріляти не наше діло.

Н а м а з . Хто ж говорить, аби в людей стріляти? Сядете на коней, виїдете на поштову дорогу. Раптом назустріч вам верблюжий караван або вірменські купці трапляться. Вистрелите у повітря, налякаєте їх. Яка шкода від такої стрілянини? Вони зі страху розбіжаться врізнобіч, кинуть товари й гроші. Тут ви усе заберете й повернетесь додому. Що тут важкого?

В е л і . Ну куди нам на таке йти? Ми прості пастухи. Розбій не наше діло.

Т а р в е р д і . Послухай, Намазе. Знаєш, примушувати їх не треба. Сам бачиш: бояться люди. Навіщо їх умовляти? Не всі ж такі відчайдушні, як я. Відпусти їх, нехай ідуть.

Н а м а з . Ні, постривай. Велі, чи не соромно тобі відмовлятися? Хіба зайве вам завадить? По-перше, розбагатієте, по-друге, прославитесь.

О р у д ж . Зайве мені не завадить. А слава навіщо мені?

В е л і . Справді, дуже потрібна слава цьому плішивому Оруджові?

Н а м а з . Які ж ви недоладні люди! Невже ви з Тарверді хліб-сіль не їли? Хіба ви не знаєте, що у нашому кочовищі немає людини, багатшої за нього? Він завжди може вам стати у пригоді. Чи ж мало людей, котрим він зробив добро?

Н а м а з . Навіщо ти їх умовляєш? Не треба примушувати. Та й мені хочеться ще трохи подумати.

Н а м а з . Та вони просто невдячні. Молодші завжди повинні слухатися старших.

В е л і . Що скажеш, Орудже? Може, підемо?

О р у д ж . Клянусь Аллахом, не знаю. Хочеш, підемо.

В е л і . Може, на коня добудемо. Я вже два роки хочу купити коня, та ніяк грошей не зберу.

Н а м а з . Звичайно. І на коня добудеш. Хіба можна відмовлятися од такого діла?

В е л і . Ну, що робити! Раз Тарверді хоче, нехай так і буде. Я згоден.

О р у д ж . І я згоден. Не можна ж відставати од товариша.

Т а р в е р д і . Але добряче подумайте...

Н а м а з (*перериває його*). Тарверді задоволений вами й просить вас, не гаячи часу, піти за зброєю і прийти сюди. Зручнішого часу для прогулянки не знайти!

В е л і . Ходім, Орудже.

Велі й Орудж виходять.

Т а р в е р д і . Ти знаєш, Намазе, ми зовсім оминули увагою, що батько мій шанована людина, мешаді. Чи згодиться він, аби я пішов на розбій?

Н а м а з . А ти спробуй попроси дозволу.

Т а р в е р д і . Дарма говориш. Чи можу я сказати батькові: дозволь мені піти на розбій?

Н а м а з . Навіщо ж так казати? Скажи, що поїдеш поливати посіви в долині. Це він, звичайно, дозволить. А ти їжджай прямо на поштову дорогу. Що тут особливого?

Т а р в е р д і . Тобто як: що тут особливого?

Н а м а з . Я хочу сказати, що це легше легкого.

Т а р в е р д і . Знайшов легке діло. Та, клянусь Аллахом, я боюся тільки батька. Й тільки через нього це діло здається мені таким важким.

Н а м а з . Коли людина виявляє боягузтво, завжди вона старається знайти виправдання. Не хочеш іти – роби як знаєш.

Входить Залха.

Залхо, піди скажи хлопцям, аби не клопоталися даремно. Тарверді роздумав.

З а л х а . А я щойно бачила Перзад і встигла шепнути їй дещо на вушко. Як же вона зраділа, як зраділа! Слава Аллаху, говорить, тепер уже ніхто не скаже про Тарверді, що він боягуз, тепер уже не буде мені соромно признатися, що кохаю його. Досі, говорить, дівчата глузували з мене, і я була змушена обходити їх стороною.

Н а м а з . Відома річ: наша дівчина ніколи не покохає чоловіка, якщо він не пограбував кого-небудь або не розбійничав на дорозі. Узяти хоч би нашу Залху. Адже її також вважали красунею...

З а л х а . Ради Аллаха, не мели дурниць, гидко слухати...

Намаз. Йй-Богу, правда. От, приміром, Залха, хіба вона вийшла б за мене, якби я не займався розбоем? Чи не так, жінко?

Залха. Годі тобі молоти! Чи варто згадувать минуле!

Т а р в е р д і . Та я не проти піти, але не маю з собою зброї. Не знаю, як бути. Якщо піти за зброєю додому, то батько здогадається.

Н а м а з . Навіщо тобі додому? Візьми мою шаблю, рушницю, пістолет? Кинджал на тобі є. Дай-но я сам тебе споряджу *(одягає на нього зброю)*.

Т а р в е р д і . Щоб іще взяти?

Н а м а з . Досить і цього. При такому озброєнні можна ціле військо розігнати. Куди вже більше.

З а л х а . Ох, Боже мій! Який ти став страшний, Тарверді! Усі розбіжаться, тільки-но побачивши тебе.

Входять Вели й Орудж.

О р у д ж . Ось і ми!

Т а р в е р д і . Значить, йдемо?

Н а м а з . Ідіть, ідіть! Бажаю вам успіху! Повертайтеся зі здобиччю.

З а л х а . Бажаю тобі, Тарверді, прожити з Перзад до старості, народити дітей. Хай сини твої будуть такими ж сміливцями, як ти.

Т а р в е р д і . Будуть, обов'язково будуть! Або заплямую своє добре ім'я, або повернуся не з порожніми руками.

Виходять.

Н а м а з . Знаєш, Залхо, я домовився з ним, що половину здобичі він оддасть мені.

З а л х а . Ти гадаєш, Тарверді принесе що-небудь, з чого можна буде віддавати половину? Який же ти легковірний! А я не сумніваюся, що йому руки й ноги переб'ють і відправлять додому, Намазе. Ну, хтозна, може, йому й пощастить. Боягуз завжди знайде людину ще боязливішу за себе. В усякому разі, чим би діло не скінчилося, ми не будемо в програті: з одного боку – кінь, з другого – гроші. *(Виходить, потираючи руки.)*

ДІЯ ДРУГА

Відбувається в ущелині Шамшаддінської дільниці. З одного боку видно пагорб.

Б а й р а м (один). І мисливство не вдається... Ні джейрана, ні турача... Навіть зайчик не трапився – хоч би разок вистрелив. Серце стискається. Гірка моя доля! Припустимо, Перзад мене кохає, але що вона може зробити?.. Чи посміє вона піти проти дядька, проти всього кочовища? Хіба в нас зважають на думку дівчини? Ні, сподіватися нема на що, не матиму я щастя. Залха побоїться виконати обіцянку, а Намаз – він хитрий і жадний – не схоче підвести такого багатія, як Тарверді. Ох, Боже мій! Що мені робити, як знести таке горе, чим заспокоїтись, як позбутися печалі?.. А!.. Що за шерех? Здається, за тим кущем... Певно, вовк. Піду, чень, застрелю його, от і видасться, що всадив кулю в бік Тарверді. (Виходить.)

За деякий час з'являється Тарверді з товаришами. Вони йдуть зігнувшись, обережно, озираючись по сторонах.

Т а р в е р д і . Цить... цить... Обережно! Здається, хтось іде по дорозі.

О р у д ж . Так, так! Чується кінський тупіт. Велі, зведи курок, аби усім вистрелити разом.

Т а р в е р д і . Стривай, стривай! Мені гадається, що нам ліпше не стріляти.

В е л і . Як це – ліпше не стріляти? Як же тоді ми зможемо пограбувати? Повернемося в кочовище з порожніми руками, народ засміє нас.

Т а р в е р д і . Чому це засміє? А ми скажемо, що вийшли на дорогу, чекали-чекали й нікого не зустріли.

В е л і . Ніхто не повірить. Я на це не піду.

Т а р в е р д і . Ти не можеш піти без здобичі, а я не можу напасти на безборонних. Не зважусь я на такий гріх. Бо є жалість, співчуття... Ліпше я піду звідси... Я не залишусь...

В е л і . Стривай, милий, стривай! Пізно відступати. Клянусь Аллахом, зробиш крок назад, зведу курок і застрелю тебе, як собаку. Дурню, сину дурня, ти ж сам нас умовив, привів сюди, а тепер хочеш тікати й нас кинути?

Т а р в е р д і . Та не хочу я вас кидати. Я ради вашої ж користі пропоную повернутись назад. А раптом проїжджих буде більше за нас, а раптом вони такі ж хоробрі, як ми? От і намнуть нам боки, переламають руки-ноги.

В е л і . Вовків боїшся – в ліс не ходи. Пізно роздумувати. Слід зупинити проїжджих. І ти будеш з нами, а то пошкодуєш...Хочеш, аби ми були посміховиськом? Якщо зробиш хоч крок назад, я тебе застрелю (*спрямовує на нього дуло рушниці*).

Т а р в е р д і . Всемогутній Аллаху! Невже ми повинні лізти в біду лише для того, аби нас не назвали боягузами? Тож послухай, братику, що я тобі скажу. Ти зовсім невірно розумієш хоробрість. Чи ти знаєш, що таке хоробрість, молодецтво? Найголовніший молодець Кьорогли говорив, що є десять способів виявити хоробрість: дев'ять з них – утекти від ворога, а десятий – зовсім не показуватись йому. Тепер я й пропоную вам на вибір один із способів, вибирайте будь-який.

В е л і . Годі вже проповіді читати. Бачиш, маячить щось там, нагорі. Певно, хтось їде.

Т а р в е р д і (*дивиться*). І справді, хтось їде. Хто б це міг бути? Йї-Богу, їде... Знаєте що... Ви йдіть уперед, а я з тилу вас охоронятиму.

В е л і . Так, покладайся на тебе!.. Ходім, Орудже, подивимось, хто це їде. Дивись, Тарверді, якщо втечеш, клянусь Аллахом, я і в кочовищі зумію з тобою розквитатись. Запам'ятай. (*Виходять.*)

Тарверді один. Потім – німець Фохт.

Т а р в е р д і . Ось що може зробити з людиною любов! Чи міг я коли-небудь подумати, що буду розбійником, грабуватиму на великій дорозі, змушу задрижати весь край... Ох, Боже мій, яка сила в коханні!

Ф о х т . Як добре, що я зійшов з воза, прогулявся пішки. От і квітів набрав. Які красиві квіти і як добре пахнуть! Я повезу їх у дарунок Марії Адамівні! (*помічає Тарверді.*) О жах! Хто це? Боже мій, спаси мене!..

Т а р в е р д і . Ніяк не збагну, що вони там роблять... Зупинили воза... Кучер побіг, сховався у куцах... Молодці, хлопці...От яке діло ми зробили! (*помічає Фохта*) Ох, Боже мій! Як несподівано біда напала!.. Хто це?!

Ф о х т . Ой, ой! Це напевно розбійник і неодмінно вб'є мене! (*Тремтить.*)

Т а р в е р д і . Він, звичайно, теж вийшов на розбій. В нього і рушниця за спиною... Ох, Боже мій, якщо він вистрелить, я пропав! (*Також тремтить.*)

Ф о х т . Ох, Маріє Адамівно, Маріє Адамівно, де ти?

Т а р в е р д і . От тобі й женився на Перзад... От тобі й весілля справив... Ні сіло ні впало в біду потрапив!

Ф о х т . Господи, який він страшний!

Т а р в е р д і . Боже мій, яка в нього довга рушниця! Такої довгої ще я не бачив.

Ф о х т . Тікати, тікати скоріше!

Т а р в е р д і . Треба тікати! Раптом цей злодій прицілиться та вистрелить... Поки є час, ліпше зникнути.

Обидва біжать і ненавмисно зіштовхуються. Обидва виймають гаманці й простягають один одному.

Т а р в е р д і . Ось усе, що я маю, їй-Богу!.. Візьми й відпусти мене.

Ф о х т . Клянуся, тут усе, що я заробив за цю поїздку. Візьми й відпусти мене.

Т а р в е р д і . Ради Аллаха, дай мені повернутися в кочовище...

Ф о х т . Благаю, не вбивай мене! Пожалій!

Т а р в е р д і . То ти не розбійник?

Ф о х т . Я бідний німець. А ти хто?

Т а р в е р д і . Я хто? Не бачиш, нахабо, що я розбійник? Тут, у куцах, ховаються двісті моїх товаришів. А вас скільки чоловік?

Ф о х т . Я один.

Т а р в е р д і . У такому разі біжи скоріше, або зараз уб'ю тебе.

Ф о х т . Ти справді не один?

Т а р в е р д і . Хіба ти не чуєш, як мої товариші галасують?

Ф о х т . Ох, Боже, усе моє добро розкрадуть!.. Ох, Маріє Адамівно, Маріє Адамівно! Яке нещастя впало на мене! Як ми будемо жити після цього?.. (Плаче.)

Т а р в е р д і . Ось ідуть мої товариш. То швидше забирайся достобіса! Біжи скоріше, а то застрелю, як куріпку.

Ф о х т . Ох, ради Бога, стривай, зараз піду. (Тікає.)

Т а р в е р д і (один). І добряче ж я налякав його! Який же я, виявляється, страшний злодій! Якби Перзад могла мене зараз побачити, її серце розірвалось би від страху.

Велі й Орудж ведуть під вуздечку коня, запряженого у воза. На возі дві скрині.

Ну що, хлопці, усі розбіглися?

В е л і . Будь спокійний, розбіглися.

Т а р в е р д і (сміючись). Які вони боягузи, виявляється! І бувають же на світі такі! А яка в нас здобич? Що на возі?

В е л і . Тут на возі дві такі скрині, що зрушити неможливо. Ти, Тарверді, скоріше їх відчини й склади речі в купу, а ми з Оруджем підемо за кіньми. Там один поранений, а решта двоє втекли у куці. Ми їх піймаємо, приведемо, звантажимо на них речі й відвеземо.

Т а р в е р д і . Добре! Ідіть за кіньми. А я зараз відкрию скрині та складу речі у купу. Тільки скоріше вертайтеся, не можна довго затримуватися. Боюсь, як би не напали на мене, і тоді доведеться пролити безневинну кров.

В е л і . Не кажи дурниць, бовдуре! Ти й курку нездатний вбити! Аби лишень сам не втік, а якщо вб'єш людину, то ми тобі вбачаємо задалегідь.

О р у д ж . Ми зараз же повернемося, не турбуйся. Займися скринями.

Т а р в е р д і . Гарзд!

Велі й Орудж швидко йдуть геть.

(Один.) Знову я сам лишився. Ну нічого, кого мені боятися? Господарі втекли... Оце скрині! Не інакше, вони набиті шовками. Хай Перзад до кінця життя носить одні шовки. Нахаба Намаз тепер вимагатиме в мене половину. Чорта лисого! За що йому віддавати половину? А може, у скринях перські шалі або гроші? Подивлюся-но скоріше, що воно там таке? Нібито щось ворушиться. (Піднімає віко скрині, з неї вистрибує мавпа.) Великий Аллаху, що це таке? Звідки у ящику мавпа? Що це за товар? І бувають на світі купці, які торгують подібним мотлохом!

Мавпа шкірить на нього зуби.

Ах ти, нікчемна тварюко, що ти шкіриш на мене зуби?

Мавпа передражнює його.

Ти диви, ще й передражнює. Дуже добре, я віднесу її в дарунок Перзад, хай порадіє. Та як мені піймати її... Ти не бійся, мавпочко, підійди до мене, моя мила мавпочко, підійди ближче!..

Підходить до мавпи, але та відскакує вбік.

Ти диви! Ледь не зачепила мене. Стривай же, побачиш, як я піймаю тебе!

Біжить за мавпою. Та перекидається, стрибає. Потім вилазить на дерево і звідти передражнює його.

Ти диви! Хоче, щоб я теж поліз за нею на дерево. Яка кумедна мавпа! Ух, як я зморився! Що це за дурний купець, катає мавпу

у возі! А я ж думав, що цей шахрай розвозить пристойний товар для продажу; ми й напали на нього й пограбували. Звідки мені було знати, що він дурисвіт. Через нього все зірвалося! От досада! Неможна ж повернутися в кочовище з порожніми руками. Подивлюся-но, що в іншій скрині. Яка велика скриня! Ото в ній, певно, і є справжній товар. А віко яке грубе! *(Виламує віко.)* Ох, Боже мій, хто там хропе? *(Піднімає віко.)*

З ящика вилазить ведмідь і навалюється на нього.

Ой, біда! Ведмідь! Намазе! Залхо! Перзад! Я загинув! Ой, рятуйте, допоможіть! З любові до Аллаха рятуйте мене! Зарікаюсь, ніколи більше не буду виходити на розбій, ніколи не грабуватиму, назавжди зарікаюсь! Каюся! Каюся! Ох, Аллаху, поможи мені! Врятуй! Ніколи більше не займатимусь такими ділами.

Ведмідь дряпає йому щоки, валить додолу і, підім'явш під себе, починає душити. У цю мить на вершині пагорба з'являється Байрам.

Б а й р а м . Що за крик? Здається, ведмідь душить людину.

Т а р в е р д і *(кричить)*. Люди добрі, допоможіть! Рятуйте!

Байрам піднімає рушницю, цілиться у ведмедя і стріляє. Поранений ведмідь залишає Тарверді, кидається у бік, звідки був постріл, і зникає.

(Лежачи на землі.) Боже мій, чи куля не влучила в мене? Ні, слава Аллаху, не влучила! Треба тікати! *(Швидко підхоплюється і біжить.)*

Б а й р а м *(спускається з пагорба і підходить до воза)*. Що це за віз і як сюди потрапили людина й ведмідь? Здається, я поранив ведмедя. Ось і кров. Куди втік ведмідь? І куди поділась людина, яку я врятував?

У цей час з'являються дільничний засідатель, козаки й перекладач.

З а с і д а т е л ь . Знов почали розбійничати! Гей, козаки! Двоє огляньте місцевість, двоє піймайте коней, решта в'яжіть цього розбійника!

Б а й р а м . В'язати мене? Заради Аллаха, не кажи так! Чим я завинив?

З а с і д а т е л ь . Не знаєш, чим завинив? А зламані скрині, віз, постріли – це що? До яких пір ви будете порушувати закони, не виконувати розпорядження влади? Як би мало не було у вас розуму, збагніть, що російський уряд охороняє вас від лезгінів та розбійників. Хоч би за це підкоряйтесь законам. Та ви ж не визнаєте ні порядку, ні дисципліни – що з тобою говорити... Де твої спільники?

Б а й р а м . Не маю жодних спільників.

З а с і д а т е л ь . А де коні?

Б а й р а м . Не знаю.

З а с і д а т е л ь . Старі ваші виверти: не знаю, не бачив. Ти гадаєш цим врятувати свою шкуру?

Б а й р а м . Вислухай мене, пане засідателю. Я полював тут недалеко. Раптом чую крик. Хтось кличе на поміч. Я прибіг і бачу: ведмідь душить людину. Я вистрелив, поранив ведмедя. От і все, більше нічого я не зробив.

З а с і д а т е л ь . Так, добре співаєш! Хочеш мене одурити цими казками? Тебе застали на місці злочину. Діло ясне. Ліпше назви мені своїх спільників.

Б а й р а м . Я вам сказав усю правду.

З а с і д а т е л ь . Послухай, мені жаль тебе. Ти з виду хлопець хороший. Ти ж знаєш, яке покарання чекає на розбійника, спійманого зі зброєю в руках?

Б а й р а м . Звичайно, знаю. Шибениця.

З а с і д а т е л ь . Шибениця. Якщо тобі не жаль себе, пожалій хоч батька й матір. Певно, кохаєш якусь дівчину?

Б а й р а м . Тому я і хвилююся, що маю кохану.

З а с і д а т е л ь . Значить, ти зізнаєшся?

Б а й р а м . Мені нема в чому зізнаватись, не винен я.

З а с і д а т е л ь . Справді, не зустрічав ще такої впертої людини. Хлопці, зв'яжіть його найміцніше і дивіться, щоб не втік. Головою відповідаєте мені за нього. Скажи-но, хлопче, далеко звідси до вашого кочовища?

Б а й р а м . Один агач.

З а с і д а т е л ь . Ми зараз вирушимо туди й розслідуємо справу по гарячих слідах. Але треба ще в канцелярію заїхати. Справ стільки, що не знаєш, за яку братись. Де перекладач?

П е р е к л а д а ч . Я тут, пане засідателю.

З а с і д а т е л ь . Їдьмо. Що за посада, прости Господи! За все відповідаєш, щодня ризикуєш життям. А ці дурні не розуміють, що ми заради них терпимо усі турботи. Осавули, ведіть хлопця за мною.

Усі виходять. Деякий час сцена залишається порожньою. Тоді мавпа спускається з дерева, починає стрибати, перекидатися і зникає.

ДІЯ ТРЕТЯ

Відбувається у кочовищі Шемшеддінської дільниці. В кибитці сидять Тарверді, староста, Мешаді-Курбан, Наджаф, Намаз та інші селяни. Тарверді має перев'язану голову.

Н а д ж а ф . Розкажи-но, Тарверді, що з тобою приключилося? Хто тебе поранив?

Т а р в е р д і . От послухайте, як діло було. Я разом із Велі та Оруджем спустився в долину, аби полити посіви. У Тавуській ущелині раптом назустріч нам віз. Велі з Оруджем задля жарту вирішили налякати хазяїв возу і вистрелили. Люди розбіглись. Віз лишився на місці. Велі з Оруджем пішли ловити коней, а я підійшов до скринь, що були на возі. З однієї з них вискочила мавпа, а з другої – виліз ведмідь, підім'яв мене під себе і став душити. Раптом пролунав постріл. Ведмідь відпустив мене. Я підхопився і дав дראה. А тепер чомусь ні воза, ні коней. Не збагну, що за дивина.

Наджаф. Відомо, яке диво. У Тавуській ущелині повно чортів. Ви натрапили на їх збіговиська, ото й уся дивина. Чи не в середу це сталося?

Тарверді. У середу.

Селяни. І сумніватись нема чого: ви зустріли справжнісіньких чортів; інакше, що робити мавпі й ведмедю на возі?

Наджаф. От що, Тарверді... Має приїхати засідатель, а ти поранений. Ліпше піди куди-небудь. Подивимся, що він сам скаже.

Тарверді виходить. У цей час з'являється дільничний засідатель.
Усі встають.

Засідатель (сідає на лавку). Старосто, ти говориш російською. Скажи-но, що це за люди?

Староста. Це мешканці нашого кочовища. Ось це Намаз, це Наджаф, а це Мешаді-Курбан, людина поважна і багата.

Засідатель. Дуже мені треба його багатство! З Божою поміччю я відучу вас од звички представляти мені багатих. (Звертається до перекладача). Камалове, постав їх у ряд за старшинством. Хто з них старший?

Перекладач. Мені здається, ваше благородіє, що усі вони однакового віку.

Засідатель. Добре, а хто з них вважається розумнішим?

Перекладач. Я гадаю, що усі вони однакового розуму.

Засідатель. Господи Боже мій! Таж хто-небудь із них повинен бути більш кмітливим і тямущим за решту, аби я міг з ним поговорити, розпитати про діло. Я ж не можу говорити відразу з усіма.

Перекладач. У такому разі більш кмітливий і тямущий за інших Наджаф, бо він і російську трохи знає.

Засідатель. Добре. Постав Наджафа першим.

Перекладач ставить Наджафа першим.

Вислухай мене до кінця, а потім відповідай.

Наджаф. Слухаюсь, пане!

З а с і д а т е л ь (*виймає з-за пазухи аркуш паперу*). Пан Фохт, з іноземних підданих, утримувач звіринця, подав мені заяву. Він пише, що позавчора проїжджав зі своїми звірами Тифліською дорогою і трохи відстав од воза. Раптом на віз напало кілька розбійників. На возі перебували американський ведмідь, бразильська мавпа, дві великі гієни та інші звірі. Розбійники-нападники стріляли: одного коня вбили, ведмедя поранили, мавпа зникла. Можна припустити, що речі, які були на возі, розтягнуто. Пораненого ведмедя вдалося знайти у кущах. Одного з грабіжників затримано. Вже є достовірні відомості, що у день події було помічено трьох озброєних вершників, котрі виїхали з вашого кочовища. Безсумнівно, вони з ваших зухів. Ви зобов'язані зараз же видати їх мені, інакше я суворо покараю вас.

Н а д ж а ф . Пане засідателю, ти, певно, людина розумна, якщо тобі довірили таку розлогу дільницю. Наші вороги повідомили тобі неправду, і ти не повинен вірити цим казкам.

З а с і д а т е л ь . Які ж це казки? Розбій у центрі моєї дільниці, серед білого дня – це, по-твоєму, казки?

Н а д ж а ф . Пане засідателю, ти спитай у мене, я доповім усю правду.

З а с і д а т е л ь . Я тільки цього й хочу. Кажі!

Н а д ж а ф . Кілька людей з наших хлопців вирушили у середу поливати посіви. Дорогою вони натрапили на збіговисько чортів. Чорти їхали у возі. По своїй дурості хлопці вистрелили у бік воза, вирішивши налякати чортів, аби ті втекли. Але ж треба було всього лишень сказати «бісмілах». Чорти розсердились. Адже вони можуть прийняти будь-яку подобу; от вони й перетворились на ведмедів, напали на хлопців і покусали їх. А наші вороги склали цілу історію, назвали старшину чортів Фохтом і вводять тебе в оману.

З а с і д а т е л ь (*с е р д и т о*) . Послухай, що ти несеш?

Н а д ж а ф (*повертається до перекладача*). Я не зрозумів. Що сказав пан засідатель?

П е р е к л а д а ч . Пан засідатель зволить питати, що ви йому принесете?

Наджаф (*перекладачеві*). Милий мій, доповідай пану засідателю, що нашу долину звать Горіховою. Тут є тьма горіхів. Бог дасть, коли буде збір, ми мішками носитимемо горіхи пану засідателю. Наш обов'язок добре віддячити пану засідателю, проводити його.

Перекладач (*засідателеві російською*). Ваше благородіє, Наджаф говорить, що коли доспіють горіхи, вони принесуть їх вам мішками, добре віддячать вам і проводять.

Засідатель (*сердито*). Що за дурниці він говорить? Для чого мені горіхи, навіщо мені дякувати? Та й проводити мене не потрібно, мені провідників не треба. Видайте мені розбійників.

Наджаф. Яких розбійників, пане засідателю?

Засідатель. Як яких розбійників? Я тут цілу годину розмовляю з тобою, а ти ще питаєш, яких розбійників.

Наджаф. Та я ж доповів тобі, що наші хлопці ні на кого не нападали, тільки зустріли збіговисько чортів.

Засідатель. Якась дурниця!

Наджаф. Ти багато бачив, пане засідателю, але чи доводилося тобі чути, аби ведмеді, мавпи, гієни, шакали роз'їжджали у возі з міста до міста?

Засідатель. Хіба я сказав, що ведмеді й мавпи роз'їжджали у возі?

Наджаф. А як же сказав?

Засідатель. Я сказав, що їхній власник їхав.

Наджаф. У возі?

Засідатель. Так.

Наджаф. Сам?

Засідатель. Ні, зі своїми звірами.

Наджаф. Він що – падишах звірів?

Засідатель. Не твоє діло ставити питання й розмірковувати.

Наджаф. Я не розмірковую. Але ведмеді й мавпи не можуть їздити у возі. То були чорти, які прийняли їхню подобу.

Засідатель. Господи Боже мій, що за народ такий? Спробуй розтлумач ім. Байрам ні у чому не признається. А ці точно хо-

чуть мене заплутати... Добре, покажіть мені тих хлопців, що зустрілися зі збіговиськом чортів.

Н а д ж а ф . Нащо вони тобі, пане засідателю?

З а с і д а т е л ь . Потрібні.

Н а д ж а ф . Не втягуй нас у біду, пане засідателю. Не слухай наших ворогів.

З а с і д а т е л ь . Яких ворогів?

Н а д ж а ф . Довкола нас. Усі амірлинці – наші вороги.

З а с і д а т е л ь . Та послушайте: про цих вершників мені повідомили не татари, а молокани.

Н а д ж а ф . Найбільш люті наші вороги – молокани. З ними в нас вічні сварки через землю. А тепер виявляється, що вони до того ж майстри на хибні доноси. У мусульман не буває таких дявольських думок. Тепер ми вже покажемо цим молоканам.

З а с і д а т е л ь . Чорт з вами. Наразі видайте мені розбійників, а тоді робіть, що хочете.

Н а д ж а ф . Пане засідателю, якщо розбійників немає, ми ж не можемо їх зробити. Наші хлопці нікого не грабували.

З а с і д а т е л ь (*перекладачеві*). Що мені робити, Камалове? Вони що – і справді мені не вірять?

П е р е к л а д а ч . Їй-Богу, не вірять, ваше благородіє, ні на йоту не вірять.

З а с і д а т е л ь (*звертаючись до козака*). Матвію, піди скажи осавулам, аби привели сюди ведмедя.

К о з а к . Слухаюсь! (*Виходить.*)

З а с і д а т е л ь (*Наджафові*). Зараз я доведу вам, що говорю правду, і молокани тут ні до чого.

Н а д ж а ф . Не турбуй себе даремно, пане засідателю! Як можна довести те, чого не було?

Осаули приводять ведмедя.

З а с і д а т е л ь (*перекладачеві*). Камалове, скажи їм: ось доказ того, що я говорю правду.

Перекладач (*вказуючи на ведмедя*). Засідатель зволить говорити, що ось свідок тому, що він правий.

Наджаф. Ну що ж. Хай цей свідок дасть свідчення, і ми послухаємо.

Перекладач (*засідателеві*). Пане засідателю, він говорить, аби ведмідь дав свідчення, а вони послухають.

Засідатель (*розсердившись*). Як це ведмідь може дати свідчення? А ти бовдур, Камалове, що переказуєш мені це. Хіба сам не можеш відповісти? Матвію, ти знаєш по-татарському?

Козак (*голосно*). Зовсім ні, ваше благородіє!

Засідатель. А хто-небудь із козаків знає?

Козак. Зовсім ні, ніхто не знає. Тільки козак Сотников, двадцять першого полку, бажає вчитися по-татарському.

Засідатель. Мовчати! Дуже мені треба, що хтось хоче вчитися. (*Звертаючись до Наджафа*.) Послухай, ну як же може ведмідь давати свідчення?

Наджаф. Ми ж не говоримо цього, пане засідателю. Ти сам привів сюди ведмедя на очну ставку з нами. В шемшеддінських лісах ведмедів скільки завгодно. Кожен може спіймати ведмедя. З цього зовсім не випливає, що ведмеді й мавпи мандрують світом у возах.

Засідатель. Значить, ви не назвете розбійників?

Наджаф. Пане засідателю, яких же розбійників вам назвати, якщо ми їх не маємо?

Засідатель. Сліди розбійників виявлено, і я знайду засіб для їх упіймання. Але вам буде зле.

Наджаф. На все Божа воля! Від долі не втечеш.

Засідатель. Ну, тепер забирайтеся геть з очей! Марно я втратив з вами стільки часу. Я сам вирішу, що робити.

Усі виходять.

Як же тепер бути? Байрам, мабуть, не винний, хоча обставини проти нього. Гей, старосто, ти знаєш цих хлопців, які зустріли чортів?

Староста. Ні, ваше благородіє, не знаю.

З а с і д а т е л ь . А ти не чув, хто вони?

С т а р о с т а . Ми люди прості, ваше благородіє, звідки нам чувати.

З а с і д а т е л ь . А можна їх розшукати?

С т а р о с т а . Як їх розшукаєш, коли усі наші хлопці поховались?

З а с і д а т е л ь . Поховались? Навіщо ж їм ховатись, якщо вони невинні?

С т а р о с т а . Жінки підслуховували за кибиткою і розпустили чутку, що засідатель хоче арештувати тих, хто напав на збіговисько чортів. Усі хлопці й розбіглися зі страху.

З а с і д а т е л ь . Добре, йди. Розмовами з вами нічого не домогтися. Всі стануть говорити, що нікого не знають, нічого не розуміють, нікуди не їздили. Як же бути? Гей, козаки, приведіть сюди арештованого.

Козаки вводять Байрама, в нього зв'язані руки.

Чим ти можеш довести, що невинний?

Б а й р а м . Ваше благородіє, ви знаєте наш край. Самі подумайте, чи міг я один вийти на розбій?

З а с і д а т е л ь . То чому ж ти не хочеш назвати своїх товаришів?

Б а й р а м . Я вам уже доповідав, що не маю товаришів.

З а с і д а т е л ь . Ти їх мав, але вони кинули тебе і втекли.

Б а й р а м . Ваше благородіє, це ніяк не в'яжеться з правилами розбою. Розбійник ніколи не кине товариша і не втече. А як скінчать діло, то вже не розстаються один з одним... Та звідки вам знати все це? Ви, певно, ніколи не ходили на розбій.

З а с і д а т е л ь . Я піймав багато розбійників, хоч і не розбійничав сам. Я знаю, що ти говориш правду.

Б а й р а м . До того ж, ваше благородіє, якби я був винний, то, за нашим звичаєм, ніколи б не здався без опору.

З а с і д а т е л ь . Це теж вірно. Хто ж тоді винний?

Б а й р а м . Цього я точно не знаю, але якби й знав, то важко було б мені сказати.

З а с і д а т е л ь . Чому?

Б а й р а м . Тому що людина не може видавати своїх братів.

З а с і д а т е л ь . Значить, один ти й постраждаєш. Шкода тебе, а нічого не поробиш. Чи маєш яке-небудь прохання, побажання?

Б а й р а м . Ваше благородіє. Я маю одне прохання, тільки якщо дозволите.

З а с і д а т е л ь . Говори, яке прохання?

Б а й р а м . Не знаю, чи можу я насмілитись?

З а с і д а т е л ь . Чому ж ні? Говори. Слухаю.

Б а й р а м . Ваше благородіє, мені б хотілось... якщо ви дозволите... попрощатися.

З а с і д а т е л ь . З батьком?

Б а й р а м . Ні.

З а с і д а т е л ь . З родичами?

Б а й р а м . Ні... Втім, якщо не можна, то воля ваша.

З а с і д а т е л ь (*убік*). Бідний, в нього якесь горе! (*звертається до Байрама*) Дай слово, що не втечеш, я тобі дозволю.

Б а й р а м . Аллахом клянуся, що не втечу.

З а с і д а т е л ь . Гей, осавуле Керіме, розв'яжи йому руки й залишайся при ньому, аби не втік. Камалов! Я повернуся в управління, віддам деякі розпорядження щодо розшуку розбійників. І потім ще треба привести німця Фохта.

П е р е к л а д а ч . Так, пане, поїдемо.

Усі виходять.

Б а й р а м (*Керімові*). Хороша людина цей засідатель. Але він не знає, що ми з тобою старі друзі.

К е р і м . Чи не хочеш ти сказати, що я повинен тебе відпустити?

Б а й р а м . Ні. Я дав слово засідателеві й ніколи не втечу. Маю іншу справу до тебе.

К е р і м . Яку справу?

Б а й р а м . Я хочу просити тебе скоріше піти до Залхи й розповісти їй, що зо мною сталося.

К е р і м . До дружини Намаза?

Б а й р а м . Так.

К е р і м . Розповісти, що з тобою сталося?

Б а й р а м . Так.

К е р і м . А ще що?

Б а й р а м . Більше нічого.

К е р і м . Добре. (*убік*) Дивний чоловік, адже при бажанні міг утекти. (*Виходить.*)

Б а й р а м (*один.*). Ох, Боже мій! Чи зрозуміє Залха? Чи здогадається вона? Чи побачу я ще раз Перзад? Залха – хитра жінка, та чи можна покластися на неї? Ох, дякую тобі, Аллаху, за милість. Перзад іде!

Входить Перзад. Залха вартує віддалік.

Ох, лане моя, джейране мій, чи це ти? Прийшла? Дай обійняти тебе, мила, дай надивитися на тебе! Навіщо ти плачеш, світло очей моїх? Чи ти боїшся мене? Не бійся. Правда відкриється, мене звільнять.

П е р з а д . Перш ніж відкриється правда, усе буде скінчено! Чому тебе арештували? Чому на тебе, невинного, впала така біда?

Б а й р а м . Є за мною одна провина – хто рие яму другому, сам у неї потрапить. Я рив яму другому, от і потрапив у неї сам. Невже ти хочеш тепер, аби я вкрив себе ганьбою, став донощиком і видав Тарверді?

П е р з а д . Видай його! Я його ненавиджу!

Б а й р а м . Не журися, Перзад! Дасть Бог, я не помру, і ти будеш щаслива зо мною.

П е р з а д . Ох, Байраме, не бути вже мені щасливою. Нещастя надто близько.

Б а й р а м . Що це значить, Перзад? Що ти говориш? Ради Творця, скажи, яке ще нещастя?

П е р з а д . Мені оголосили рішення дядька. Усе скінчено, Байраме! Усе вже приготовлено до весілля. Через день моє весілля.

Б а й р а м (*скрикнувши*). То тебе видають за Тарверді? Боже, не допусти цього! Злодій хоче усього позбавити мене, зробити нещасним! Клянуся Творцем – або я вб'ю його, або піду на смерть.

Перзад . І я теж помру. Ні за що не стану дружиною Тарверді.

У цей час входять Мешаді-Курбан, Сона і кілька селян.

Сона . Ах ти безсоромна! Що ти тут робиш з чужим чоловіком? Геть звідси, негідна!

Підходить Керім.

Керім . Мовчи, стара. Я не дозволю тобі прогнати цю дівчину. Вона не кохає Тарверді, й ви не посмієте її видати за нього силоміць. Дівчина кохає Байрама.

Мешаді - Курбан . А ти чого лізеш не у своє діло? Ти хто такий? Вона моя племінниця і повинна мене слухати. За кого схочу, за того й видам. А ти помовч собі!

Керім . Ти не маєш права розпоряджатися дівчиною!

Мешаді - Курбан . Я тобі покажу, маю я право чи ні. Гей, Перзад, іди звідси!

Керім . Подивлюся, що ти мені покажеш. Не йди, Перзад, стій на місці. Подивимося, хто посміє взяти тебе з рук засідательського осавула.

Мешаді - Курбан . Ти нас засідателем не лякай! Кишки з тебе випущу.

Оголивши кинджал, наступає на осавула; Керім також оголяє кинджал, і вони кидаються один на одного. Починається бійка. Селяни розборонюють їх. Вбігає Тарверді, голова в нього перев'язана.

Тарверді . Хто сміє затримувати мою наречену? Клянусь Аллахом, усіх переб'ю, всіх на шматки порубаю!

Люди утримують його.

Пустить мене, а то всіх на шматки порубаю!

Староста . Що ти говориш, Тарверді? Хочеш порубати на шматки засідательського осавула?

Т а р в е р д і . А що за важлива персона засідательський осавул? Я й засідателя не боюсь, і губернатора, і начальника не боюсь!.. Ух, як болить рана, мовби ріжуть!

М е ш а д і - К у р б а н . Гей, баби, доволі галасу! Йдіть звідси.

Б а й р а м (*тихо Перзад*). Вийди-но, Перзад! Подивимось, що буде далі. Прийде засідатель, я скажу йому.

У цей час уходить засідатель.

З а с і д а т е л ь (*голосно*). Шашки наголо! Ніхто не руш!

Настає тиша.

Пане Фохт, підійди ближче й подивися, чи не впізнаєш серед них людину, яку ти зустрів у лісі?

Ф о х т . Слухаюсь, пане засідателю, зараз подивлюся.

Починає розглядати обличчя присутніх. Тарверді повертається до нього спиною. Фохт бере його за руку.

Т а р в е р д і . Ти чого хапаєш мене?

Ф о х т . Повернися-но сюди! А голова чому перев'язана?

Т а р в е р д і . зуб болить.

Ф о х т (*подивившись йому в обличчя*). Пане засідателю, ось ця людина.

Т а р в е р д і . Не вірте, ваше благородіє! Я два місяці хворю! Три роки я хворий.

З а с і д а т е л ь . Зараз побачимо. (*Зриває з нього пов'язку і кидає додолу.*) Що це за рани?

Т а р в е р д і . Ваше благородіє, в мене зуби болять.

З а с і д а т е л ь . Ні, голубчику, це сліди від кігтів ведмедя. Козаки, в'яжіть його.

Т а р в е р д і (*кидається до ніг засідателів*). Ваше благородіє, досі я ніколи не ходив на розбій і більше ні за що не піду.

Козаки хочуть в'язати Тарверді.

Мешаді - Курбан. Люди добрі, не дозволяйте! В мене єдина втіха – мій син.

Селяни й жінки кидаються вперед, намагаючись вирвати Тарверді з рук козаків.

Засідателю (піднімає пістолет над головою). Хто зробить крок, застрелю на місці.

Селяни й жінки відступають.

(Козакам.) В'яжіть його.

Байраме, ти вільний.

Байрам. Ваше благородіє, я винний. Вислухайте мене, ваше благородіє!

Засідателю. Як так винний? Що ти говориш?

Байрам. Ваше благородіє, це я підучив Тарверді піти на розбій.

Засідателю. Навіщо ж?

Байрам. Він хотів відняти в мене кохану.

Засідателю. Чи не це твоя кохана? (Показує на Перзад.)

Байрам. Так, ваше благородіє, вона.

Тарверді. Ваше благородіє, мене збили з пантелику. Я мирна, тиха людина. Мені сказали, що я боягуз. І я зі страху, що мене вважатимуть боягузом, пішов на розбій.

Засідателю. Дурню, що з того, коли тебе назвали боягузом? От і потрапив тепер у халепу!

Тарверді. Але ж тоді жодна дівчина не схотіла б вийти за мене заміж. Ось ця дівчина, яку ти бачиш, моя двоюрідна сестра і наречена. Мені сказали, що коли я не покажу молодечтва і не прославлю свого імені, вона ні за що не піде за мене. От я й повірив, пішов на розбій та, як на зло, напоровся на цього клятого ведмеда.

З а с і д а т е л ь . Ти, Байраме, вчинив дуже недобре. Та оскільки ти мужньо визнав свою провину, я тобі прощаю. Більше так не роби. Камалове, спитай дівчину, за кого з цих молодих людей вона хоче вийти.

Перекладач запитує в дівчини.

П е р з а д (*перекладачеві*). Скажи засідателеві, що я ніколи не вийду за Тарверді. Якщо мене віддадуть за нього, я неодмінно накладу на себе руки.

П е р е к л а д а ч (*засідателеві*). Дівчина не кохає Тарверді.

З а с і д а т е л ь . Ясно, що вона воліє вийти за Байрама. Мешаді-Курбане, відмовся від свого задуму, нехай дівчина вийде за Байрама. Видно, що це хоробрий хлопець. Я візьму його до себе в осаули, і він ще стане вам у пригоді.

М е ш а д і - К у р б а н . Ваше благородіє, я згоден, аби лишень ви сина збавили від халепи.

З а с і д а т е л ь . Пане Фохт, чи ти згоден скінчити це діло миром?

Ф о х т . Як миром, ваше благородіє?

З а с і д а т е л ь . Тобто одержати гроші й залишити у спокої цю людину.

Ф о х т . Одержати гроші й залишити його у спокої? Гаразд, пане засідателю. Я згоден одержати гроші. Й дуже навіть задоволений.

З а с і д а т е л ь (*Мешаді-Курбанові*). Мешаді, твій син завинив, і я не можу зам'яти справу, але якщо ти вдовольниш цього німця, то я під яким-небудь приводом попрошу в уряді помилування для Тарверді. Я не сумніваюся, що він буде помилуваний.

Т а р в е р д і . Який же ви привід знайдете, ваше благородіє?

З а с і д а т е л ь . Я напишу, що ти пішов на це діло через дурість.

Т а р в е р д і (*вклоняється*). Так, ваше благородіє, так воно і є.

З а с і д а т е л ь . Слухайте всі. Нехай це буде вам уроком. Час вам зрозуміти, що ви не дикий народ. Соромно вам займатися поганими справами. Годі чинити злодійство і розбій. Невже ви не знаєте, скільки добра вам робить російський уряд, від яких бід він охороняє вас? Треба усім знати, хто ваше начальство, і виконувати його накази.

Візір Лянкяранського ханства

Вистава про дивовижну подію, яку переказано і закінчено в чотирьох діях.

Дійові особи:

Хан провінції Лянкяран.

Мірза-Хабіб – його візір.

Зіба-ханум – перша дружина візира.

Шеле-ханум – друга, улюблена дружина візира.

Ніса-ханум – сестра Шеле-ханум, дівчина, яка мешкає в домі візира.

Пері-ханум – мати Шеле-ханум, яка також мешкає в домі візира.

Теймур-ага – племінник хана, який кохає Нісу-ханум.

Гаджі-Салах – купець.

Ага-Бешір – управитель візира.

Гейдар – ферраш (поліціант) при візирі.

Керім – конюх візира.

Ходжа-Масуд – араб, євнух візира.

Селім-бек – начальник зовнішньої охорони хана.

Гедір-бек – його помічник.

Самед-бек – начальник ханової поліції.

Азіз-ага – начальник ханових слуг.

Рза – молочний брат Теймур-аги.

Візирів ферраші, беки.

Ханові ферраші, прохачі в ханському палаці.

ДІЯ ПЕРША

Відбувається п'ятдесят років тому, на березі Каспійського моря, в місті Лянкяран, у домі візира Мірза-Хабіба. Візір сидить у кімнаті першої дружини, перед ним, схрестивши руки на грудях, стоїть Гаджі-Салах.

В і з и р . Я чув, Гаджі-Салаху, що ти їдеш до Решту. Це правда?
Г а д ж і - С а л а х . Так, пане.

В і з и р . Маю до тебе доручення, Гаджі-Салаху. Тому я й ви-
кликав тебе.

Г а д ж і - С а л а х . Наказуй, пане. Всією душею готовий я ви-
конати твоє доручення.

В і з и р . Гаджі-Салаху, ти повинен замовити в Решті німтене з
блакитної парчі, аби подібного не можна було знайти в Лянкярانی.
Коротше кажучи:

*Треба золотом світлим розшити німтене комірець
І найтоншій вибрати шовки.
Щоб на них появилсь непомітний для нас узірець,
Наче нить, що снують павуки.
Щоб коханий коханий сіяв, як в шовку промінець
І любов їх тривала віки,
Щоб малюнок, подібний на місяця сяючий лик,
Пропливав, освітивши хмарки...*

*Щоб цінитель, бува, в копітке вишивання не вник
І промовив: узорець тонкий!
Цей привабливий шовк, де мов сонячний зайчик приник,
Став, мов витвір казковий руки.
Покривало Кааби – убору чудовий двійник!
Німтене вітерцем мов зворушує дотик легкий.
Усміхається легінь, а з ним молодіє старик,
І зникає їх смуток гіркий...*

Коли воно буде готове, замовиш ювелірові двадцять чотири золоті
гудзики, менші за куряче яйце, але більші за голубине, даси пришити
їх до бортів і привезеш німтене, коли повернешся. Ось тобі п'ятдесят
золотих. (Кладе перед ним гроші, загорнуті в папір.) Якщо не виста-
чить, додам; коли повернешся, розрахуємось. Чи скоро ти назад?

Г а д ж і - С а л а х . Через місяць. Їду з готівковими грошима
закупити шовк і повернуся. Інших справ не маю. Але добре було
б, пане, знати розмір німтене. Я замовлю, а воно раптом тісне чи
широке, довге чи коротке. Тоді перед вашою милістю буду винен я.

В і з и р . Це нічого. Замов трохи ширше і довше. А якщо буде не якраз, переробимо.

Г а д ж і - С а л а х . А чи не можна, пане, привезти матерію та гудзики, аби вже тут викроїли та зшили по фігурі тій, для кого це німтене призначено.

В і з и р . Яка ти нестерпна людина, справді! Звук багато говорити. Аби похвалитися своїми знаннями. Ти хочеш, аби я посвятив тебе у всі тонкощі? Та чи знаєш ти, скільки я матиму неприємностей, якщо дозволю кроїти й шити це німтене тут?

Г а д ж і - С а л а х . Ні, пане, звідки мені знати?

В і з и р . У такому разі доведеться заздалегідь пояснити тобі, в чому річ, інакше ти, їй-Богу, підеш і просурмиш на базарі усім і кожному, що візир дав тобі таке-то доручення, і мені доведеться попроситися зі спокійним життям. Річ у тім, мій дорогий, що до Новруз-байраму лишилося всього два місяці, а я хочу до свята піднести це чудове німтене Шеле-ханум. Якщо тут його замовити, то Зіба-ханум вимагатиме таке ж собі. Замовити й для неї – непотрібна витрата грошей, бо їй воно ні до чого. Не замовляти – нажити нескінченні неприємності й головний біль.

Г а д ж і - С а л а х . Але, пане, Зіба-ханум може захотіти німтене і в тому разі, якщо ти подаруєш Шеле-ханум привезене німтене.

В і з и р . Великий Аллах! От ще біда! Та що тобі за діло? Виконуй те, що тобі наказують.

Г а д ж і - С а л а х . Слухаюся, пане!

В і з и р . Коли віддаватиму, скажу, що німтене надіслала в дарунок Шеле-ханум моя сестра, дружина Ідаят-хана; тоді Зіба-ханум повірить, що я тут ні до чого. Але гляди, не бовкни про це нікому!

Г а д ж і - С а л а х . Ні, пане, хіба я посмію розголосити твою таємницю?

В і з и р . Ну йди. Ти вільний.

Гаджі-Салах, вклонившись, виходить, Зіба-ханум швидко й гучно розчиняє обидві половини інших дверей і з криком уривається до кімнати. Здрігнувшись від несподіванки, візир озирається.

З і б а - х а н у м . Замовляєш для любимої дружини німтене з золотими гудзичками? Браво, браво такому чоловічкові! А мені скажеш, що його надіслала в дарунок Шеле-ханум, твоя сестра? Гарно вигадано. Чи мені не знати твою сестру? Через скупість вона кладе сир у банку і лише ззовні торкається хлібом її стінок. І то вона розщедриться настільки, що надішле твоїй дружині в дарунок німтене вартістю п'ятдесят-шістдесят туманів!

В і з и р . Що ти базікаєш, дружино? Яке німтене? Який дарунок? Чи ти не збожеволіла?

З і б а - х а н у м . Не хитруй! Нема чого мене дурити! Я чула всю розмову з Гаджі-Салахом від початку до кінця. Ще коли ти послав за Гаджі-Салахом, я відразу здогадалася, що це недарма. Тихенько підкралася і стала підслухувати за дверима. Ну що ж, вітаю! Твоя дружина в німтене з золотими гудзиками. Нехай радіє Теймур-ага, що його коханій замовляють нове німтене; нарядиться і кривлятиметься перед ним.

В і з и р . Які зухвалі слова ти говориш, дружино! Як тобі не соромно при мені брехати на іншу дружину, ображати її честь?

З і б а - х а н у м . Я образила би твою честь, якби завела собі молодого коханця. Твою честь плямує Шеле-ханум, яку вдень і вночі тримає в обіймах Теймур-ага. Моя служниця не раз бачила це на власні очі.

В і з и р (змінюючись на обличчі). Ніколи я не повірю ні тобі, ні твоїй служниці.

З і б а - х а н у м . Не ми одні говоримо про це. Увесь Лянкяран про це знає. Лише ти заплющуєш очі на підступність цієї негідниці, через яку втратив і честь, і добре ім'я.

В і з и р . Звідки Шеле-ханум знає Теймур-агу, де вона могла його побачити?

З і б а - х а н у м . Ти сам його показав їй, сам їх познайомив.

В і з и р (голосно). Я показав? Я познайомив?

Ш е л е - х а н у м . Так, так! Ти показав, ти познайомив. Чи не ти у свято посту прийшов і мовив своїй дружині, що хан влаштовує за фортечним муром боротьбу бекських синів, і запропонував їй із сестрою Нісою-ханум піти туди у супроводі євнуха та служ-

ниці, розстелити килими на фортечнім мурі й помилуватися видовищем. Вони й вирушили туди. Теймур-ага, двадцятип'ятирічний чарівний красень, поборов усіх бекських синів. Шеле-ханум закохалася в нього. Хто знає, які хитрощі вона використала, щоб затягти Теймур-агу в свої тенета, але він втрачає спокій, якщо хоч день не побачить її. Чи не я казала, що непристойно тобі у п'ятдесят літ одружуватися з молодою дівчиною! Ти не послухався мене, от і мучся тепер. Ти заслужив на це!..

В і з и р . Годі, йди звідси! В мене справи. Треба листи писати.

Зіба-ханум виходить.

(Один.) Не віриться, щоби Шеле-ханум була здатна до такої підступності. Вельми може бути, що Теймур-ага вразив її своєю силою – адже вона недосвічена, майже дівчинка. Вона похвалила його при Зібі-ханум, а ця сварлива баба приписала все любовному потягу й рие бідоласі яму. Про всяк випадок треба буде запевнити Шеле-ханум, що Теймур-ага не такий вже силач і що бекські сини, яких він переміг у єдиноборстві, просто жовтороті пташенята. Можливо, мені вдасться її переконати, і вона розчарується, забуде про нього. Одначе треба йти до хана. Коли повернуся, зайду до неї та що-небудь вигадаю.

Встає, збираючись виходити. Входить Зіба-ханум.

З і б а - х а н у м . Що ти замовиш на обід і на вечерю? Велю приготувати.

В і з и р . Зміїну отруту, пекельні плоди! Ти вже нагодувала мене такою стравою, що я цілий місяць не відчую голоду.

Рушить до виходу. Іде, замислившись і дивлячись на двері, наступає на ребро випадково кинутого в кімнаті решета, протилежне ребро підіймається і з силою б'є його по коліну. Скрикнувши від болю, візир хапається за коліно. Потім зі спотвореним обличчям кидається до дружини і кричить.

Звідки тут це решето?!

З і б а - х а н у м (здивовано). Не знаю, візире. Ферраше!

Ферраш Гейдар з'являється з передпокою та вклоняється, склавши руки на грудях. Зіба-ханум прикриває обличчя хусткою і відходить у кут кімнати.

(Сердито.) Гейдаре, як опинилося в кімнаті це решето?

Г е й д а р . Вранці, коли я підмітав кімнату, ваша милосте, сюди прийшов конюх Керім із решетом у руках. Він трохи поговорив зі мною та пішов. Певно, коли відходив, забув решето тут.

В і з и р . Негайно покликати сюди конюха!

Ферраш виходить.

Що треба було конюхові в моїй кімнаті? Та ще й з решетом? Сьогодні зусібіч на мене сиплються одні неприємності. Щоразу, коли я прийду в цю кляту кімнату, не обходиться без якої-небудь біди.

З і б а - х а н у м . Звичайно! Це тому, що в кімнаті немає Шелеханум. Якщо так, то навіщо ти ходиш сюди? Ходи в кімнату Шелеханум.

Входять ферраш і конюх.

В і з и р (сердито). Слухай, Керіме, навіщо ти заходив до моєї кімнати? Твоє місце на конюшні. Та як ти посмів зайти до моєї кімнати?

К е р і м . Ваша милосте, я зайшов сюди лише на хвилинку, спитати Гейдара, чи виїжджатиме сьогодні ваша милість чи ні? Я спитав і зразу ж пішов.

В і з и р . А навіщо ти кинув тут решето?

К е р і м . Решето було в мене в руці. Мені треба було просіяти ячмінь для коней... Я забув решето тут.

В і з и р . А чому потім його не забрав?

К е р і м . Я і в гадці не мав, що воно могло залишитися тут. Я шукав його всюди.

В і з и р . Звідки в тебе розум, негіднику! (феррашеві) Гейдаре! Поклич негайно управителя Ага-Бешіра. Та принеси палиці й фалаку. Поклич ще трьох феррашів із зовнішньої охорони.

Гейдар виходить.

К е р і м (*тремтить і плаче*). Ваша милосте, простіть мені, ради хана!

В і з и р (*гнівно*). Мовчи, собако, сину собаки!

К е р і м (*схлиуючи*). Ваша милосте, я винний, ради батькової могили, простіть мені! Хай я буду проклятий разом із батьком та дідом, якщо ще раз ступлю сюди ногою.

В і з и р . Мовчи, віслуче, віслучове сім'я!

Входять управитель Ага-Бешір, ферраш Гейдар зі зв'язкою палиць під пахвою та з фалакою в руці, трое феррашів. Усі вклоняються.

(феррашам). Поваліть управителя, вкладіть ноги у фалаку!

Ферраш валять управителя на підлогу, вкладають його ноги у фалаку. Двоє тримають за кінці фалаки. Двоє беруть по палиці.

Бийте!

Ферраші б'ють.

А г а - Б е ш і р . Ради Аллаха, ваша милосте, в чому я завинив?

В і з и р (*гнівно вказує рукою на решето*). Що це за решето в моїй кімнаті?

А г а - Б е ш і р . Яке решето, ваша милосте?

В і з и р . От відчуєш палицю, збагнеш, яке решето.

Ферраші б'ють.

А г а - Б е ш і р . А-а-ай! Рятуйте! Пробі! Ну, в чому моя провина? Скажіть, у чому моя провина, а там хоч убийте.

В і з и р (феррашам). Стійте! Ага-Бешіре, ти винен у тому, що не пояснив кожному службовцеві в моєму домі його обов'язків. Усі службовці в моєму домі підпорядковані тобі, й ти повинен кожному з них вказати його місце, дати роботу. Конюх, окрім конюшні, ніде не повинен тинятися, решето ніколи не повинно валятися в моїй кімнаті. Сьогодні конюх Керім зайшов до моєї кімнати з решетом, кинув його тут і пішов. Я несподівано наступив на решето, і воно так пригріло мене по коліну, що я й зараз від болю не можу підняти ноги. Я – візир, управляю великим краєм, дбаю про нього, а ти, бовдуре, не можеш простежити за одним моїм домом і керувати моїми слугами.

А г а - Б е ш і р . Ваша милосте, Аллах дав тобі велику голову і глибокий розум. Як я можу рівнятися з тобою?

В і з и р (феррашам). Бийте!

А г а - Б е ш і р . Благаю, ваша милосте, цього разу простіть мені. Такого неладу ніколи більше не буде.

В і з и р (феррашам). Відпустіть! Цього разу я тобі прощаю, Ага-Бешіре. Але якщо решето ще раз опиниться в моїй кімнаті, вважай себе мертвим.

А г а - Б е ш і р (встає). Так, ваша милосте, будьте спокійні.

В і з и р . Ну, ідіть.

К е р і м (тихо). Слава тобі, Господи!

Вибігає раніше за всіх, виносячи решето. За ним ідуть інші. Після всіх виходить візир.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Відбувається у кімнаті Шеле-ханум. Теймур-ага і Ніса-ханум розмовляють наодинці.

Теймур-ага. Що нам робити? І що за фантазія з'явилася візирові? Хіба я вмер, що візир вирішив оддати тебе заміж за іншого? Навіщо він домагається цього родичання?

Ніса-ханум. Навіщо? Хіба ти сам не знаєш? Звичайно, він домагається влади, шукає почестей.

Теймур-ага. А хіба йому недостатньо влади й почестей, якими наділив його хан?

Ніса-ханум. Можливо, й достатньо, але саме його становище ненадійне. Цим родичанням він хоче зміцнити і свою владу, і своє місце при хані.

Теймур-ага. Який дурень! Хіба він сам не бачить, як розправляється хан навіть із родичами? Але так чи інакше нам треба знайти який-небудь вихід зі становища. Даремно ти досі не дозволила мені сповістити візира. Завтра ж надішлю до нього людину і заявлю, аби він відмовився від свого наміру, а то буде лихо.

Ніса-ханум. Ні за що, Теймур-аго! І думати не смій про це! В жодному разі не можна нічого повідомляти візирові, адже він завжди говорить, що хан шукає лише приводу, аби погубити тебе. І тому, як мені відомо, він не раз радився з візиром. Якщо візир дізнається, що ми кохаємо одне одного, він негайно піде до хана й, аби вислужитися, доповість йому, що ти зазіхаєш на його наречену. А до того ж і сам візир вельми ображений на тебе.

Теймур-ага. Хіба мало хану, що він захопив країну і владу, які по праву повинен був успадкувати я? Тепер він домагається і моєї загибелі. Це в нього не вийде.

Ніса-ханум. Він боїться, як би ти не спробував відібрати країну, якою володів твій батько. Він бачить у тобі суперника. Говорять, що він лише на людях виявляє повагу до тебе, а якщо трапиться нагода він ні дня не залишить тебе живим.

Теймур-ага. Жодним ханам не вдасться мене вбити. І народ, і беки пам'ятають добродієства мого батька, вони віддані мені. Я не той птах, чиє м'ясо їдять. А що ж усе-таки я зробив візирів, чому він має образувати мене?

Ніса-ханум. Ти взяв Мірза-Селіма, сина старого візира, у секретарі; візирів здається, що коли ти досягнеш влади, то Мірза-Селім, безсумнівно, виступить і посяде місце свого батька. Тому візир хоче підмовити хана, аби той вислав Мірза-Селіма з країни.

Теймур-ага. Не домогтися йому, аби мого секретаря вислали. Нехай добродієства мого батька не підуть йому на користь, якщо він затіває проти мене таке зло. З поміччю Аллаха я зруйную його підступи й досягну мети. Але твоя правда: поки візир не повинен знати про наше кохання. Де Шеле-ханум? Мені треба з нею поговорити.

Ніса-ханум. Вона у кімнаті матері.

Теймур-ага. Чи не можеш ти її покликати?

Ніса-ханум. Матері немає вдома, ходімо туди.

Теймур-ага. Ходімо.

Обоє виходять. Входить Зіба-ханум.

Зіба-ханум. Ох, безсоромна! До чого ж ти знахабніла! Як ти посміла виляяти й вигнати мою служницю? Отак візир тебе розбалував! (Нікого не знайшовши у кімнаті, починає оглядати її.) Де ж ця бесоромниця? Нехай розвалиться дім візира Мірза-Хабіба, який довів нас до такого приниження. (Хоче піти, але чує чоловічий голос, здригається і спиняється.) Ой, сторонній чоловік! О горе, зараз увійде сюди! Вийти я не встигну... Як же бути?

Метується по кімнаті й нарешті ховається за завісу. Входять Теймур-ага і Шеле-ханум.

Теймур-ага. Як жаль, що твоя мати так скоро повернулася з бані й не дала нам поговорити. Тут незручно, розмову маю довгу, як би візир не завітав сюди.

Шеле-ханум . Не переймайся, візир сьогодні не може прийти сюди.

Теймур-ага . Чому не може?

Шеле-ханум . Тому що сьогодні черга Зіби-ханум. Він побоїться, що Зіба-ханум улаштує йому скандал, і не зважиться навіть показатися тут.

Теймур-ага . Це ти вірно говориш, але цілком покладатися на нього не можна. Ліпше триматись обережно. Візир може сюди з'явитися з якого-небудь несподіваного приводу.

Шеле-ханум . Не переймайся. Я доручила Нісі-ханум сидіти ззовні й вартувати. Якщо з'явиться візир, вона відразу ж дасть нам знати. Чи ти боїшся?

Теймур-ага . Я не з боязливих. Але з багатьох міркувань не хочу, аби візир застав мене тут і повідомив про це хана. Спершу я хочу дещо зробити.

Шеле-ханум . Звичайно, візир не повинен знати про це, інакше він повідомить хану, і тоді все в нас розладнається.

Ніса-ханум просовує голову в двері.

Ніса-ханум . Ой біда, візир іде.

Шеле-ханум *(схвильовано виглядає за двері)*. Ох, візир наближається. Теймур-аго, тобі не вдасться вийти.

Теймур-ага . Як же бути? Чи не доніс йому хто-небудь, що я тут? Клянусь Аллахом, я всаджу цей кинджал у груди тому, хто дав йому знати... *(Береться за кинджал.)*

Шеле-ханум . Зараз не до розмов. Поки сховайся за цю завісу, а я щось вигадую, можливо, зумію вивести його звідси.

Теймур-ага ховається за завісу. До кімнати входить візир. Кульгаючи й спираючись на палицю. З ним євнух Ходжа-Масуд.

Візир . Що поробляєш, Шеле-ханум? Як твоє самопочуття?

Шеле-ханум . Слава Аллаху, завдяки твоїй милості я завжди почуваюся добре. Того ж і тобі бажаю. Але чому ти насупився? Чому кульгаєш?

В і з и р . Ох, сьогодні зо мною сталася несподівана пригода. Я дуже засмучений. (Євнухові.) Ходжа-Масуде, принеси-но мені філіжанку кави.

Ходжа-Масуд уклоняється і виходить.

Ш е л е - х а н у м . Розкажи, що сталося з тобою? Втім, можливо, це довго розповідати, я не хочу тебе втомлювати.

В і з и р . Ні, недовго. Діло було так: із кількома беками сиділи ми в хана. Мова зайшла про силу Теймур-аги. Беки стали стверджувати, що в усьому Лянкяранорані не знайдеться людини, сильнішої за Теймур-агу. Хан теж підтвердив це. А я кажу: ні, не такий вже сильний Теймур-ага. Щоправда, він поборов під час посту кількох хлопчиків, але то були жовтороті молодики. Тут же перебував і Теймур-ага. Хан зо мною не погодився, питає, як я можу довести свою правоту. Я відповідаю: якби для мого сану було пристойно, я у мої п'ятдесят літ уступив би в двобій з Теймур-агою та поклав би його на обидві лопатки. Хан – великий охотник до подібних розваг – наказує мені схопитися з Теймур-агою. Нічого було робити. Я підвівся, і ми схопилися. Не минуло й хвилини, як я підняв Теймур-агу і кинув його додолу так, що бідний хлопчик розпластвся непритомний. Лише за півгодини він отямився. Від натуги в мене розболілася нога, – от я і кульгаю.

Ш е л е - х а н у м (з усмішкою). Ох, Боже мій, що ж ти наробив! А якби цей бідолаха помер, і його матері довелося б носити жалобу по нім?

В і з и р . Так, я й сам дуже каювсь, але що було робити. Так воно вийшло.

Ш е л е - х а н у м . Невже нещасний так і zostався лежати на землі, а ти взяв і пішов, аби розповісти мені про свою перемогу?

В і з и р . Ні. Ферраші віднесли його до матері.

Теймур-ага, не в змозі стриматися, голосно сміється за завісою. Візир швидко піднімає завісу. Побачивши Теймур-агу та Зібун-ханум, остовпів від подиву. Здивована й Шеле-ханум.

Аллаху премудрий, що це? (Тоді звертається до Теймур-аги, голосно.) Ти що тут робиш, пане?

Теймур-ага опускає голову.

Відповідай-но, що ти тут робиш?

Теймур-ага, не відповідаючи, виходить з-за завіси й, не підводячи голови, рушить до виходу.

(Хапає його за руку.) Не пущу! Скажи, що ти тут робив?

Теймур-ага (вириваючи руку). Пустити!

Візір (міцно чіпляється за нього). Не дам піти! Відповідай мені!

Теймур-ага, розлютившись, хапає його однією рукою за шию, другою за ногу, піднімає й кидає вбік. Візір, наче палас, розпластується посеред кімнати. Теймур-ага швидко виходить. За хвилину візір отямлюється.

(До Зіби-ханум.) Ох, негідна, це так ти хитруєш і дуриш мене.

Зібі-ханум. Це я хитрую і дурю тебе? Нещасний! Жалюгідна людино, ти нічого не бачиш.

Візір (сердито). Замовкни, безсоромна! Не мели язиком. Тепер я взнав, на яку підлоту ти здатна. З поміччю Аллаха я розправлюся з тобою.

Зібі-ханум. Нещасний, за що ти хочеш розправитися зо мною?

Візір. Зраднице, ти ще питаєш? Хіба мало того, що ти ховаєшся за завісою зі стороннім чоловіком?

Зібі-ханум. Жалюгідна людино, ти ліпше спитай свою дружину Шеле-ханум, що робив цей сторонній чоловік у її кімнаті.

Візір. Безсоромнице, перш за все ти відповідай мені, що ти робила за цією завісою зі стороннім чоловіком?

Зібі-ханум. Добре, я відповім. Твоя дружина Шеле-ханум вилаяла мою служницю. Я прийшла сюди посварити Шеле-ханум, аби вона не зазнавалася. Я не застала її та збиралася вже

йти, як раптом з-за дверей почулися голоси стороннього чоловіка і Шеле-ханум. Вони йшли сюди, в кімнату. Тоді я сховалася за цією завісою, хотіла подивитися, що вони робитимуть, і тоді переказати тобі. До того ж я не могла показатися чоловіку з відкритим обличчям. Тут несподівано з'явився ти, і цей чоловік теж зайшов за завісу і сховався.

В і з и р . Чому ж ти відразу не вийшла і не сказала мені, якщо все це правда?

З і б а - х а н у м . Як же я могла вийти й сказати тобі, якщо він погрожував устроїти кинджал у моє серце?

В і з и р (замислившись, звертається до Шеле-ханум). Скажи правду, Шеле, до тебе приходив цей чоловік?

Ш е л е - х а н у м . Твоя дружина з породи папуг. Вона майстриня базікати й брехати. Цього чоловіка я зроду не бачила і навіть не знаю, хто він такий.

В і з и р . Як не знаєш? Ти не знаєш Теймур-агу?

Ш е л е - х а н у м . Як міг Теймур-ага потрапити сюди? Хіба ти не повалив Теймур-агу і не відіслав його зі слугами до матері?

В і з и р . Ох ти ж пустунко! Відповідай на моє питання! Теймур-ага до тебе приходив?

Ш е л е - х а н у м . Якби Теймур-ага приходив до мене, ти став би його зо мною. Зіба-ханум знала, що сьогодні я збираюся в баню, і вирішила, що моя кімната вільна. От вона й запросила свого коханого сюди, аби віддатися задоволенням. Вона не могла зустрітися з дружком у своїй кімнаті, бо сьогодні її черга приймати тебе. Випадково у бані не було води, і нам довелось повернутися раніше. Вони не встигли втекти й сховалися за завісою – сподівались вибратися звідти пізніше, коли я вийду з кімнати. Отямся! Не піддавайся підступам цієї безсоромниці й дарма не підозрюй мене.

З і б а - х а н у м (до Шеле-ханум, кричить). Ах ти підла! Що це ти вигадала? Ти хочеш приписати мені свої витівки? Ох, я накладу на себе руки!

Ш е л е - х а н у м . Сама ти підла, зрадниця й розпусниця! Вбивай себе, не вбивай – як хочеш. Твої підступи й шахрайство відомі всім і кожному в Лянкяранорані. Криком тобі не виправда-

тися. Твій чоловік має очі, й він сам бачить, чиї це витівки – твої чи мої.

З і б а - х а н у м . Боже мій, я покінчу з собою! Чоловіку, чому ти не даси по губах цій брехусі й дозволяєш їй так нахабно наговорювати на мене?

Ш е л е - х а н у м . Сама ти брехуха! За що це він має дати мені по губах?! Якщо він чоловік, то повинен порубати тебе на шматки за те, що піймав зі стороннім чоловіком.

В і з и р (Зібі-ханум). Звичайно, тебе треба порубати на шматки. Дай час! Спершу я побачуся з ханом і розправлюся з твоїм коханцем, а потім і до тебе доберуся. Все життя ти тільки й робила, що брехала й обманювала.

З і б а - х а н у м (сердито). Це я брехала й обманювала? А ти завжди говориш правду? Ти це щойно довів нам, коли розповідав, що відбулося в хана.

В і з и р . Геть з очей, безсовісна!

Зіба-ханум виходить.

Скажи мені правду, Шеле, ти замішана в цій справі?

Ш е л е - х а н у м . Я ні у чому не винна.

Входить Ходжа-Масуд із філіжанкою кави й наближається до візира, який стоїть до нього спиною.

Х о д ж а - М а с у д . Кава, будь ласка, ваша милосте!

В і з и р (повертається до нього і перекидає філіжанку кави, що проливається на Ходжа-Масуда.) Хай тобі грець, клятий! Яка кава, коли я такий засмучений? Я негайно вирушаю до хана. (У сильному роздратуванні.) Вели негайно подати мені червону шубу й осідлати гнідого коня, чуєш?

Ходжа-Масуд рушить до виходу, витираючи одяг, залитий кавою.

Х о д ж а - М а с у д . Чую, пане! Буде виконано докладно, як ви веліли.

Виходить. Услід за ним виходить і візир.

Ш е л е - х а н у м . Великий Аллах! Ну й потрапила ж я в історію! І як тільки вдалося викрутитись! Слава тобі, Господи!

Входить Ніса-ханум.

Яка дивовижна пригода, Нісо! Візир застав Зібун-ханум за завісою з Теймур-агою.

Н і с а - х а н у м . Що ти говориш? Як опинилася Зіба-ханум за завісою?

Ш е л е - х а н у м . Не знаю. І коли встигла ця нещасна прийти й сховатися там? Адже вона врятувала мені життя! Але тепер хан, поза всяким сумнівом, стратить Теймур-агу. Не знаю, що вигадати і як його врятувати.

Н і с а - х а н у м . Не бійся, хан не насмілиться стратити Теймура. Та було б ліпше, якби усього цього не трапилося. Тепер справа затягнеться. Мати кличе тебе. Ходімо до неї, а там пошлемо Ходжа-Масуда до палацу дізнатися новини.

Обидві виходять.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Відбувається у палаці Лянкяранського хана, на березі моря. Хан сидить у тронній залі на троні. Перед ним із дубинкою в руках стоїть начальник зовнішньої охорони Селім-бек. По обидва боки стоять у ряд Лянкяраноранські беки. Біля входу начальник поліції Самед-бек, начальник слуг Азіз-ага й кілька молодих слуг. Нижче від тронної зали стоять в очікуванні прохачі, біля них помічник начальника зовнішньої охорони Гедір-бек. Тут же за дверима сидять ферраші.

Х а н . Сьогодні чудова погода. Як прийму відвідувачів, хочу покататися морем, трохи розважитись. Азіз-аго, накажи матросам приготувати човна.

А з і з - а г а . Слухаюся! (Виходить.)

Х а н . Селім-беку, розпорядися впустити прохачів.

С е л і м - б е к (із зали). Гедір-беку, ввесь прохачів по черзі.

Гедір-бек вводить двох прохачів, які низько вклоняються.

П е р ш и й п р о х а ч . Наймилостивіший пане, маю скаргу до тебе.

Х а н . На що ти скаржишся?

П е р ш и й п р о х а ч . Сьогодні я повів свого коня на водопій. Раптом він вирвався і втік. Цей чоловік ішов назустріч. Я крикнув йому: «Гей, ради Аллаха, жени коня до мене!» Він нахилився, підняв із землі камінь, кинув у коня і вибив йому праве око... Тепер кінь ні на що не здатний. Я вимагаю, аби він відшкодував збиток, а він відмовляється.

Х а н (до другого прохача). Це правда?

Д р у г и й п р о х а ч . Милостивий пане, це правда, але ж я ненавмисно так кинув камінь.

Х а н . Не кажи дурниць! Як можна підняти й кинути камінь ненавмисно? Ти маєш коня?

Д р у г и й п р о х а ч . Так, милостивий хане!

Х а н (до першого прохача). Иди, вибий око його коневі. Сказано у священному Корані: зуб за зуб, око за око, рана за рану. При вирішенні цієї справи не може бути жодних сумнівів. Самед-беку, споряди вартового, нехай вирушить із ними та примирить їх.

Самед-бек, вклоняючись, спускається вниз, виділяє одного з феррашів та, відправивши з ним прохачів, повертається нагору.

Селім-беку, вели впустити наступних прохачів. Та жвавніше. Мені треба на прогулянку.

С е л і м - б е к . Кабир-беку, введи наступних прохачів!

Гедір-бек вводить ще двох прохачів.

Х а н . Ох, ханська владо! Що може бути тяжче за тебе на світі? Кожен заклопотаний думкою лише про свою родину й дітей, а мені доводиться дбати про тисячі людей, вникати в їхні прикромці. З тих пір, як прийняв ханство, до цього дня не було випадку, аби я вигнав прохачів, не вислухавши їх.

С е л і м - б е к . Молитви стількох людей – нагорода за ваші турботи. Весь народ воістину вважається вашою родиною. Своїм добробутом увесь Лянкяраноранський край зобов'язаний вашому справедливому правлінню.

Прохачі вклоняються.

П е р ш и й п р о х а ч . Наймилостивіший хане, мій брат заховів. Мені сказали, що цей чоловік – лікар. Я пішов до нього, заплатив три тумани й привів до брата – сподівався, що він вилікує хворого. Він пішов до хворого і відразу пустив йому кров. Щойно припинилася кровотеча, брат мій віддав Богові душу. Тепер я кажу йому, аби повернув хоч би гроші. А він не лише відмовляється повернути гроші, але ще й сперечається, запевняє що якби він не пустив кров, могло бути ще гірше; і ще чогось вимагає од мене. Допоможи мені, милостивий хане!

Х а н (до другого прохача). Пане лікарю, як це могло бути ще гірше, якби ти не пустив кров?

Д р у г и й п р о х а ч . Милостивий хане! Його брат був уражений невиліковною хворобою. Якби я не пустив йому кров, він, безсумнівно, помер би, але за шість місяців. Пустивши кров, я позбавив цю людину шестимісячних марних трудів і витрат на невилікового хворого.

Х а н . То ти вважаєш, пане лікарю, що ця людина повинна якось тобі віддячити?

Д р у г и й п р о х а ч . Так, пане, саме так, якщо тільки він має совість.

Х а н (*звертаючись до беків*). Клянусь Аллахом, я не знаю, як їх розсудити. Мені ще не доводилося трапляти на таку складну справу.

О д и н і з б е к і в . Милостивий хане, верства лікарів заслуговує на повагу, вони приносять користь народові. Накажи цій людині зробити лікарю подарунок, по заслугах віддячити йому. Тим більше, що я знаю цього лікаря як вправного майстра своєї справи.

Х а н . Якщо він тобі знайомий, нехай буде по-твоєму. (До першого прохача.) Іди й подаруй лікареві ще чоуху, аби він лишився задоволений тобою. Самед-беку, виділи одного вартового, нехай візьме в цієї людини чоуху й передасть лікареві.

Самед-бек спускається вниз. У цей час, тяжко дихаючи, входить візир, підходить до хана і кладе перед ним свій каламдан.

В і з и р . Нехай буду я жертвою твоєю, хане! Годі мені бути твоїм візиром. Я вже нагороджений за мою службу. Тепер передай обов'язки візира тому, кого ти вважатимеш більш гідним уваги. Я ж покину цей край і піду поневірятися світом.

Х а н (*здивовано*). Що з тобою сталося, візире? Чому ти такий засмучений?

В і з и р . Хане, по всій країні досі тільки й говорили в народі про твою справедливість. Боячись твого гніву, жодна людина не наслідуюється простягнути руку до власності найбіднішого з твоїх підданих або зазіхнути на честь його близьких. А твій племінник Теймур-ага ніскільки тебе не боїться, серед білого дня вривається у дім такого чоловіка, як я, і намагається зазіхнути на честь моєї дружини.

Х а н (*у гніві*). Що ти говориш, візире? Як може Теймур зважитися на таку зухвалість?

В і з и р . Нехай я буду проклятий, якщо я сказав тобі неправду! Я бачив на власні очі й навіть схопив його, аби привести до тебе, але він вирвався і пішов.

Х а н . Самед-беку, негайно йди й поклич Теймура сюди, але не кажи, навіщо я його кличу.

Самед-бек вклоняється і виходить.

Візіре, заспокойся. Зараз у вчиню йому такий суд, який послужить настановою всім.

В і з и р . Нехай буду я жертвою твоєю! В інтересах справедливості падишахи ніколи не щадили навіть своїх синів і близьких. Великі халіфи жорстоко наказували своїх синів за посягання на подружню честь підданих. За подібний злочин султан Махмуд Газневі власноруч відрубав голову одному зі своїх близьких. Тому-то й слава про їх справедливість відома усьому світові.

Х а н . Ти зараз переконаєшся, візіре, що у цьому відношенні твій хан не поступається великим халіфам і султанові Махмуду Газневі.

Входять Самед-бек і Теймур-ага. Обидва вклоняються.

Хіба я тобі не наказував, аби ти ніколи не з'являвся до мене з кинджалом?

Т е й м у р - а г а . При мені немає кинджала.

Х а н . Мені здалося. Добре. У якій справі ти був у гаремі візира?

Теймур-ага опускає голову.

Ти хочеш, аби через такого негідного племінника, як ти, мене зганьбили на весь світ? Я відмовляюся від такого племінника. Подати мотузку!

У цю ж хвилину з'являються кілька феррашів із кашемировою шаллю в руках.

Накиньте шаль йому на шию! Тягніть його!

Ферраші готуються накинути шаль. На очах усіх беків з'являються сльози. (Голоси Селім-бека й усіх беків: «Наймилостивіший хане, він молодий!», «Прости йому цього разу!»)

Х а н . Клянуся душею діда, не прошу йому! (*Повертається до феррашів.*) Накиньте шаль!

Ферраші роблять нерішучий рух. (*Беки, не в змозі стримати сльози, падають долілиць перед ханом і благають: «Пощади, хане!» «Він один у матері!» «Помилуй його!» Плачуть.*)

Не можна! У жодному разі! (*Гнівно кричить феррашам.*) Я що, не вам кажу, собачі діти? В'яжіть!

Ферраші з шаллю наближаються до Теймур-аги. Той швидко вихоплює закладений ззаду за пояс пістолет і спрямовує його на феррашів. Вони розбігаються. Теймур-ага безперешкодно виходить.

(*Услід йому.*) Тримайте! Ловіть!

Усі починають рухатись, але ніхто не кидається за ним.

(*Сердито звертається до беків.*) Ніхто з вас не гідний моїх милостей. Чому ви дали піти цьому негідникові?

Усі мовчать.

Самед-беку!

Самед-бек виступає вперед.

Миттево візьми п'ятдесят солдат, відшукай Теймура, де б він не був, затримай і зі зв'язаними руками приведи сюди. Поки я не страчу його, в краї не буде спокою.

С а м е д - б е к . Слухаюся! (*Виходить.*)

Х а н (*бекам*). Розійдіться!

Беки виходять.

Азіз-аго!

Азіз-ага виступає вперед.

Човен готовий?

Азіз-ага. Готовий.

Хан (встає). Візире, рушай додому і будь спокійний. Не смучуйся. Я помщуся за тебе. Візьми цей перстень і передай Нісіханум. Сьогодні я велів узяти його в ювеліра спеціально для неї. Займися приготуваннями до весілля. За тиждень треба його відсвяткувати.

Візир. Ваш наказ буде виконано.

Вклоняється і виходить. Хан разом з Азіз-агою сідає в човен і вирушає кататися морем.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Відбувається у кімнаті Шеле-ханум. На сцені Шеле-ханум і Нісаханум. Вони сильно занепокоєні.

Нісаханум. Що ж там сталося? Ходжа-Масуд не повернувся, нічого нам не повідомив. Мені дуже тривожно на душі.

Шелеханум. Чого ти переймаєшся? Ти ж сама казала, що хан не може зробити нічого поганого Теймур-азі.

Нісаханум. Це вірно. Нічого поганого зробити йому він не може, але я боюся, що він розлучить мене з Теймур-агою – адже це гірше смерті.

Входить Ходжа-Масуд.

Шелеханум. Ходжа-Масуде, розкажи скоріше, що там було?

Х о д ж а - М а с у д . Що ж там могло бути?.. Візир доповів ханові. Хан велів привести Теймур-агу, хотів його вдавити. Той витягнув пістоleta, розігнав феррашів і пішов. Хан послав за ним п'ятдесят солдат, велів знайти його, де б він не був, і зв'язаним привести до нього. Тепер його розшукують по всьому місту, в усіх домах.

Ніса-ханум жалібно зітхає. В цей час двері відчиняються і входить Теймур-ага.

Ш е л е - х а н у м . Ой, лишенько, як ти зважився прийти сюди? Чи ти лев'яче серце з'їв? Чи ти за життя своє не боїшся?

Т е й м у р - а г а (з усмішкою). А навіщо мені боятися за життя?

Ш е л е - х а н у м . Як навіщо? Хан послав за тобою, аби тебе розшукали, схопили й стратили. А ти як ніде нічого приходиш сюди. Ходжа-Масуде, вийди у двір, подивися, чи хто не йде.

Ходжа-Масуд виходить.

Т е й м у р - а г а . Ти гадаєш, що я, злякавшись смерті, сьогодні відмовлюся од побачення з Нісою-ханум? Я й життя заради неї не пошкодую. Але я прийшов у справі: сьогодні вночі я хочу забрати Нісу-ханум і вивезти звідси. Тепер уже не можна її тут залишати. Твій чоловік став поводитися неблагородно. Я не можу далі залишати свою наречену в його домі й приходити сюди.

Ш е л е - х а н у м . Дуже добре, я схвалюю твоє рішення. Але тобі не треба було приходити сюди вдень. Хіба ти не знаєш, що Зіба-ханум повсюди розставила шпигунів, аби вистежити тебе, видати солдатам, а нас зганьбити. Ліпше за все тобі як-небудь вибратися звідси. А опівночі привести коней і бути з вірними людьми біля нашої брами. Я виведу Нісу-ханум, і ти повезеш її.

Т е й м у р - а г а . Ти згодна, Нісо-ханум?

Н і с а - х а н у м . Звичайно, згодна. Іншого виходу ми не маємо.

У дверях з'являється Ходжа-Масуд.

Х о д ж а - М а с у д . Рятуйтеся, візир іде.

Ш е л е - х а н у м (зблідши). О горе! О жаж! Ради Бога, Теймур-аго, сховайся за завісу, а ми намагатимемося позбутись цього злодія.

Т е й м у р - а г а (анітрохи не злякавшись, спокійно). Я ні за що не сховаюся за завісу. Нехай прийде і побачить мене тут.

Ш е л е - х а н у м і Н і с а - х а н у м (стаючи перед ним на коліна й обіймаючи його ноги в сильному хвилюванні). Ради Аллаха, не грайся своїм життям! Закликаємо тебе могилою твого батька, сховайся за завісу!

Т е й м у р - а г а . Ні за що!

Х о д ж а - М а с у д (знову просуває голову в двері). Скоріше-бо. Візир зовсім близько.

Ш е л е - х а н у м і Н і с а - х а н у м . Благаю тебе, змилуйся з нас, пощади нас. Якщо візир і цього разу застане тебе тут, ми напевно загинемо обидві.

Т е й м у р - а г а . Добре. Тільки заради вас.

Теймур-ага проходить за завісу. В ту саму хвилину входить Візир.

В і з и р . Дуже доречно, що ви обидві тут. Мені треба з вами поговорити. Слухайте мене. Ти знаєш, Шеле-ханум, як я піднесуся і яку честь отримаєш ти, коли ми видамо твою сестру за хана? Тому ти зобов'язана дбати про своє добре ім'я, щоби люди не змогли сказати: хан одружується із сестрою жінки, яка постійно водиться зі сторонніми чоловіками.

Ш е л е - х а н у м (холоднокровно). Звольте сказати, з якими сторонніми чоловіками я вожуся?

В і з и р . Наприклад, із Теймур-агою, котрого я застав у твоїй кімнаті...

Ш е л е - х а н у м . За одною завісою з твоєю дружиною Зібою-ханум.

В і з и р . Це вірно. Я не можу підозрювати тебе у чомусь поганому. Можливо, тут винна Зіба-ханум. Але я лише хочу застеретти тебе; ти не повинна поводитися так, аби про тебе могли сказати ханові щось погане й аби хан міг охолонути до Ніси-ханум, від якої зараз

шаленіє. Хан наказав мені протягом тижня скінчити усі приготування до весілля. Ось він надіслав їй у дарунок перстень. Візьми, Нісо-ханум, надінь на палець. *(Кладе перстень на долоню Ніси-ханум.)*

Н і с а - х а н у м . Дівчина, чію сестру підозрюють у поганій поведінці, не гідна хана. Візьми перстень, знайди гідну дівчину і одягни на її палець. *(Кладе перстень перед візиром і виходить.)*

В і з и р *(услід їй)*. Дочко моя, хіба я підозрюю твою сестру в чому-небудь? Я лише хотів дати їй пораду.

Ш е л е - х а н у м . Чи не можна дати ці поради твоїй дружині Зібі-ханум?

В і з и р . Завтра я добряче провчу її.

Ш е л е - х а н у м . Навіщо ж відкладати на завтра? Хіба ти не можеш піти до неї вже зараз?

В і з и р . Зараз у цьому немає потреби, бо якщо Теймур-ага справді був її коханцем, то він уже отримав за це. Його буде страчено, або ж вигнано й засуджено на вічні поневіряння. Після цього можна вже й не говорити про це. Треба зайнятися приготуваннями до весілля Ніси-ханум.

Ш е л е - х а н у м . У такому разі піди в кімнату моєї матері й домовляйся про це з нею. Це не моя справа.

В і з и р . Піди поклич її сюди, тут і поговоримо.

У цей час двері відчиняються і входять Пері-ханум та Ніса-ханум.

Дуже доречно прийшла, матінко! Звольте сідати...

П е р і - х а н у м . Милій мій, мені нема коли розсиджуватися. Ти знову вислизнеш із рук. Ліпше послухай мене. Ти такий зайнятий, що неможливо тебе піймати.

В і з и р . Так, особливо в ці дні зовсім не було хвилини вільної. Кажі, матінко, яка в тебе справа?

П е р і - х а н у м . Справа невелика, милій мій. Ходила я до ворожбита Курбана і просила його написати молитву, аби Аллах подарував тобі спадкоємця від моєї дочки Шеле-ханум. Ворожбит написав молитву і велів роздати бідним семені, для чого треба взяти стільки пшениці, аби її вага утричі перевищувала вагу твоєї го-

лови. Тепер мені треба визначити вагу твоєї голови, а то час варки семені добігає кінця.

В і з и р . Дивна твоя пропозиція, матінко! Як же ти можеш визначити вагу моєї голови, якщо вона з'єднана з моїм тулубом?

П е р і - х а н у м . Милий, це дуже легко зробити. Ворожбит навчив мене. Ми надінемо тобі на голову глибоку посудину, і якщо твоя голова цілком у ній поміститься, то вага пшениці, котра наповнила цю посудину, й дорівнюватиме вазі твоєї голови. Нісо-ханум, принеси-но мені котел із кухні.

Ніса-ханум виходить і приносить задалегідь приготовлений Ходжа-Масудом невеликий котел. Пері-ханум швидко й рішуче знімає шапку з візира.

В і з и р . Хоча й не зовсім підхожа пропозиція, та я згоден. Як тобі сказали, так і роби. Аби лишень Аллах виконав бажання Шеле-ханум.

П е р і - х а н у м . Звичайно, дорогий. Нісо-ханум, одягай котел йому на голову.

Ніса-ханум одягає котел на візирову голову, але той застигає на бровах і не лізе далі. Ніса-ханум силкується насунути його глибше.

В і з и р . Ой, що ти робиш! Ти зламаєш мені носа! Помалу (обома руками знімає котел із голови).

П е р і - х а н у м *(не гублячись)*. Принеси більший котел.

Ніса-ханум вибігає і швидко приносить інший котел.

В і з и р . Ради Аллаха, матінко. Чи не можна зайнятися цим як-небудь іншим разом? Зараз я маю до тебе важливу розмову.

П е р і - х а н у м . Не можна, мій милий, потім буде пізно. Не переймайся. Це – хвилинне діло. Адже ми ради тебе й стараємося. *(Плаксиво.)* Мені лишилося недовго жити, то невже ти допустиш, аби я померла, не побачивши внука на руках Шеле-ханум? *(З очима, повними сліз, звертається до Ніси-ханум.)* Надівай котел, доцько. З самого початку треба було принести цей котел.

Ніса-ханум надіває котел, який доходить візирові до плечей, Пері-ханум вказує Шеле-ханум на завісу. Шеле-ханум безшумно піднімає завісу, випускає Теймур-агу і проводить його за двері. Коли Теймур-ага зникає за дверима, Ніса-ханум знімає котел.

В і з и р . Ну, тепер сідай, матінко! Я хочу поговорити з тобою про важливу справу.

П е р і - х а н у м . Будь ласка, сину мій!

Хоче сісти, але в цей час у дворі здійснюється сильний галас. За хвилину в кімнату вривається Теймур-ага з пістолетом у руці. При його вигляді візир тремтить.

Т е й м у р - а г а . Хай не підуть тобі на користь добродієства мого батька. Ні сіло ні впало ти хочеш віддати мене смерті. Але перш ніж умерти, я вб'ю тебе. *(Піднімає пістолет і цілиться у візира.)*

Ш е л е - х а н у м *(кидається йому до ніг)*. Благаю, Теймур-аго, отямся, зупинися!

Теймур-ага опускає руку. В цей час до кімнати входять і зупиняються у дверях Самед-бек із кількома солдатами.

Т е й м у р - а г а . Що тобі треба, Самед-беку?

С а м е д - б е к у . Пане, ми слуги твого батька і твої. Як би ми наважилися бути нешанобливими до тебе? Але сам ти знаєш, що за наказом хана ми повинні доставити тебе до нього.

Т е й м у р - а г а . Ви мене до нього живим не доставите. Хіба що віднесете йому мою голову, але вона дістанеться вам нелегко. Будь ласка! Якщо вам вистачить духу, зробіть крок уперед!

С а м е д - б е к . Припусти, що своєю зброєю ти вб'єш одну людину, але зі мною п'ятдесят солдат. Ти ж не переб'єш їх усіх. Навіщо чинити спротив? Повір, хан обіцяв нічого з тобою не зробити.

Т е й м у р - а г а . Я не вірю його обіцянкам. Яку обіцянку він виконав, аби заслужити довіру? Я вже сказав своє слово.

У цей час у дворі знову здійснюється галас. Входять начальник охорони Селім-бек і Рза, молочний брат Теймур-аги.

С е л і м - б е к . Відійди-но, Самед-беку. Теймур-аго, прийми наші співчуття. Твій дядько, хан, катався на човні у морі. Раптом здійнявся вітер, перекинув човен, і хан потонув. Народ зібрався перед ханським палацом, він дуже хоче бачити тебе своїм ханом. Ласкаво просимо до палацу.

Т е й м у р - а г а . Це правда, Рзо?

Р з а . Так, дорогий, правда. Просимо до палацу. *(Падають долілиць перед Теймур-агою.)*

В і з и р і С а м е д - б е к *(падають долілиць перед Теймур-агою)*. Помилуй нас, державцю!

Т е й м у р - а г а . Самед-беку, встань і відійди вбік.

Самед-бек відходить.

(Візиріві.) Тепер нехай буде тобі відомо, чому я приходив у твій дім. Я кохаю твою своячку Нісу-ханум і, нехай буде на те воля Аллаха, вирішив із нею одружитись. Але ти заради власної вигоди замислив видати її за хана, тому неможливо було повідомити тобі про наше рішення. Ця обставина дала тобі привід ставитися до мене з підозрою, і ти став домагатися моєї загибелі. Та Всевишній завжди боронить правду, і твій задум обернувся проти тебе самого. Тепер я милую тебе і готовий забути всі твої провини. Через твої особисті якості й характер я не можу більше залишати тебе на посту візира, одначе ти до кінця своїх днів одержуватимеш утримання і житимеш у повному спокої. Займися приготуванням до весілля Ніси-ханум, аби весілля відбулося через тиждень. До побачення, матінко Пері-ханум і сестрице Шеле-ханум!

П е р і - х а н у м і Ш е л е - х а н у м . Нехай Аллах подождить твої дні й зміцнить твою владу! Сто літ бути тобі ханом!

Теймур-ага виходить у супроводі беків. Візир стоїть, застигши від подиву.

С о л д а т и *(кричать)*. Хай живе Теймур-хан!

Завіса

Кінець

Пригода скнари

Вистава про дивовижну подію, яку переказано і закінчено у п'яти діях.

Дійові особи:

Гейдар-бек.

Аскер-бек.

Сафар-бек.

Сона-ханум – невістка Гейдар-бека.

Тейібе-ханум – мати Сони-ханум.

Гаджі-Гара – купець.

Тюкез – його дружина.

Бадал – його син.

Керемалі – його слуга.

Худаверді – муедзин.

Охан – старшина вартових.

Саркіс – вартовий.

Гахраман – вартовий.

Карапет, Мкиртич, Аракел – селяни з Тут.

Дільничний засідателі.

Повітовий начальник.

Халіл – старшина при засідателів.

Службовці при повітовому начальнику і дільничному засідателів.

Осавул.

ПЕРША ДІЯ

Відбувається у місячну ніч неподалік від кочовища Гейдар-бека, під великим дубом. Сафар-бек, одягнений по-дорожньому й озброєний, сидить на камені. Перед ним стоїть Гейдар-бек, теж озброєний і вдягнений по-дорожньому.

Гейдар-бек. Боже мій, що за пора настала, що за часи? Ні верхова їзда, ні влучність у стрільбі вже не в пошані. З ранку

до вечора і з вечора до ранку доводиться сидіти у кибитці, наче арештант. Звідки ж бути багатству? І як добути гроші? Ох, минулі дні, колишні часи! Щотижня, щомісяця можна було пограбувати караван, розпорошити цілу армію. А нині тобі ні каравану, ні тобі армії. Немає війни ні з Іраном, ні з Туреччиною. І якщо схочеш повоювати, то лише з лезгінами, – а що з них узяти? Якщо після ста тисяч зусиль витягнеш одного з тріщини в горах, крім шкіряного мішечка й овчини, нічого не добудеш. Куди поділися війни з гизил-башами й османами, коли весь Карабах був наводнений золотом і сріблом! У багатьох домах і до сьогодні не вичерпано багатства, яке дісталось по розгромі Асландузького табору. Ще вчора сини Амїраслан-бека продавали на агджабедінському базарі срібне начиння, захоплене їхнім батьком у турецькій війні. Була б тепер така війна, я б пішов попереду всіх, на чолі загону. Таку проявив би відвагу, що й самому Рустемові було б далеко до мене. Ось у чому моє покликання! А тут начальник викликає мене і говорить: «Гейдар-беку, сиди слухняно, не займайся розбоєм і грабежем, кинь злодійство». Я йому відповів: «Пане начальнику. Ми самі неохочі до таких справ, але ви б показали таким, як ми, благородним людям, як нам заробити на життя». І сам був нерадий, що так мовив. Ти тільки послухай, що він мені відповів: «Гейдар-беку, каже, ори землю, розводь сад, займися торгівлею». Буцімто я який-небудь баназорський вірменин, аби з ранку до вечора ходити за сохою, чи то ланбаранський мужик, аби розводити шовковичних черв'яків, чи лякський рознощик, аби таскатися з лотком по селах. Я йому так і сказав: «Пане начальнику, ніхто з джеванширських беків ніколи землю не орав, мій батько, Курбан-бек, не займався цим, і я, його син, Гейдар-бек, цим займатися не буду». Начальник насупився, повернув коня і поїхав.

С а ф а р - б е к . Усі ці розмови ні до чого. Хай кожен базикає, що хоче, але якщо не їсти краденого м'яса і не скакати на краденому коні, навіщо тоді жити?.. Ніч минає, а Аскер-бека чомусь досі немає... Ах, от і він!

Входить Аскер-бек.

А с к е р - б е к . Я готовий, Гейдар-беку. Якщо хочете їхати, то рушаймо. Але чого ти такий задумливий?

Г е й д а р - б е к . Не знаю, якийсь базіка доніс на мене начальникові. Той об'їжджав дільницю і сьогодні, проїжджаючи повз козовище, покликав мене і говорить: «Гейдар-беку, кинь займатися розбоем і грабежем».

С а ф а р - б е к . Тобто – помри з голоду.

Г е й д а р - б е к . Так воно й виходить. Буцімто в усьому Карабаху один лише Гейдар-бек промишляє злодійством та краденням худоби, і якщо він припине цим займатися, в усьому краї настане повний спокій. Стало важко навіть викрасти худобину. Тепер не знаю, що робити. Якщо я вивезу дівчину, боюся, що батьки її поскаржаться, і мені знову доведеться втікати й ховатися від влади.

А с к е р - б е к . Усьому Карабаху відомо, що батьки згодні видати цю дівчину за тебе. Я не розумію, навіщо ти хочеш вивезти її потайки?

Г е й д а р - б е к . Річ у тім, що я не маю грошей на весілля. Тому Сафар-бек радить мені вивезти її та позбутися зайвих витрат. Але для мене буде гірше смерті, якщо почнуть казати, що син Курбан-бека не знайшов грошей на весілля і був змушений вивезти свою наречену. А Сафар-бек заявив, нібито з мого боку це лише привід, і що я боягуз. Це мене й розізлило, я викликав тебе, аби ти мені допоміг.

С а ф а р - б е к . Та мені все одно. Ти при мені жалівся, що два роки не можеш зіграти весілля і привести наречену у свій дім. Я й запропонував свою поміч тобі, аби вивести наречену. А ти роби як знаєш.

А с к е р - б е к . Кинь цю затію, Гейдар-беку. Дай мені п'ятнадцять днів часу, і я дістану тобі грошей. Зіграй весілля як належить і приведи свою наречену.

Г е й д а р - б е к . Де ж ти дістанеш гроші?

А с к е р - б е к . За п'ятнадцять днів ми встигнемо з'їздити в Тебріз і повернутися. Ми привеземо контрабанду, заробимо рубль за рубль. На цей зиск ти й зіграєш своє весілля.

Г е й д а р - б е к . Твоїми б вустами та й мед пити! Хіба в Тебрі-зі викинули дармовий товар, аби ми могли поїхати, набрати та й привезти сюди?

А с к е р - б е к . Це вірно, дармового товару ніде немає, але ми купимо за гроші.

Г е й д а р - б е к . Добре ти міркуєш, а де ж ми дістанемо ці гроші?

А с к е р - б е к . Я й сам їх не маю! Та думаю взяти у борг у багатого купця Гаджі-ґари з Агджабеді. Поїдемо, привеземо товар, продамо і повернемо йому його гроші, а бариш зостанеться нам.

Г е й д а р - б е к . Кажуть, цей Гаджі-ґара великий скнара. Чи дасть він грошей?

А с к е р - б е к . Я можу і його спокусити, зробити його учасником нашої справи. Чоловік він жадібний – і гроші дасть, і сам поїде.

Г е й д а р - б е к . Ну що ж, коли ти впевнений в успіху, я згоден. Та мені треба спершу побачитися з дівчиною і повідомити їй про все, бо я з нею домовився, аби чекала мене сьогодні вночі.

А с к е р - б е к і С а ф а р - б е к . Чудово!

Г е й д а р - б е к . Тоді ви їжджайте. Я до вас приїду, і ми всі разом вирушимо до Гаджі-ґари.

А с к е р - б е к і С а ф а р - б е к . З Богом. Ми їдемо. А ти приїжджай вранці раніше.

Виходять. Місце дії змінюється. На другому плані – кибитка, в десяти кроках від неї, причаївшись за кущем, сидить убрана в гарненький дорожній стрій та накрита шовковою чадрою Сона-ханум. Вона часто озирється на всі боки, встає і знову сідає.

С о н а - х а н у м . Боже мій, що ще могло статися, чому його немає? Північ минула, а його все не видно. Ось уже й схід блідне, скоро світанок. Як тепер бути? Почекаю ще трохи, якщо не приїде, нема чого робити, доведеться повернутись до кибитки. (Підводиться і дивиться в усі боки.) Ні, не їде. Певно, вже не приїде... Звичайно, не приїде. Видно, знову зустрів яких-небудь навіжених гульвіс, і ті вмовили його поїхати з ними на викрадення чужої худобини. Інакше він давно вже приїхав би. Ніяк не можу з ним

впоратися. Якщо й цього разу попадеться, йому знову доведеться тікати й ховатися. Знову дні мої будуть безрадісними. Ще на два роки лишусь ув'язненою в батьківськiм домі. Йй-Богу, не буду більше чекати, не буду знову стiльки терпiти через нього, вийду за iншого. Він хоче, аби я посивiла в батьківськiм домі. (Сiдає. По деякiм мовчаннi.) Ох, якi похмурi думки захоплюють мене! Бог дасть, нiкуди він не пiде. Адже він поклявся менi, що до весiлля нави́тi баранця не викраде. Він, звiсно, з якоiсь iншоi причини спiзнюється. Ох, якби він зараз сидiв пiд цим кущем i чув, як я кажу, що вийду за iншого! Повiрив би він чи нi? Нi, не повiрив би. Він добре знає, що усе це неправда, i що я кажу це зi зла. Ой, якийсь шум!..

У цей час з-за куща з'являється Гейдар-бек верхи на конi й зiстрибує на землю.

Гейдар-бек. Соно-ханум!

Соно-ханум. Гейдаре, це ти?

Гейдар-бек. Я

Соно-ханум. Ти сам? Де ж твої товаришi?

Гейдар-бек. Товаришiв нема. Я приїхав один.

Соно-ханум. Що ти говориш? Чому ти один? I батько й брати сплять у кибитцi. Ти приїхав так пiзно, скоро засвiтає. Вони не побачать мене у кибитцi й вiдразу здогадаються, кинуться за нами й вiдiб'ють мене. Тодi тобi не побачити мене до самого Страшного Суду.

Гейдар-бек. Зажди, послухай, що я скажу.

Соно-ханум (бере коня за повiдок). I слухати не бажаю. Потримай стремено. Розкажеш дорогою.

Гейдар-бек (бере її за руку). Та ти ранiше вислухай мене, не квапся так.

Соно-ханум. Вже зоря займається. Зараз не до розмов, розкажеш потiм.

Гейдар-бек. Мила, зрозумiй, я дiстав грошi й хочу зiграти справжнє весiлля за нашими звичаями. То нави́що ж менi вивозити тебе потайки? Адже нiхто не збирається тебе вiднiмати.

С о н а - х а н у м . Усе це неправда! Якби ти був здатний дістати гроші, дістав би їх за ці два роки. Я не хочу весілля, я вийду заміж без весілля. Не одна я втікаю з коханим. Що не день, сто дівчат чинять так. Що у цьому ганебного? З двадцяти дівчат ледве одна справляє весілля.

Г е й д а р - б е к . Душе моя, дівчата тікають потайки з коханими, бо їхні батьки не дають згоди. Дівчина не має виходу, то й зважується на такий крок. Але ж твої батьки самі видають тебе за мене. А вони коли-небудь скажуть мені: що це ти наробив, безсоромнику! За що зганьбив нас? Що я тоді відповім?

С о н а - х а н у м (подумавши). Де ж ти роздобув гроші?

Г е й д а р - б е к . Присядь на хвилинку й вислухай мене, я розповім, де я їх роздобув.

С о н а - х а н у м (сідає). Добре, кажи. Я слухаю.

Г е й д а р - б е к . Ти знаєш, як дорого цінується контрабандний товар, який зиск він приносить?

С о н а - х а н у м . Яке тобі діло до контрабандного товару? Ти ж не купець, аби все прикидувати й розраховувати. Скажи ліпше, скільки грошей дістав?

Г е й д а р - б е к . Дослухай до кінця! Росіяни заборонили тут французькі ситці. Усі бояться, ніхто не зважується провозити їх, хіба що який-небудь відчайдушний сміливець ризикне провести один-другий тюк.

С о н а - х а н у м . Та яке мені діло до того, що росіяни заборонили французькі товари? Нехай хоч і взагалі заборонять людям носити ситець. Ти скажи мені, в кого ти взяв гроші?

Г е й д а р - б е к . Ти ніяк не даєш мені договорити. Зрозумій, французькі ситці так подобаються тутешнім жителям, що навіть на кольорові шовкові тканини ніхто не хоче дивитись. Аскер-бек говорить, що ці ситці й дешеві, й красиві, й не линяють. Жінки шаленіють від них, а російських ситців не визнають.

С о н а - х а н у м . Але мені що до всіх цих ситців? Хай їм грець – і тим, і другим. Кажи до пуття, в чому річ?

Г е й д а р - б е к . Розказують, що навіть жінка самого начальника потайки від чоловіка купує лише французький ситець і шиє з

нього сукні. Недавно Гаджі-Азіз продав їй цього ситця на двадцять туманів.

С о н а - х а н у м . До чорта, до біса, що б він там не продав! Ніяк не збагну, чому твоя голова забита всіма цими ситцями? Чи ти не збожеволів, Гейдаре? Що ти патякаєш?

Г е й д а р - б е к . Але ж ти принаймні розумієш тепер, як дорого тут цінуються французькі ситці?

С о н а - х а н у м . Нащо мені це розуміти? Що, я збираюся торгувати ними, чи що?

Г е й д а р - б е к . Ну гаразд, слухай далі. Якщо я один раз з'їжджу, привезу французькі ситці й віддам їх купцям, то вистачить на два весілля.

С о н а - х а н у м . Скільки часу намагався сказати. А сказав дурницю. От молодець! Мені й справді здалося, що людина дістала гроші. Буцімто французькі ситці валяються на вулиці; треба тільки нагнутися і взяти. Вставай, їдемо. Годі, от-от засвітає.

Г е й д а р - б е к . Я не брешу, я дістав грошей.

С о н а - х а н у м . Якщо дістав грошей, влаштовуй весілля. Навіщо ж тобі витратити їх на ситці?

Г е й д а р - б е к . Але ж я дістав у борг – привезу французький товар і поділю бариш навпіл із хазяїном грошей; він же не дасть мені витратити їх на весілля.

С о н а - х а н у м . Я не хочу грати весілля на ці гроші. Вставай, їдемо. Якщо французький товар приносить такий бариш, чому ж хазяїн грошей згоджується його ділити? Хай сам поїде за товаром і отримає весь зиск.

Г е й д а р - б е к . Цей купець без такої людини, як я, не посміє навіть перепливти Араз. Козаки голову йому знімуть.

С о н а - х а н у м . А тобі козаки не знімуть голови?

Г е й д а р - б е к . Я ходив на грабіж і розбій і знаю сотні хитрощів. Хіба я покажуся козакам на очі, аби вони зняли мені голову?

С о н а - х а н у м . Ти й раніше, коли грабував і розбійничав, завжди говорив, що тебе ніхто не побачить, ніхто не впізнає. А тебе і бачили, і впізнавали. Цілих два роки ти був утікачем, даху не мав над головою. Тепер тобі дозволили жити вільно, а ти знову

хочеш наробити чогось такого, аби знову втекти й залишити мене у сльозах. Вставай, їдемо. Не хочу я весілля.

Гейдар - бек . Ну, добре, припустимо, що ти не хочеш весілля. Але ж мені треба знайти яку-небудь справу, аби заробляти гроші. Хіба ти не схочеш їсти?

Сона - ханум . Аллах милостивий, голодувати не будемо.

Гейдар - бек . Як це – голодувати не будемо? Ти кажеш, на злодійство не ходи, розбоем не займайся, контрабандою товару не провозь, а хліб же з неба не падає.

Сона - ханум . Вже світає. Вставай, їдемо. Відвези мене до себе додому, а за два тижні, якщо хочеш, їдь за контрабандним товаром.

Гейдар - бек . Коли вже ти згодна, лишайся ще два тижні в домі батька. І якщо я після цього не зіграю весілля і не привезу тебе до себе, як належить, нехай я буду найбільшим нікчемою.

Сона - ханум . Не хочу, не хочу! Я поїду зараз! Вставай! Їдемо! (Встає.)

Гейдар - бек . Дорога моя, благаю тебе, хочеш, цілуватиму тобі ноги? Потерпи ще два тижні! Клянусь Аллахом, за два тижні я зіграю весілля і вивезу тебе. Вивезти тебе без весілля для мене гірше смерті. Не змушуй мене червоніти перед твоїми батьками.

Сона - ханум . Чекати два тижні гірше, ніж терпіти пекельні муки. Я більше не в змозі чекати. Вставай, їдемо!

Гейдар - бек . Ради Аллаха, послухай мене.

Сона - ханум (плаче). Гейдаре, ти, видно, охолов до мене?!

Гейдар - бек . Соно, не пали мені серця! Раз ти не можеш терпіти, сідай на коня, поїдемо.

Сона-ханум збирається поставити ногу в стремено. Небо на сході світлішає. Мати Сони-ханум Тейїбе-ханум виходить із кибитки.

Тейїбе - ханум . Соно! Соно! Гей, Соно!..

Сона - ханум . Ой, лишенько! Мама кличе! Я вже не можу їхати. (Сідає на землю.)

Гейдар - бек . А як бути мені?

С о н а - х а н у м . Не затримуйся, від'їжджай швидше! Зараз мама прийде сюди.

Г е й д а р - б е к . А коли мені приїхати?

С о н а - х а н у м . Ніколи! Від'їжджай! Ти більше не побачиш мене.

Г е й д а р - б е к . Не кажи так, Соно, інакше я встромлю цей кинджал собі у серце.

С о н а - х а н у м . Ні, ні, ради Аллаха! Їдь за контрабандою, а тоді приїжджай і зіграємо весілля. Іди-но скоріш, аби мати тебе не побачила.

Г е й д а р - б е к (*обіймає та цілує її*). Зараз поїду, мила! Не сумуй! Пам'ятай, що ти сама мені дозволила.

Т е й і б е - х а н у м . Гей, Соно, де ти?

Гейдар-бек швидко вскакує на коня і їде геть.

С о н а - х а н у м . Я тут, мамо. Зараз іду.

Т е й і б е - х а н у м (*підходить*). Давно ти тут? І що ти робиш тут, у полі?

С о н а - х а н у м . Вдень я сиділа на килимку. А вночі раптом згадала, що килимок лишився тут. Я встала і пішла за килимком, аби вранці він не трапив на очі пастухам – година лиха, потягнуть. Я вже йшла додому, а тут черевик зіскочив з ноги. Шукаю в темряві й ніяк не можу знайти. (*Нахиляється і починає шукати.*)

Т е й і б е - х а н у м . Хіба ти не могла ступати обережно? Де він упав?

С о н а - х а н у м . Ось тут він і зіскочив. (*Шарить по землі.*)

Т е й і б е - х а н у м (*теж нахиляється*). Якщо він зіскочив тут, то де ж він?

С о н а - х а н у м . Та ось він, знайшла! (*Показує черевик.*)

Т е й і б е - х а н у м . Ну, одягай, і ходімо!

Сона-ханум надіває черевик і виходить з матір'ю.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Відбувається у поселенні Агджабеді. У кутку базару стоїть крамниця; на полицях купи синього міткалю, бязі, кумачу, простих ситців. Гаджі-Гара сидить з аршином в руках.

Г а д ж і - Г а р а (*засмучено*). Нехай Аллах розорить такий базар і знищить таку торгівлю! Як свинець, була важка рука в того собачого сина, що продав мені бязь і бурмет. Три місяці тому я купив їх у Шуші, а не продав і п'яти шматків. Ніхто й дивитись на цей товар не хоче, навіть близько не підходить, ніби він зачумлений. При такій торгівлі я й за рік його не збуду. Розвалиться мій дім. Що за нещастя спостигло мене! Віддати п'ятсот рублів готівкою, відмовитись від бариша і не зуміть повернути навіть свій капітал! Де це бачено! Нехай повалиться дім злодія, котрий всучив мені ці ситці! Щоб ніколи не бачив добра той, хто підсунув мені бурмет і міткаль, щоб не бути йому живим і здоровим, не скористатися баришем від проданого товару! Ух, ух! (Б'є себе по коліну.) Лиходій, син лиходія! Тисячу разів клявся Кораном і Пророком, запевняв мене, що цей товар найбільш ходовий і що я за три дні розпродам його на агджабедінському базарі. І от три дні перетворились на три місяці. Та не те що за три місяці – за три роки цей товар не розпродати. Добряче ж він надував мене! Вже тепер маю сто рублів збитку! Горе зведе мене в могилу.

Підходить муедзин Худаверді.

Х у д а в е р д і . Салам-алейкум, Гаджі! Як звали вашого покійного родителя?

Г а д ж і - Г а р а . Алейкум-салам! Ти питаєш, чому шматок ситцю?

Х у д а в е р д і . Ні. Я спитав ім'я вашого покійного батька.

Г а д ж і - Г а р а . Нащо тобі його ім'я, люб'язний?

Х у д а в е р д і . Як нащо? Я прочитав із Корану розділ про покійників і хочу присвятити його пам'яті вашого батька.

Г а д ж і - Г а р а . Дуже вдячний, люб'язний. Але чому прийшла у вашу благородну голову думка про це добре діло?

Х у д а в е р д і . Як чому? Хіба ви самі, проходячи сьогодні вранці повз наш дім, не веліли сину вашого покійного слуги переказати мені, аби я сьогодні прочитав розділ про покійників у пам'ять вашого благословенного родителя, а тоді зайшов до вас отримати за це двадцять копійок?

Г а д ж і - Г а р а . Це я велів? Що ти базікаєш? З глузду зсунувся, чи що?

Х у д а в е р д і . Гаджі, наразі я не маю причини зсовуватися з глузду. Ти велів сину, він переказав мені, а я прочитав розділ. От якщо тепер ти не даси мені двадцяти копійок, тоді, можливо, я і зсунуся з глузду.

Г а д ж і - Г а р а . Послухай, навіщо тобі знадобилося самочинно читати розділ із Корану в пам'ять мого родителя?

Х у д а в е р д і . Я читав його не самочинно. Ти сказав – я й прочитав.

Г а д ж і - Г а р а . Я ніколи б не сказав такого, це немислима річ. Коран у пам'ять мого батька я завжди читаю сам. За все своє життя ще ніколи я не велів читати Коран у пам'ять мого покійного батька.

Х у д а в е р д і . Гаджі, хіба двадцять копійок – гроші, що ти стільки сперечаєшся? Навіть якщо ти нічого не замовляв, пожертвуй мені двадцять копійок, і я піду. Хоча, судячи з того, що говорив мені син, замовляв саме ти.

Г а д ж і - Г а р а . Твій син помилився, люб'язний. Певно, це хто-небудь інший. Іди, відшукай його й отримай з нього свої двадцять копійок. Торгівля йде так погано, що я й п'ятака, не виручаю, де ж мені взяти двадцять копійок, аби віддати тобі? Ради Аллаха, не загороджуй прилавка, покупці підходять.

Худаверді виходить. З'являються Аскер-бек, Сафар-бек і Гейдар-бек.

А с к е р - б е к . Салам-алейкум, Гаджі!

Г а д ж і - Г а р а (підвівши голову). Ох, алейкум-салам! Хай прийме Гаджі на себе усі ваші біди! Ласкаво прошу до крамниці, сідайте!

Беки входять до крамниці, сідають.

Ласкаво прошу, мої дорогі! Ощасливили мене. Будьте тут, як у себе вдома. Що зволите курити: люльку чи кальян?

А с к е р - б е к . Кальян.

Г а д ж і - Г а р а . Хвилиночку! Хай перейдуть до мене ваші хвороби! (Квапливо заправляє кальян.)

А с к е р - б е к . Гаджі, як іде торгівля? Чи добре розкуповують товари?

Г а д ж і - Г а р а . За милістю, Аллаха, люб'язний, дуже добре. Коли товар добрий, торгівля не може стояти. Хіба сам не знаєш, що я не тримаю поганого товару? Купують нарозхват. Учора крамниця зовсім спорожняла. Я послав до Шуші термінове замовлення, і от мій син, ваш покірний раб, щойно прислав цей товар. Я лише сьогодні розклав його. (Подавши кальян, розкладає перед беками шматки бурмету, бязі, ситцю.) Хай перейдуть до Гаджі ваші хвороби, забирайте, скільки вам завгодно. Клянуся священним храмом Кааби, до якого я здійснив паломництво, клянуся Кораном і Пророком, хай не побачу весілля мого сина Бадала, якщо я говорю неправду: в усьому Агджабеді в жодній крамниці ви не знайдете кращого бурмету і ситцю за ці. Тут особливе забарвлення! Від покупців нема відбою, з рук виривають. Якщо завтра вам доведеться пройти мимо, жодного шматка не побачите в крамниці. Беріть і везіть на здоров'я!

А с к е р - б е к . Нащо нам це, Гаджі? Не трудися марно, не розгортай.

Г а д ж і - Г а р а (засмучений, здивовано). Як нащо? Хіба ви не хочете нічого купити? Попереду свято, невже вам не потрібна обновка?

А с к е р - б е к . Ні, Гаджі. Ми прийшли не за обновкою. Маємо інше діло до тебе.

Г а д ж і - Г а р а . Якщо не маєте готівки, я можу продати й за масло, з умовою, аби воно було чисто коров'ячим.

Г е й д а р - б е к . Та що ти! Якби в нас було масло, самі б їли. Ні коров'ячого масла не маємо, ні овечого. Послухай, що скаже Аскер-бек.

Г а д ж і - Г а р а (насупившись). Ради Всевишнього, потрудіться піти. Потім як-небудь зайдете, поговоримо. Зараз найгарячіший час для торгівлі, а ви загороджуєте вхід до крамниці.

А с к е р - б е к . Маємо дуже важливу справу, Гаджі. Торгувати будеш потім. Ми розраховуємо на тебе.

Г а д ж і - Г а р а . Клянуся Творцем, зараз мені нема коли, як-небудь потім поговоримо. Поки що, будь ласка, потрудіться піти.

Г е й д а р - б е к . Послухай, чи не женеш ти нас? Що ти за людина!

Г а д ж і - Г а р а . Не жену я вас, милі мої. Просто прошу вас. Адже я бідний чоловік, а ви ж не схочете, щоб я був у збитку. За цей час, що я з вами говорю, розпродав би п'ятдесят шматків ситцю й бурмету.

Г е й д а р - б е к . І до хорошої ж людини привів нас Аскер-бек. Вставайте, ходімо. Від нього не буде користі.

А с к е р - б е к . Будь ласка, Гейдар-беку, помовч. Не ображайся, Гаджі. Дай-но нам ще покурити кальян. Зараз підемо.

Г а д ж і - Г а р а . Хай помре мій син, якщо в кишені ще лишився тютюн – весь вийшов. Останню щіпку я витрусив із капшука, щоб заправити вам кальян. Прощавайте!

А с к е р - б е к . Правду кажуть, Гаджі, що коли Аллахові не вгодно обдарувати свого раба, то жодна людина його не обдарує. Бо я знаю, що за три місяці ти не продав у Агджабеді й трьох шматків ситцю чи бурмету й зазнаєш величезних збитків. Ми хотіли за п'ятнадцять днів дати тобі сто рублів баришу, але, на жаль, щастя відвернулось од тебе. Прощавай!

Встають і збираються піти.

Г а д ж і - Г а р а . Стривайте, стривайте. Як ти кажеш? За п'ятнадцять днів сто рублів?

А с к е р - б е к . Що ж тепер говорити, коли ти не схотів нас вислухати й відкрито женеш нас?

Г а д ж і - Г а р а . Та що ти, коли це я гнав вас? Сідайте, ради Творця! Нехай провалиться в пекло торгівля! Сідайте, будь ласка!

Мені й на гадку не спало, що ви образитесь, інакше б я, хоч за сто туманів збитку, не сказав би вам: ідіть. Досі ніхто не чув від мене слова, тяжчого за пестик ружі.

А с к е р - б е к . Ну, коли так, мабуть, ми сядемо і розповімо тобі, в чому річ.

Усі знову сідають.

Г а д ж і - Г а р а . Нехай упадуть всі ваші хвороби на Гаджі, скажи скоріше, звідки вийде бариш у сто рублів? Хто зробить це добре діло?

А с к е р - б е к . Це добре діло зробить Гейдар-бек. (Вказує не Гейдар-бека.)

Г а д ж і - Г а р а (квапливо). Яким чином? Ох, люб'язний Гейдар-беку! Заправити тобі кальян, милий?

Г е й д а р - б е к . Адже в тебе тютюн вийшов, чим же ти заправиш кальян?

Г а д ж і - Г а р а . Є в капшуку, ти лишень забажай! (Квапливо дістає з капшука тютюн, заправляє кальян, шанобливо підносить Гейдар-бекові, потім звертається до Аскер-бека.) Ну, тепер розкажи, як він це зробить?

А с к е р - б е к . Гаджі, чи ти отримувеш хоч на гріш вигоди з купи товарів, якими набита твоя крамниця?

Г а д ж і - Г а р а . Не важливо, отримую чи ні. Кажі про своє діло.

А с к е р - б е к . Гаджі, ти знаєш, яка хоробра людина Гейдар-бек?

Г а д ж і - Г а р а . Так, говорять, він дуже хоробрий.

А с к е р - б е к . Усі знають, що в цілому Карабаху при одному імені Гейдар-бека навіть птахи зі страху гублять пір'я на льоту.

Г а д ж і - Г а р а . У наш час, найлюб'язніший, ліпше мати повну кишеню грошей, ніж бути хоробрим.

А с к е р - б е к . Без хоробрості не буде й грошей. То слухай, Гаджі. Ти сам бачиш, як дорого нині цінують французький товар. Аршин ситцю, куплений у Тебрізі за двадцять копійок, продається тут за тридцять. Чай, куплений там по рублю за фунт, беруть тут нарозхват по півтора рублі. І знаєш чому?

Г а д ж і - Г а р а . Ні, не знаю.

А с к е р - б е к . А тому, що зі страху перед карабахськими вірменами-осавулами, митними вартовими й прикордонними козаками навіть птах і той не зважується перелетіти через Араз.

Г а д ж і - Г а р а . Добре, то ви хочете бути верткішими за птаха і перейти Араз?

А с к е р - б е к . Звичайно! Нам Араз по кісточку, Кюр по коліно. Раз Гейдар-бек буде з нами, ні осавули, ні вартові нічого з нами не зроблять.

Г а д ж і - Г а р а . Облиш осавулів і вартових. Якби не козаки, клянусь Творцем, я сам би двічі на місяць їздив до Тебріза і двічі повертався. Що мені осавули й вартові? За милістю Всевишнього, я один би впорався з двадцятьма осавулами. Та при імені росіянина моє серце замирає від страху. Не так мене лякають їхні шашки й рушниці, як навіюють жах слідство та судова тяганина. Правду кажучи, від козаків тільки й жди біди.

А с к е р - б е к . Ех, та ми півсотні переходів через річку знаємо! Одуримо козаків і перейдемо в такому місці, що вони й духу нашого не почують.

Г а д ж і - Г а р а . Ну добре, а до мене ви навіщо прийшли?

А с к е р - б е к . Маємо таку пропозицію. Що ти заробиш від оцієї торгівлі? Тут лише мухи тебе з'їдять. Захопи з собою побільше грошей, дай і нам, та поїдемо до Тебріза. В торгівлі ми нічого не тямимо. В Тебрізі ти купиш товар і нам, і собі, а ми щасливо перевеземо тебе з твоїм товаром сюди. За п'ятнадцять днів на сто золотих вийде п'ятдесят золотих зиску. Зиск із грошей, котрі ти даси нам у борг, дістанеться нам, а зиск із твоїх грошей – тобі.

Г а д ж і - Г а р а . Добре, а як із відсотками за гроші, котрі я дам вам у борг?

А с к е р - б е к . Але ж замість цих відсотків ми надаємо тобі послугу, охороняємо тебе від розбійників, приносимо тобі зиск. Чого ж ти ще хочеш? Чи не соромно тобі за п'ятнадцять днів вимагати з нас ще й відсотки за свої гроші? Адже без нас ти не зможеш ні поїхати, ні товар привезти.

Г а д ж і - Г а р а . Чому не зможу поїхати? Захочу – хоч сьогодні поїду. І ніхто не посміє навіть соломинку в мене відняти. Мені вже кілька раз випадало зустрітися з розбійниками й битися з ними.

А с к е р - б е к . Послухай, якби ти був навіть триголовим драконом, усе одно сам не зможеш поїхати й повернутися. Ми ж не заперечуємо, що ти хоробрий.

Г а д ж і - Г а р а . Правду кажучи, я не звик віддавати гроші без відсотків. Я згоджуся на вашу пропозицію, якщо ви погодитесь сплатити відсотки.

А с к е р - б е к . Скільки ж відсотків ти візьмеш за п'ятнадцять днів, якщо кожному з нас видаси по сто золотих?

Г а д ж і - Г а р а . Я візьму п'ять золотих за сотню. Скільки ви заробите зверху, нехай буде ваше.

А с к е р - б е к (*звертаючись до Гейдар-бека і Сафар-бека*). Що скажете, друзі, згодні?

Г е й д а р - б е к і С а ф а р - б е к . Робити нема чого, згодні.

А с к е р - б е к . У такому разі готуй гроші, Гаджі!

Г а д ж і - Г а р а . Коли їдете?

А с к е р - б е к . Сьогодні ж увечері треба виїжджати.

Г а д ж і - Г а р а . Чудово. Щодо грошей не турбуйтеся. Ідіть, готуйтеся. Під вечір приїжджайте до мене додому. Я теж приготую коня і спорядження, і ми вирушимо.

Б е к и (*встають*). До побачення, Гаджі!

Виходять.

Г а д ж і - Г а р а (*услід*). З Богом. Приїжджайте ввечері, не спізнюючись.

Б е к и . Не турбуйся.

Віддаляються.

Г а д ж і - Г а р а . Ледве не зійшов у могилу, сидячи над цим товаром, що підсунув мені собачий син. Його до другого пришестя не розпродати. Кажуть, не торгуй французьким товаром. Раз ти

торговець, торгуй гизилбашським і російським товаром. Що ж робити, якщо не продається цей гизилбашський і російський товар? Та ні, якщо не придумати чогось, я до самої смерті не покрию своїх збитків. Піду-но додому і приготуюся в дорогу, інакше сухоти дістану від роздумів. Рідко трапляється таке зисковне діло. (Прибирає товар, замикає крамницю і виходить.)

Місце дії змінюється, і показується дім Гаджі-Гари. Він одмикає ключем сундук, дістає з мішечка золоті гроші. Відлічивши триста золотих, висипає їх у різні кошелі. Тоді приносить рушницю, пістолет, кинджал, шашку, кладе їх перед собою. З'являється його дружина Тюкез.

Т ю к е з . Що це ти робиш? Навіщо тобі зброя?

Г а д ж і - Г а р а . У дорогу збираюсь.

Т ю к е з . Куди ж?

Г а д ж і - Г а р а . Не можу тобі сказати.

Т ю к е з . Як це не можеш? Адже не на грабіж ідеш, – навіщо ж приховувати?

Г а д ж і - Г а р а . Не на грабіж, та схоже на те.

Т ю к е з . Якщо схоже на те, нікуди не поїдеш. Вставай і рушай до крамниці, продавай свій товар. *(Забирає зброю.)*

Г а д ж і - Г а р а . Хай розорить Аллах крамницю, хай згинуть усі товари! Хіба хто їх купує? Невже ти не хочеш, аби я врятував свою голову?

Т ю к е з . Що ти патякаєш? Нічого не сталося з твоєю головою, нема від чого тобі шукати рятунку!

Г а д ж і - Г а р а . А що ще повинно статися? Дім мій зруйновано, я розорений. У мене вже сто рублів збитку. Шматок не йде в горло.

Т ю к е з . Хай тобі так перехопить горло, аби й вода в нього не йшла! Жадібна ти людина! Грошей накопичив, мов хлопець бабок, а нащо вони тобі? Проживи ти до ста літ, їж, пий, одягайся, і то всіх грошей не витратиш. А ти побиваєшся через сто рублів!

Г а д ж і - Г а р а . Тисячу разів говорив тобі: «Жінко, займайся жіночими справами, не чіпляйся до мене зі своїми порадами». Облиш зброю! *(Простягає руки й вириває зброю.)*

Т ю к е з . Значить, хочеш обвішатись усім цим, аби лякати людей? Та якщо ти напнеш на себе двадцять рушниць і пістолетів, то навіть я, жінка, не злякаюсь тебе. Попіл тобі на голову! *(Піднявши обидві руки з розчепіреними пальцями, робить презирливий жест у його бік.)*

Г а д ж і - Г а р а . Будь ти проклята, жінко! Нехай згине з лица землі уся ваша порода! Геть звідси! Забирайся негайно!

Т ю к е з . Ти що, з глузду з'їхав? Куди це я заберуся зі свого дому? Скажи негайно, куди збираєшся?

Г а д ж і - Г а р а . В пекло, в могилу! Відчепись од мене! Що тобі треба?

Т ю к е з . Хоч би ти раніше згинув у пеклі та в могилі! Чи діждусь я такого свята? Хай буде проклятий Азраїл, демон смерті, який залишає на землі таку паршиву людину, як ти, і бере в сиру землю вродливих молодців!

Г а д ж і - Г а р а . Це ти, негіднице, все живеш та живеш і душиш мене! Я в житті нікого не образив, жодній людині не завдав шкоди, чому ж я паршива людина?

Т ю к е з . Нікому шкоди не завдав, але нікому й користі не приніс. Ти вже тому негідна людина, що сидиш на своєму добрі, ні на себе, ні на сім'ю не витрачаєш. Помреш, то твоя дружина і діти хоч наїдяться досита.

Г а д ж і - Г а р а . Хай вони наїдяться отрути зміїної!

Т ю к е з . У твоєму домі й отрути зміїної не знайти. А якби знайшлась, ти б і її пожалів для нас!

З вулиці кричать беки: «Гаджі! Гаджі!»

Г а д ж і - Г а р а . Жінко, іди звідси! Люди йдуть.

Тюкез швидко виходить і підслуховує за дверима. Входять беки, озброєні й одягнені по-дорожньому.

Б е к и . Салам-алейкум, Гаджі!

Г а д ж і - Г а р а . Алейкум-салам, мої дорогі! Будь ласка, сідайте!

Аскер - бек . Чи ти готовий, Гаджі?

Гаджі - Гара . Так, люб'язний, готовий. І гроші вже вийняв. Тільки от що, мої дорогі! Триста золотих я на ваших очах віддам у Тебрізі за чай і ситець, вручу вам товар, ви й привезете.

Аскер - бек . Чому так, Гаджі? Що коли ти вручиш нам гроші тут?

Гаджі - Гара . Так ліпше, милий! А тобі це байдуже.

Аскер - бек . Ну добре, хай буде так. Їдемо!

Гаджі - Гара . Стривайте. Я послав синочка, покірного вашого раба, за кіньми і слугою.

Аскер - бек . Скільки коней береш, Гаджі?

Гаджі - Гара . Трьох, милий! На одному поїде син, на другому – я, а на третього нав'ючимо товари, і слуга поведе його у повідку. А ви скільки коней узяли?

Аскер - бек . Кожен узяв по два – одного для себе, другого для поклажі. А це твоя зброя, Гаджі?

Гаджі - Гара . Моя.

Аскер - бек . Чудово! Ну вдягайся!

Геїдар - бек . Їй-Богу, Гаджі, якщо ти зустрінеш кого-небудь, хто тебе не знає, в нього серце лусне від страху.

Сафар - бек . Справді, я й не думав, що Гаджі такий.

Гаджі - Гара . Людину пізнають по ділах, дорогой! Ви приймаєте мене за аршинника і не рахуетесь зо мною. Але, дасть Бог, самі побачите, що я не з боязливих. Я дивуюся деяким контрабандистам, котрі віддають свої товари першим стрічним і повертаються з порожніми руками.

Сафар - бек . Ти не знаєш, Гаджі, до яких тільки вивертів не вдаються прикордонники. Вони навіть не одягають форми осавулів або вартових. Часом дивишся: їдуть люди на конях з в'ючними сідлами, або на віслюках, або просто йдуть пішки без усякої зброї. Як тут здогадаєшся? Думаєш, що це найбільш мирні перехожі. Та коли вони опиняються зовсім близько, сам не можеш збагнути, звідки в них з'явилася зброя. Не встигнеш отямитись, а вони вже віднімають у тебе все добро, оббирають до нитки.

Гаджі - Гара . Усе це буває з боязливими й необережними. Не можна нікого підпускати близько, в якому б вигляді вони не з'являлися. Нехай лишень стрінуться мені, побачать тоді, що я зроблю з ними. Я їм таке покажу, що зарікуться коли-небудь зупиняти контрабандистів на дорозі.

Сафар - бек . Так, твоя правда, людина не повинна бути боязливою. Треба завжди бути напоготові.

У цей час входять Керемалі – слуга і Бадал – син Гаджі-Гари.

Керемалі . Коні готові, хазяїне. Куди ти збираєшся їхати?

Гаджі - Гара . До Тебріза.

Керемалі . До Тебріза? Ти й мене хочеш узяти?

Гаджі - Гара . Так.

Керемалі . А навіщо ти туди їдеш, хазяїне?

Гаджі - Гара . Це тебе не обходить.

Керемалі . Як це – не обходить? Ти ж сам говориш, що й мене хочеш узяти з собою. То хіба мені не треба знати, для чого я знадобився?

Гаджі - Гара . Їду за товаром. Закуплю товар, нав'ючу на коня, і ти поведеш його в повідку.

Керемалі . Коли ж ти встиг отримати паспорт для поїздки до Тебріза?

Аскер - бек . Паспорт не потрібен.

Керемалі . Якщо так, я не поїду. Одного разу я поїхав звідси до Сальяна без квитка, і за наказом засідателя мене так били, що й тепер забути не можу.

Аскер - бек . Не бійся, засідатель ніколи не дізнається, куди ми поїхали.

Керемалі . До того ж, скоро закінчується термін моєї служби, я хочу піти звідси й поступити до іншого хазяїна. Гаджі мені дуже мало платить і тримає надголодь. Я не поїду.

Аскер - бек . Їдь цього разу. Дорогою ми годуватимемо тебе вдосталь, і кожен із нас подарує тобі ще по шматку ситця.

Керемалі . А Гаджі теж подарує?

Г а д ж і - Г а р а . Якщо ти доставиш тюки цілими й неушкодженими, я постараюсь якомога дорожче продати на твою користь ситець, який тобі подарують беки.

К е р е м а л і . Ну гаразд, хай буде так.

Г а д ж і - Г а р а (бекам). Будь ласка! Їдемо!

Усі виходять. Тоді з'являється Тюкез.

Т ю к е з (*одна*). Хай зруйнує Аллах наші дома! Спокусили чоловіченька і взяли з собою за контрабандою. Коли з ним станеться яке-небудь нещастя, мої дітки лишаться сиротами! О горе!.. (Б'є себе по колінах і виходить.)

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Відбувається на березі Араза, на іранському боці. Беки й Гаджі-Гара, закупивши у Тебрізі товар, повертаються додому. Спішившись, вони зібралися коло берега річки. Араз шумно котить свої хвилі. Туманна ніч. Зрідка мигтять блискавки.

Г е й д а р - б е к . Тут зараз не можна переправляться. Треба спуститися версти на чотири нижче, здійняти галас і викликати тривогу, аби козаки поспішили туди. А потім швидко сюди повернутись і перейти річку.

А с к е р - б е к . У таку туманну ніч, у таку негоду всі козаки сховались. Зараз на березі Араза і джинів не знайдеш. Раз вже ми під'їхали, то переправляймося.

Г е й д а р - б е к . Ніяк не можна. Я не раз переправлявся тут через Араз, коли ходив на грабежі. У козаків на березі Араза є завжди хто-небудь у секреті.

Г а д ж і - Г а р а . Гейдарбекова правда. Треба дотримуватись обережності. Зробимо, як він говорить.

Сафар-бек. Спустимося нижче і здіймемо тривогу, а ти, Гаджі, залишайся тут із в'юками.

Беки виходять. Невдовзі здалеку чуто шум. озброєні козаки по три, по п'ять чоловік поспішають униз за течією річки.

Один із козаків. Ох, кляті! Певно, розбійники викрали коней і тепер хочуть переправити через річку.

Другий козак. А мені гадається, що це контрабандисти.

Третій козак. Хто б там не був, ми покінчимо з ними.

Козаки зникають. За деякий час шум припиняється. Беки підходять до Гаджі-Гари.

Гейдар-бек. Ну, тепер переправляйтеся скоріше. Зволікати не можна.

Усі кидаються в річку. В середині річки кінь Гаджі-Гари спотикається. Гаджі-Гара падає у воду, і його відносить течією. Він хапається обома руками за гілку верби, що виступає над водою, і повисає у повітрі.

Гаджі-Гара (кричить). Ой, біда! Гейдар-беку! Аскер-беку! Сафар-беку! Рятуйте, я тону!

Гейдар-бек. Де ти, Гаджі?

Гаджі. Тут я! Вчепився за вербу і повис.

Гейдар-бек. Ох, нещасний! Ти в такому глибокому місці, що ніяк тебе не витягнеш.

Бадаль. Ради Аллаха, витягни батька!

Керемалі. Нехай тоне, хлопче, усе його багатство дістанеться вам, будете їсти, пити, жити у своє задоволення. Що тобі турбуватися про нього?

Аскер-бек. Не мели дурниць. Скоріш дістань мотузку з сумки й подай сюди.

Керемалі дістає мотузку.

Гейдар - бек . Аскер-беку, скоріш дай сюди мотузку!

Аскер-бек передає йому мотузку.

Гаджі, кидаю тобі мотузку, лови її.

Гаджі - Гара . Нехай загину я ради тебе! Як можу я піймати мотузку? Течія сильна – якщо я відпущу гілку, вода віднесе мене. Зроби петлю і накинь на мене.

Гейдар-бек робить петлю, накидує на Гаджі-Гару і починає тягнути. Петля падає на шию Гаджі-Гари. Той обома руками хапається за мотузку і сяк-так вилазить на берег. Із Гаджі-Гари стікає вода.

Гаджі - Гара . Хай розвалиться дім того, хто довів мене до такого стану! Хай загине той, хто вивів мене з моєї крамниці!

Гейдар - бек . Нічого, Гаджі, в поході може всяке трапитись. Не варто засмучуватись. Зараз не до сварок. Гляди та й козаки набіжать. Якнайшвидше треба піти від берега і схватись у комишах. Опівночі, коли всі поснуть, вирушимо в дорогу.

Усі швидко виходять. Трохи згодом з іншого боку з'являються десять озброєних осавулів.

Охан (старшина осавулів). Мій хоробрий Саркісе! Мій хоробрий Карапете! Мій хоробрий Гахрамане! Стійте поряд зі мною. Приготуйте рушниці. Як скомандую, відразу стріляйте. Я назвав вас усіх засідателів і просив відрядити зі мною. Коли ви при мені, я впораюся з сотнею контрабандистів. А решта стійте за нами, не бійтесь! Бог дасть, побачивши вас, вони втечуть і в'юки покидають! А якщо не втечуть і здумають хоч рукою ворухнути, Богом клянуся, всіх порубаю, мов реп'яхи!

Саркіс . Скажи, старшино, з якого боку вони повинні з'явитись?

О х а н . Он звідти. Розвідник доніс, що іншої дороги в них немає. Саркісе, будь напоготові! Якщо Бог дасть удачу, за відбиті в'юки кожен отримає більше п'ятдесяти рублів нагороди.

С а р к і с . Старшино, невже ти віднімеш усі в'юки?

О х а н . Ще б пак, навіть торби відніму.

С а р к і с . А не шкода тобі їх, старшино? Як-не-як вони наші земляки, карабахці. Якщо ми їм не поможемо, хто ж їм допоможе? Треба хоч що-небудь їм залишити, інакше Бог нас покарає.

О х а н . Що ти мелеш, хлопче? Чи нам їм помагати? Якщо ти боятимешся Божої кари і помагатимеш таким, як ці, лише тому що вони карабахці, ніколи не висулужишся.

С а р к і с . Дай-но, старшино, я пройду трохи вперед, погляну, чи не йдуть.

О х а н . Добре, тільки обережніше, не сполохай їх, а то повернуть назад.

С а р к і с . Я не покажусь їм на очі. *(Виходить.)*

О х а н . Хлопці, не ловіть гав! *(Розставляє людей.)*

С а р к і с *(повертається)*. Старшино, чесне слово, це не контр-абандисти. Попереду йде високий чоловік, добре вдягнений, та такий страшний! Очі налиті кров'ю!

О х а н . Ти правду говориш?

С а р к і с . Бог свідок, що правду!

О х а н . Скажи: клянуся твоїм життям.

С а р к і с . Клянуся твоїм життям і головою.

О х а н . І на ньому рушниця, пістолет? Ти бачив?

С а р к і с . Клянусь Богом, бачив.

О х а н . Скільки їх?

С а р к і с . Я помітив лише трьох. Але з тим чоловіком ніхто не зрівняється.

О х а н . Не треба боятись. Хай ідуть. Тільки, Саркісе, ми надто висунулися вперед. Тут вони прямо наскочать на нас. Ліпше трохи відійти назад і приготуватись до зустрічі.

Відводить людей назад. У цей час показуються беки, за ними Гаджі-Гара з в'юками. Гейдар-бек із рушницею в руках виступає вперед.

Гейдарбек. Гей, що ви за люди? Чому стали на дорозі? Забирайтеся геть!

Охан. Навіщо це нам забиратися геть? І хто ти такий, що говориш так сміливо?

Гейдарбек. Ах, негіднику! Ти що, слідчий чи дорожний наглядач, що стоїш на нашій дорозі? Яке тобі діло до нас? Геть з дороги, кажу тобі! Чи хочеш, аби я напустив у твоє пузо порохового диму? (*Піднімає рушницю.*) Аскер-беку, Сафар-беку, чого стоїте? Чому не вбиваєте нахаб? Бийте їх, нехай валяються на дорозі!

Охан (*із товаришами перелякано сахається вбік*). Та ти що, хлопче, з глузду зсунувся? Звук, видно, проливати безневинну кров. Але май на увазі: ми не з тих, кого можна перебити.

Гейдарбек. Ах ти неробо! Що то ви за герої, аби вас не можна було перебити?! На, отримай! (*Спрямовує на них рушницю.*)

Охан. Послухай, не дурій! Ми вже йдемо. Іди собі своєю дорогою. Не проливайте, заради Аллаха, безневинну кров! Ми ж вас не чіпаємо!

Гейдарбек. Ні, негіднику! Хвастощі тобі даром не минуть! Я не відпущу тебе живим!

Охан. Дорогий, я ж не з хвастоців мовив, що нас не можна перебити. Я лише хотів сказати, що нас послав засідателю. Що ви відповісте засідателеві, якщо вб'єте нас?

Гейдарбек. Ми самі знаємо, що відповісти засідателеві, й не твоє діло нас допитувати. Ти що, слідчий? Геть з дороги, інакше скришу вас усіх, як листя.

Охан. Йдемо, йдемо! Не сердся! Хлопці, Саркісе, Карапете, Гахрамане, ходімо! Від цих людей кров'ю пахне.

Саркіс. Старшино, а що ми скажемо засідателеві?

Охан. Що ми можемо сказати? Хіба не бачиш, що це справжні розбійники? Ті помітять яку-небудь тінь, кидають в'юки й тікають. А ці нас самих хочуть пограбувати і вбити. Розвідник, собачий син, по дурості прийняв їх за контрабандистів. (*Відступає назад.*)

Саркіс. А що ми відповімо засідателеві, якщо він питає, кого ми зустріли?

О х а н . Скажемо, що контрабандистів не зустрічали.

С а р к і с . Скажемо, що розбійників зустріли?

О х а н . Навіщо так говорити? Спитають: бачили верблюда?
«Ні, – скажемо, – навіть посліду верблюжого не бачили!»

К а р а п е т . Ліпше скажімо, що зустріли розбійників, але їх було багато, і ми не могли з ними впоратись.

О х а н . Гаразд, подумаємо. Поки треба йти.

С а р к і с . Стривай, старшино, я питаю їх, чи не мають вони контрабанди? *(Обертається.)*

Г е й д а р - б е к . Ти обернувся? Клянусь Аллахом, час твій настав! Видно, поки я вас не переб'ю, ви звідси не заберетесь. *(Наступає на них.)*

Саркіс біжить, губить шапку.

О х а н *(із досадою)*. Гей, Саркісе, вертайся скоріше! Ти на всіх нас біду накличеш.

С а р к і с . Старшино, в мене шапка впала, дай підніму...

О х а н *(нетерпляче)*. Та кинь ти, хлопче! Нехай лишається!

Саркіс швидко відходить, і всі вони зникають.

Г е й д а р - б е к *(услід)*. Клянуся могилою батька, якщо ви проговоритися де-небудь про те, що бачили нас, якщо донесете на нас, я у ваших власних домах переб'ю всіх, аж до грудних немовлят у люльках. Запам'ятайте це.

О х а н *(здалека)*. Що ти говориш, братику? Хіба ми не земляки, хіба не доведеться нам ще зустрічатись? Навіщо ж доносити? Ти гадаєш, ми проти вас ішли? Це ми пожартували, нібито нас послав засідателю. Хотіли подивитися, що ви скажете. Ми з Гадрута, проходили купити у шахсеванів буйволиць, але торгівля в нас не зладилась, от ми і йдемо додому.

Г е й д а р - б е к . Добре, йдіть. *(Сердито тупає ногами.)* Забирайтеся жвавіше!

Осавули біжать і зникають з очей. Гаджі-Ґара виступає вперед.

Г а д ж і - Ґ а р а . Чому ви відпустили вірмен? Чому не зв'язали їм руки й не кинули в комишах?

Г е й д а р - б е к . Навіщо це, Гаджі?

Г а д ж і - Ґ а р а . Аби вони не вернулися до нас із козаками.

Г е й д а р - б е к . Навіщо людям, які купували буйволиць, брати на себе клопіт ходити за козаками?

Г а д ж і - Ґ а р а . Багато ти знаєш! Які вони покупці буйволиць! Теж, повірив на слово! Говорив же Сафар-бек, що в них сто різних вивертів.

Г е й д а р - б е к . Я ручаюся, Гаджі, що цього разу від них не буде жодної шкоди.

Г а д ж і - Ґ а р а . А чому тільки цього разу? Таких пройдисвітів треба провчити добряче, аби не заважали контрабандистам. Якщо відпускати живим кожного стрічного, то контрабандистам життя не буде. Тепер я ні за що не залишу цього зисковного заняття. Жаль, що понадіявся на тебе і не втрутився вчасно, а то б я їм такого показав, що ці нечестивці не сміли б на дорогах з'являться.

А с к е р - б е к . Гаразд, Гаджі, зустрінуться іншим разом, тоді й покажеш свою хоробрість, а тепер уже пізно.

Г а д ж і - Ґ а р а . Аллах дасть, ви про це почувете. Ну їдьмо, не час затримуватись! Сьогодні ж уночі нам треба потрапити на Ґарга-базар. Там я залишу Бадала з вами, а сам із Керемалі поїду в Агджабеді. Завтра – п'ятниця. Треба встигнути до базару, аби розпродати товар.

Г е й д а р - б е к . Гаджі, тепер ти зумієш проїхати сам?

Г а д ж і - Ґ а р а . А далі козаків немає?

Г е й д а р - б е к . Козаків-то немає, але ти можеш зустрітися з засідательськими осавулами, і буде зле.

Г а д ж і - Ґ а р а . Та я сам благаю Творця, щоби він звів мене з засідательськими осавулами, я тоді покажу їм, де раки зимують!

Г е й д а р - б е к . Молодець, Гаджі, браво! Ти, виявляється, хоробрий хлопець.

Г а д ж і - Ґ а р а . Хай лишень трапиться мені двійко засідательських осавулів, я таке з ними зроблю, що до кінця життя не за-

будуть. Збавлю від них народ. Поки я не провчу добряче кількох осавулів, вони не залишать край у спокої.

Г е й д а р - б е к . І добре зробиш, Гаджі. Ми ще почуємо про твою доблесть.

Виходять.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Відбувається у Ханашенській ущелині. Місячна ніч. З'являється двоє вірмен: один на віслюку, другий піший.

А р а к е л . Як ти гадаєш, Мкиртичу, зберемо ми цього року з Божою поміччю мішків вісім-десять зерна?

М к и р т и ч . Бог дасть, зберемо. Три роки сарана поїдала наші посіви, але цього року Бог послав нам такий врожай, що ми покриємо втрати минулих літ.

А р а к е л . Мкиртичу, я думаю: як добре, що в наших криницях лишалися старі запаси, а то в неврожайні роки ми б натерпілися нужди.

М к и р т и ч . Звичайно, якби не запаси нашого села, весь Дізацький район загинув би від голоду.

А р а к е л . Хай Бог благословить рільництво! Нема на світі ліпшого ремесла.

М к и р т и ч . Я чую кінський тупіт. Стривай-но, поглянемо, хто їде.

Зупиняються. Попереду з'являється Гаджі-Гара.

К е р е м а л і . Пропали ми, хазяїне! Попереду якісь два чоловіки. Казав я тобі: не розставайся з товаришами. Але жадібність здолала тебе, і ти пішов від них. От і продав свій товар на агджабедінському базарі! Зараз у нас відберуть в'юки.

Г а д ж і - Г а р а . Що ти мелеш, дурню? Хто посміє відняти в мене моє добро?

К е р е м а л і . От ці самі люди! Пройди-но вперед і сам подивися. Звичайно, це осавули засідателя. Побачимо, як ти врятуєш свої в'юки.

Г а д ж і - Г а р а . З поміччю Аллаха я їм і соломинки не дам поколупати в зубах. Тримайся міцніше за в'юки, не звалися зі страху. А я піду назустріч, дізнаюся, що треба цим людям, зв'яжу їм руки і кину в яр. Доки я не покажу свою силу кільком таким негідникам, на дорогах нам не буде спокою. З поміччю Всевишнього я зараз таке влаштую, що ніхто більше не посміє зазіхати на товари контрабандистів.

К е р е м а л і . Я, мов цвях, прибитий до в'юків. Хіба що хто-небудь стягне, а сам не звалюся.

Г а д ж і - Г а р а . От і добре. *(Кидається вперед і з рушницею в руках зупиняється перед вірменином.)* Гей, хто ви такі? Негайно відповідайте, а то застрелю.

М к и р т и ч . Навіщо стріляти, дорогий? Ми ж тобі нічого поганого не зробили. Йдемо своєю дорогою.

Г а д ж і - Г а р а . Не базікай! Тут багато всяких швендяє по дорозі. Кажіть правду, хто ви такі? Що ви тут робите вночі?

М к и р т и ч . Ми селяни з поселення Тут. Були в полі, збирали свій хліб. Скінчили збирання і тепер ідемо додому.

Г а д ж і - Г а р а . Мене не обдурити подібними розмовами! Я не з таких. Я добре знаю, що ви за люди: перехожим життя нема від вас! Доки не скалічу вас обох, край не знатиме спокою!

М к и р т и ч *(здивовано)*. Що це він говорить, Араскеле?

А р а с к е л . Добряче розпитай, чого він хоче?

М к и р т и ч . Братику, ми бідняки, казенні селяни. Живемо чесною працею і в житті нікому не завдали зла, не грабуємо, не бунтуємо. Чому ти говориш, що край не знає від нас спокою?

Г а д ж і - Г а р а . Киньте ваші виверти! Якби ви були мирними людьми, то не опинилися б у нічний час на цій дорозі. Усі ваші помисли – шкодити людям, розорювати народ. Кидайте зброю, а то стрілятиму!

М к и р т и ч . Яка в нас зброя, дорогий? Нема чого нам кида-ти! В нас два серпи, більше нічого немає. Якщо ти задумав пограбувати нас, так прямо і скажи.

Г а д ж і - Г а р а . Я не грабіжник. Я віднімаю душі в таких, як ви, гвалтівників, у тих, хто посягає на чуже добро.

А р а к е л . Мкиртичу, що це за розбійник? Я ніяк не можу збагнути, чого йому треба.

М к и р т и ч . І я нічого не розумію. Стривай-но, ще спробую розпитати. *(Звертається до Гаджі-Гари.)* Братику, на чие добро ми посягнули? Ми прості рільники. Слава Богу, платимо податі та інші податки, відбуваємо повинності й людям помагаємо, як можемо. Цієї зими, коли хліб подорожчав, ми позичили його всім сусіднім мусульманським кочовищам, аби люди не загинули з голоду. Якщо до цього дня хоч один із Тугських селян присвоїв чужий гріш, пролий нашу кров.

Г а д ж і - Г а р а . Давно слід було пролити вашу кров, але досі ніхто цього не зробив. Тепер доля привела вас сюди й зіштовхнула зо мною. Хто рие яму другому, сам у неї потрапить. Ви багатьом принесли горе, а тепер отримаєте по заслугах. Кидайте зброю, а то зараз, клянусь Аллахом, всаджу кулю в саме серце!

Вірмени налякані.

М к и р т и ч . Братику, клянусь землею і небом: у нас немає зброї. В чому ми завинили, що ти так гніваєшся на нас?

Г а д ж і - Г а р а . Ні земля, ні небо не вмістять ваших злочинів. Падлюки ви й діти падлюк! Не могли знайти собі яке-небудь інше заняття?

М к и р т и ч . Душе моя, чи є на світі ліпше заняття від нашого? Якби не воно, люди б не мали хліба.

Г а д ж і - Г а р а . Ти тільки глянь на нього! Який сміливець! Він ще хвалить своє заняття! Шахраї ви й діти шахраїв! Люди мучаться, в поті чола заробляють собі добро, а ви хочете задарма заволодіти ним?

М к и р т и ч . Братику, якщо любиш Бога, не муч нас. Дай нам піти своєю дорогою. Ти, певно, вирішив пожартувати з нас?

Г а д ж і - Г а р а . Клянусь Аллахом, ворухнетесь – покладу вас на місці. Значить, ви приймаєте мої слова за жарт? Так, так... І хочете, аби я повірив таким пройдисвітам, як ви? А потім підійдете поближче і зробите зі мною все, що хочете? Кидайте зброю, кажут вам!

М к и р т и ч . Що робити, Аракеле?

А р а к е л . Йй-Богу, я й сам нічого не збагну.

М к и р т и ч . Господи, ото вже трапили в халепу! Дорогий, не хочеш пускати нас уперед, то дозволь піти назад пошукати яку-небудь іншу дорогу.

Г а д ж і - Г а р а . Ні за що! Не смійте рушати з місця. Ви хочете піти й повідомити засідателя, щоби він сам захопив мене? З поміччю Аллаха, засідатель почує про вашу загибель, і це буде уроком решті ваших товаришів.

М к и р т и ч . За кого ж ти приймаєш нас, дорогий, за що так мучиш?

Г а д ж і - Г а р а . Я приймаю вас за розбійників, грабіжників, лиходіїв, злочинців, дармоїдів, гідних шибениці!

М к и р т и ч . А сам ти хто?

Г а д ж і - Г а р а . Мене ви самі добре знаєте. Інакше як це ви вночі серед ущелини зустріли мене?

М к и р т и ч . Богом клянуся, ми й самі дуже шкодуємо, що пішли цією дорогою й зустрілися з тобою. Ми зовсім тебе не знаємо, та нам і на думку не могло спасти, що ми зустрінемося з тобою.

Г а д ж і - Г а р а . Усі ці слова і копійки не варті. Востанне кажу: не затримуйте мене і негайно кидайте зброю!

М к и р т и ч . Як нам бути, Аракеле?

А р а к е л . Богом клянуся, ми не маємо зброї. Нема в нас нічого гострого, крім цих двох серпів. Хочеш, кинемо їх... Ось.

Кидають серпи додолу.

Г а д ж і - Г а р а . Кидайте рушниці, пістолети, шашки, а то застрелю.

А р а к е л . Послухай, ну що ти за людина! Клянуся Богом, клянуся Пророком, немає в нас ні рушниці, ні пістолета.

Г а д ж і - Г а р а . Брешете!.. Ви їх сховали. Кидайте, негайно!
М к и р т и ч . Ну, якщо не віриш, роби з нами, що хочеш. Хай
Бог покарає тебе.

Г а д ж і - Г а р а . Ах так? Ну, тепер побачите, що я зроблю.

Стріляє в повітря. Віслюк сахається. Аракел від страху падає з віслюка. Гаджі-Гара вихоплює пістолет, підбігає до них із криком.

Ані руш!

Бідні вірмени у страху, Аракел лежить, Мкиртич стоїть.

М к и р т и ч . Божий чоловіче, навіщо ти вбиваєш невинних людей?

Г а д ж і - Г а р а . Не рухайся! (*До Керемалі.*) Гей, Керемалі, рятуйся скоріше!

К е р е м а л і . Куди мені скакати, хазяїне, вперед чи назад?

Г а д ж і - Г а р а . Бовдуре, сине бовдура! Куди ж ти поскачеш назад! До берега Араза, чи що? Скачи вперед, рятуйся! Жваво!

К е р е м а л і . Ти кажеш, скакати з в'юками, так?

Г а д ж і - Г а р а . Тьху ти, дурню, сине дурня! Як же ти поїдеш без в'юків? Звичайно, з в'юками.

К е р е м а л і . Я й сам так думаю. (*Б'є коня батогом і зникає.*)

Аракел хоче підвестися.

Г а д ж і - Г а р а (*кричить голосно*). Не смій ворухитись, а то застрелю!

Аракел ізнову лягає на землю. В цей час з'являється засідатель із загоном своїх людей.

Х а л і л (*засідателеві*). Ваше благородіє, тут вони. Я спіймав їх! Сюди йдіть!

М к и р т и ч . Ідіть скоріше, звільніть нас від цього злодія!

А р а к е л *(вставши з землі)*. На поміч, добрі люди! Збавте нас від цього розбійника!

Г а д ж і - Г а р а . Хто б ви не були, йдіть скоріше, милі! Вони не сміють ворухнутись від страху. Скоріше в'яжіть їм руки й тримайте, аби я міг піти.

У цей час засідатель зі своєю командою оточує їх.

З а с і д а т е л ь . Злодії! Вирішили вислизнути з моїх рук! Мені донесли про вас, я йшов за вами назирці. Халіле, не відпускай їх!

Х а л і л *(підходить близько до вірмен)*. Не ворушіться, а то всіх переб'ємо. Кидайте зброю.

М к и р т и ч . Миленький, ми не грабіжники. Це він на нас напав!

Показує на Гаджі-Гару. Халіл повертається до нього.

Х а л і л . Гей ти! Не рухайся. Кинь зброю.

Г а д ж і - Г а р а . Братику, я мирна, тиха людина, займаюся торгівлею. Коли я проходив тут, вони зупинили мене, хотіли пограбувати, але я вирішив постояти за себе, не дав себе пограбувати.

З а с і д а т е л ь . Халіле, накажи їм усім кинути зброю. Потім розберемося, хто винний.

М к и р т и ч і А р а к е л . Клянусь Богом, пане, ми не маємо жодної зброї. Якщо не вірите, підійдіть ближче й обшукайте.

Х а л і л *(Гаджі-Гарі)*. Гей, братику, кидай зброю! Засідатель наказує.

Г а д ж і - Г а р а . Милий мій, хіба засідатель тут? Зараз, зараз, ось кидаю. Мою душу, моє добро хай забере засідатель. А вони брешуть, вони сховали зброю! (Кидає зброю.)

Засідатель зі своїми людьми підходить до нього.

З а с і д а т е л ь . Три ночі я ганяюся за тобою, злодіє! Халіле, зв'яжи йому руки.

Халіл-старшина зв'язує руки Гаджі-Гарі.

Г а д ж і - Г а р а . У чому я завинив, ваша милосте?

З а с і д а т е л ь . Не розмовляти! Назви своїх товаришів, а то завтра велю смикнути тебе на шибениці.

Г а д ж і - Г а р а . Пане засідателю, за що ти хочеш смикнути мене на шибениці? Я не розбійник, не грабіжник. Смикають на шибениці розбійників і грабіжників.

З а с і д а т е л ь . Як це – ти не грабіжник? Хіба ти не з тої зграї, що пограбувала айліських вірмен і відняла в них шовк?

Г а д ж і - Г а р а . Пане засідателю, я мирна людина, купець, я не вмю грабувати людей. Пощади мене!

З а с і д а т е л ь . У такому разі, що ти робиш тут у нічний час, озброєний? Мирна людина не стане вештатися тут. Хлопці, міцно його тримайте, я з'ясую, хто решта. (Повертається до вірмен.) Що ви за люди?

М к и р т и ч . Нехай ми загинемо ради тебе, ми тугські селяни, поверталися з поля додому, як раптом цей чоловік затримав нас і ні за що не хотів відпустити з миром. Якби ти не поспів, ми були б у нього в полоні.

З а с і д а т е л ь (Гаджі-Гарі). Це ти зупинив їх тут?

Г а д ж і - Г а р а . Я їх зупинив? Якщо це правда, нехай Аллах зруйнує їхні дома! Пане засідателю, це вони відрізали мені дорогу і хотіли пограбувати.

М к и р т и ч . Усе він бреше, пане! Це він хотів нас пограбувати.

Г а д ж і - Г а р а . Пане засідателю, не вір їм, вони дуже хитрі. Вони мені сказали, буцімто вони твої осавули. А тепер відмовляються од своїх слів.

М к и р т и ч . Усе це брехня, пане засідателю! Не вір йому. Ми з самого початку йому твердили, що ми тугські селяни, жінці, й благали його відпустити нас. З ним був ще товариш, тільки він поїхав.

З а с і д а т е л ь . От, старшино, спробуй, розберися, хто з них говорить правду. Сам чорт ногу зломить. Хто зна, що це за люди? Забирайте всіх трьох. Завтра доповімо начальникові, проведемо слідство і вчинимо так, як накаже начальник.

Халіл бере усіх трьох під варту.

Г а д ж і - Г а р а (плаче). Нехай розвалиться дім того, хто хоче зруйнувати мій дім! Нехай сплине кров'ю той, хто хоче пролити мою кров! Нехай помре нерозкаяним той, хто звалив мене в цю біду! Навіщо було мені зв'язуватися з владою? Я втік од слідства і все ж потрапив під нього. Тепер почнуть розпитувати про все – від слонів до тарганів. Отож, відповідай на безглузді питання і чекай, коли їм буде кінець.

О д и н і з в і р м е н . Ох, злодію, щоб душа твоя не знала спокою, а лице – усмішки! Гарма-дарма накликав на нас лихо. Хто знає, коли ми тепер позбудемося слідства! Російське слідство і за п'ять літ не скінчиться. Хто тепер збере наш хліб, хто наше зерно обмолотить? Ох, ох!..

Х а л і л . Гей, ви! Годі базікати! Ідіть!..

Усі виходять.

Завіса

ДІЯ П'ЯТА

Відбувається у кочовищі. Гейдар-бек сидить у кибитці з молодою дружиною на другий день після весілля. За кибиткою грає зурна, б'ють у бубон. Молодь співає пісні й танцює.

Г е й д а р - б е к . Дякую тобі, Боже, за твою милість. Не знаю, Соно, вві сні чи наяву сиджу з тобою поруч. Два роки я тужив за тобою, поневіряючись горами й долами. Нарешті здійснилося мое бажання. Не знаю, чи зможу віддячити я Провидінню за таке добродчинство?

С о н а - х а н у м . Заклинаю тебе Аллахом, Гейдар-беку, не займайся більше цими небезпечними справами. Я більше не витримаю розлуки з тобою. Якщо, не дай Боже, що-небудь трапиться і

тобі доведеться переховуватись або тебе арештують, я помру. Я і дня не проживу без тебе.

Гейдар-бек. Не турбуйся. На розбій і злочинство я більше не піду. Сам начальник мене попередив. Але ми знайшли добре джерело наживи. Ти сама не станеш заперечувати, бо це не така вже небезпечна справа.

Сонаханум. Яка ж це справа, скажи?

Гейдар-бек. Не здогадуєшся? Хіба не казав я тобі двадцять п'ять днів тому, що ми позичаємо в Гаджі-Гари гроші та їдемо за контрабандою? Тоді ти не згоджувалася. Тепер ти переконалась, як це вигідно? Привезли товар, за один день розпродали його на Гарга-базарі, повернули борг синові Гаджі-Гари, а бариш залишили собі. Цього разу товариші мої поступилися мені своєю часткою. За десять днів я влаштував весілля за всіма правилами й привів тебе у свій дім. А якби я послухав тебе і не поїхав за контрабандою, то мені б довелося викрасти тебе, інакше ти й досі б сиділа у батьківському домі.

Сонаханум. Але говорять, що така торгівля заборонена і контрабандистів карають?

Гейдар-бек. Звичайно, неспритних ловлять, товари віднімають, а їх самих карають. Але хто насмілиться хоч би близько підійти до мене?

Сонаханум. А хіба в дорозі тебе ніхто не зупиняв?

Гейдар-бек. Як-то не зупиняв? Одразу десять чоловік вишло назустріч. Я їх налякав, то вони й дали драла.

Сонаханум. Ох, Боже мій, Гейдар-беку! Ця справа теж мені здається небезпечною. Правду кажучи, я й на це не можу дати згоди. Я пошлю попередити Гаджі-Гару, аби він більше не давав тобі грошей і не допомагав у цій справі. Йй-Богу, як подумаю про це, в мене серце починає боліти.

Гейдар-бек. Чому це в тебе болить серце? (Обіймає Сонуханум і цілує у щоку.). Мила моя, чим же мені тоді займатися? На які кошти утримувати тебе?

Сонаханум (плаче). Облиш, прошу тебе, облиш це заняття. Цілий рік ми можемо вільно прожити на посаг, що я принесла

з батьківського дому. А там вже, коли не знайдеш якої-небудь пристойної справи, то вчиняй, як знаєш.

Гейдар-бек. Дозволь ще два рази з'їздити, аби повернути борг товаришам, а тоді, якщо не дозволиш, не буду їздити.

Сона-ханум (*із плачем*). Ані разу не дозволю! Ані півразу не дозволю! Нехай товариші твої почекають.

Гейдар-бек. Але ж у нас була така угода. Якщо я не поїду, вони вимагатимуть своїх грошей, не згодяться чекати.

Сона-ханум. Нічого. Я поговорю з мамою, і вона вмовить батька, щоби він їм заплатив. Тільки ти не втручайся.

Гейдар-бек. Гаразд. Але я не можу зрозуміти, чому ти так боїшся.

Сона-ханум. Я боюся, що тебе знову вплутають у яку-небудь історію, і я буду нещасна.

Гейдар-бек. Не бійся, цього ніколи не буде.

Сона-ханум. Що робити, не можу заспокоїтись. Серце тріпоче, як листок. Усе боюся, що тебе знову віднімуть у мене.

У цей час входить дружина Гаджі-Гари Тюкез.

Тюкез. Гейдар-беку, що ви зробили з моїм чоловіком? Що з ним скоїлося? Ви усі повернулись, а його зі слугою немає.

Гейдар-бек. Як, невже вони досі не повернулися?

Тюкез. Ні. В яке діло ви його вплутали? Обдурили бідну людину, повезли з собою і кинули напризволяще! А може, ви його вбили?

Гейдар-бек. Не бійся, жінко. Певно, затримався в якому-небудь селі. Повернеться. Ти не хвилюйся.

Тюкез. Він би не затримався в селі. Був би живий, то давно повернувся б. Я вимагаю, аби ви повернули мені мого чоловіка. Ви його спровадили, ви й поверніть його мені.

Гейдар-бек. Чого ти причепилася? Чоловік твій не дитина, щоб його можна було спровадити обманом. Ми йому запропонували, він зрозумів свою вигоду і приєднався до нас. Усю дорогу ми охороняли його, провели через усі небезпечні місця

і відпустили. І якщо він не вернувся, нас це не стосується. Іди, не тривож мене.

Т ю к е з . Я піду і поскаржуся засідателеві й начальнику, що ви справидали мого чоловіка, і він пропав. *(Виходить.)*

У цей час здійснюється галас. З'являється начальник і засідатель. Варта оточує кибитку.

З а с і д а т е л ь . Начальник велів не рушати з місця.

Г е й д а р - б е к *(виступає вперед)*. Чого бажає начальник, пане засідателю, хай наказує. Тут немає злочинців, нікому тікати від нього.

З а с і д а т е л ь . Є злочинці тут чи не має, але начальник вимагає Гейдар-бека.

Г е й д а р - б е к . Гейдар-бек – це я. Готовий до ваших послуг, наказуйте!

Н а ч а л ь н и к *(виступає вперед)*. Гейдар-беку, ти не послухався моєї ради і знову зайнявся поганими ділами. Тепер тобі доведеться вирушити зі мною до фортеці.

Сона-ханум здригається і плаче.

Г е й д а р - б е к . Пане начальнику, ти наказував мені не займатися злодійством і розбоєм. Якщо я порушив твій наказ, мое місце в Сибіру.

Н а ч а л ь н и к . Так, порушив. Десять днів тому неподалік від річки Араз ви пограбували айліських вірмен і відібрали в них шовк. Усе це встановлено. Ліпше зізнайся і назви своїх спільників, аби полегшити кару.

Г е й д а р - б е к . Ти зволиш говорити, пане начальнику, що це з'ясовано. Але я нікого не грабував. Якщо хто-небудь викриє цей мій злочин, я готовий відповісти своєю головою.

Н а ч а л ь н и к . Добре. Старшино, поклич сюди цих вірмен.

Халіл приводить Охана з його командою.

Охане, чи не цей чоловік стрівся вам?

Гейдар-бек. Пане начальнику, не вірте словам усякого мужика і не робіть мене нещасним.

Охан. Ваше благородіє, я зовсім не мужик. Я вже двадцять років служу місцевій владі й маю двадцять письмових подяк. Минулого року я був представлений до срібної медалі. Ось, звольте подивитися мої документи. *(Показує папери.)*

Начальник. Ніколи мені зараз розбиратися у твоїх заслугах. Кажі по суті.

Охан. Ваше благородіє, в мене є навіть свідоцтво про те, що я бек. Ось, звольте прочитати. *(Дістає свідоцтво з кишені й простягає начальникові.)*

Начальник. Послухай, розкажи про діло. А докази твого благородного походження відклади поки вбік.

Гейдар-бек. Сотня таких посвідчень шеляга ламаного не варта. Люди сумнівного походження часто підробляють свідоцтва, щоби довести благородство свого роду.

Охан. Якби ти сказав ці слова не при панові начальнику, а в іншому місці, я би відповів тобі цією рушницею. *(Лякає по рушниці, тоді звертається до начальника.)* Ваше благородіє, за останнім камеральним списком я записаний беком, а тепер він хоче заперечити, що я бек. Будь справедливий, не давай мене образити.

Начальник. Якщо ти не відповіси на моє питання, я зараз накажу тобі дати п'ятдесят різок, аби ти забув про своє бекство. Я питаю тебе, чи не цю людину ви зустріли?

Охан. Так точно, ваше благородіє, це він зі своїми товаришами хотів напасти на нас. Їх було двадцять чоловік, добре озброєних вершників, а нас було всього десять. Якби їх не було більше за нас, ми, з вашого дозволу, затримали б їх. Після зустрічі з нами вони, видно, й пограбували айліських вірмен.

Гейдар-бек. Пане начальнику, все, що він говорить, брехня.

Начальник. Татари завжди брешуть, і ти теж. Важко тобі повірити. От ще один із вас, озброєний, зупинив двох тугських вірмен і хотів їх пограбувати. А тепер безсоромно бреше, нібито вірмени хотіли пограбувати його.

Гейдар-бек. Я не знаю, хто він такий. Я знаю в Карабаху всіх хороших і поганих людей. Якщо я побачу його, то зумію сказати, правду він говорить чи бреше. Клянуся твоєю головою, що я сказав усю правду.

Начальник. Халіле, приведи сюди того арештованого.

Халіл входить і приводить Гаджі-Гару.

Скажи, хто це? Що це за людина?

Гейдар-бек. Пане начальнику, я його знаю. Клянуся твоєю головою, що він не здатний грабувати людей. Вірмени сказали неправду.

Начальник. Халіле, приведи вірмен.

Халіл приводить тугських селян.

Ось чому я не вірю твоїм словам, Гейдар-беку. Поміркуй сам, чи схожі ці вірмени на грабіжників? А цей чоловік стверджує, нібито вони хотіли його пограбувати.

Гейдар-бек. Цей чоловік теж говорить неправду.

Начальник (*розсердившись*). То як же бути? Виходить, що усі ви брешете й усі ви заслуговуєте покарання. Я повинен забрати тебе.

Гейдар-бек. Воля твоя!

Сона-ханум тремтить.

Начальник (*Гаджі-Гарі*). Скажи, ну навіщо ти зупинив цих вірмен?

Гаджі-Гара. Ваша милосте, я мирна людина, зайнята своєю торгівлею, і не моє діло зупиняти й грабувати людей на до-розі. Я лише купую-продаю, зробив цареві багато послуг.

Начальник. Які ж послуги зробив ти цареві?

Гаджі-Гара. Ваша милосте, от уже п'ятнадцять літ, як я щорічно плачу в його митницю п'ятдесят туманів.

Н а ч а л ь н и к . Справді, великі твої заслуги! По справедливості, ти заслужив нагороду.

Г а д ж і - Г а р а . Звичайно, ваша милосте! За ці мої заслуги мені треба дати золоту медаль, а не те щоби...

Н а ч а л ь н и к . Справді, небагато таких заслужених людей, як ти. Треба б сплачувані вами гроші витратити на карбування золотих медалей і роздавати вам же... Не мели дурниць! Ліпше зізнайся, навіщо ти зупинив цих вірмен?

Г а д ж і - Г а р а . Ваша милосте, це вони мене зупинили.

М к и р т и ч . Нехай ми будемо твоїми жертвами, він бреше. Він хотів нас пограбувати.

У цей час з'являється осавул джеваншірського засідателя.

О с а в у л (начальникові). Ваше благородіє, наш засідатель спіймав розбійників, котрі пограбували айліських вірмен, відібрав увесь шовк, а самих арештував. Він послав мене до вашого благородія доповісти про це. Пізніше він сповістить вас про все у письмовій доповіді.

З а с і д а т е л ь . Певно, й ті розбійники татари.

О с а в у л . Так точно.

Н а ч а л ь н и к . А ти гадав, що це англійці чи французи?

О х а н . Ваше благородіє, розбійники завжди виходять із татар. Із нас ніколи не буває розбійників.

Н а ч а л ь н и к . Мовчи, це не від чесності вашої, а від того, що бракує сміливості й спритності.

О с а в у л . Ваше благородіє, засідатель затримав ще контрабандиста з товаром і прислав сюди.

Гаджі-Гара блідне.

Н а ч а л ь н и к . Де він? Приведи сюди.

Осакул виходить.

Гейдар-бек. Тепер ви переконалися, пане начальнику, що я не грабіжник?

Охан. Ваше благородіє, ці затримані грабіжники, напевно, його товариші.

Начальник. Це все з'ясується.

У цей час осавул приводить Керемалі. Гаджі-Гара кричить «вай» і падає непритомний.

(Здивований.) Що з ним? Чому він зомлів? Допоможіть йому.

Засідатель бризкає водою на Гаджі-Гару, Гейдар-бек і Халіл-старшина труть йому руки, Гаджі-Гара розплющує очі.

(До Керемалі.) Гей ти, скажи правду, і я тебе відпущу. Чому при вигляді тебе ця людина знепритомніла?

Керемалі. Не знаю, начальнику.

Начальник. А з ким ти їздив за контрабандою і коли?

Керемалі. Ні з ким і ніколи я не їздив за контрабандою.

Начальник. Що ти мелеш? Тебе ж схопили на в'юку. Як ти можеш це заперечувати?

Керемалі. Я нічого не знаю про цей в'юк.

Начальник. А чий же це товар?

Керемалі. Не знаю.

Начальник. Гаразд, хіба не ти сидів на коні?

Керемалі. Так.

Начальник. А хто ж поклав на коня в'юк?

Керемалі. Чорт поклав, але я нічого про це не знаю.

Начальник. Чорта ми знаємо ліпше за тебе, голубчику. На багато витівок він здатний, але контрабандою не займається. Говори правду, а то шкуру з тебе здеру.

Гейдар-бек. Я хочу сказати вам, пане начальнику...

Начальник. Говори.

Гейдар-бек. Я дуже винний перед вами, але я зізнаюся у своїй провині. Цю людину я з двома моїми товаришами брав із со-

бою за контрабандним товаром. Цей затриманий хлопець – його слуга. Він украй скупий і, побачивши, що його товар захоплено, знепритомнів. Вірмен теж він, певно, зупинив на дорозі через острах за свій товар.

Н а ч а л ь н и к . Тепер усе ясно. *(Гейдар-бекові.)* А хто були твої товариші?

Г е й д а р - б е к . Аскер-бек і Сафар-бек.

Н а ч а л ь н и к *(засідателеві)*. Пошли за ними.

З а с і д а т е л ь . Зараз. *(Посилає одного з осавулів.)*

Н а ч а л ь н и к *(Гейдар-бекові.)* Як же тобі не соромно було говорити, що Охан бреше?

Г е й д а р - б е к . Охан справді бреше, пане начальнику, бо нас було всього шість чоловік. Ми взяли контрабанду і мали чотири в'юки. Зустрівшись із ними, ми налякали й прогнали їх, а самі поїхали своєю дорогою. Клянуся своєю головою, що про пограбування айліських вірмен ми нічого не знаємо.

Осавул приводить Аскер-бека і Сафар-бека.

Н а ч а л ь н и к . Це твої товариші, Гейдар-беку?

Г е й д а р - б е к . Так, вони.

Н а ч а л ь н и к . Гейдар-беку, хоча ти й не винний у пограбуванні, та оскільки ви перейшли кордон без паспорта, провезли контрабандний товар і підняли зброю на вартових, посланих засідателем, за законом я повинен негайно затримати вас і відвезти у фортецю.

Г е й д а р - б е к . Воля твоя, пане начальнику.

С о н а - х а н у м *(підходить до начальника і бере його за полу сюртука)*. Нехай я загину за тебе, вбий мене, але не спроваджуй його, не залишай мене без захисника.

Н а ч а л ь н и к . Гейдар-беку, хто вона?

Г е й д а р - б е к . Пане начальнику, це моя дружина. Вчора я справив весілля і привіз її у свій дім. Вона і є головна винуватиця мого нещастя.

Н а ч а л ь н и к . Як так?

Гейдар-бек. Пане начальнику, ми дуже кохаємо одне одного. Два роки ми ніяк не могли одружитись. Я не мав грошей, аби справити весілля. Нарешті ми привезли контрабанду, продали її, та на ці гроші я зіграв весілля, привів у дім дружину. Ліпше б мені вмерти, ніж дожити до цього дня!

Сона-ханум. Ваша милосте, прости його ради нашого царя. Не буває раба без провини і пана без милості. Напиши про цю справу вищому начальству, там, можливо, зглянуться, бачачи мої сльози. А я даю обіцянку втримувати Гейдар-бека від усяких поганих вчинків.

Гейдар-бек. Пане начальнику, я готовий кров'ю змити свою провину, б'ючись у Дагестані проти ворогів царя.

Начальник (*засідателеві*). Йй-Богу, мені шкода розлучати їх. Не знаю, чи можна віддати їх на поруки, поки я доповім вищому начальству.

Засідатель. Можна.

Аскер-бек. Пане начальнику, і ми готові битися проти ворогів.

Начальник (*засідателеві*). Оддай їх на поруки, поки не буде отримано відповідь згори.

Засідатель. Слухаюся.

У цей час входить дружина Гаджі-Гари Тюкез і кидається в ноги начальникові.

Тюкез. Ваша милосте, і мого чоловіка поверніть мені.

Начальник (*Гаджі-Гарі*). Скажи, не будеш більше займатися контрабандою?

Гаджі-Гара. Зарікаюся, пане начальнику! Вдень і вночі я молитимусь Аллахові за тебе, тому що ти відвернув мене від цього діла.

Начальник (*засідателеві*). Оддай і його на поруки.

Засідатель. Слухаюся.

Гаджі-Гара. Нехай буду я жертвою твоєю, я помру, якщо не отримаю товару.

Н а ч а л ь н и к . Ну, це вже твоє діло. Халіл-старшино, відпусти Гаджі-Гару і тугських селян. *(До беків.)* Негідно вашого благородного походження ганьбити себе поганими вчинками та почуватися винними й приниженими перед владою. Контрабанда, як і злочинство, заборонена урядом. Хто порушує волю царя – той порушує Божу волю. Хто порушить волю Бога, отримає кару на тому світі, хто порушить волю царя – на цьому. Тих, хто виконує веління Бога, чекає Рай, тих, хто виконує наказ царя, – милість і нагорода. Начальство милостиве, можливо, вибачить вам. Але надалі вам належить виявляти щодо уряду повну щирість і благонадійність і викинути з голови усілякі погані думки й наміри.

Б е к и . Душею і серцем приймаємо твою настанову, пане начальнику!

Н а ч а л ь н и к *(бере Сону-ханум за руку)*. Заради твоєї краси та співчуваючи твоїм сльозам, я не стану розлучати тебе з Гейдарбеком. Наглядай за ним добряче, аби він знову не скоїв якого-небудь поганого вчинку, поки буде отримано відповідь згори.

С о н а - х а н у м . Будь спокійний, пане начальнику. Я радше позбавлю себе життя, ніж дозволю йому скоїти поганий вчинок.

Н а ч а л ь н и к . Дуже добре. Твоя порука вірніша за всіляку іншу. Прощай! *(Хоче піти.)*

Г а д ж і - Г а р а . Ваша милосте, пане начальнику! Засідательські осавули при арешті витягли в мене з кишені пів-аббаса. Накажи повернути!

Н а ч а л ь н и к *(засідателеві)*. Накажи негайно повернути йому його гроші. Осавулів треба відучити од подібних вчинків.

Г а д ж і - Г а р а . Нехай примножить Всевишній багатства твого життя, пане начальнику. Поки є душа в моєму тілі, я ніколи не забуду твоєї милості.

Начальник виходить, а за ним – решта людей.

АДВОКАТИ МІСТА ТЕБРІЗА

Вистава про дивовижну подію, яку переказано і закінчено у трьох діях.

Дійові особи:

Секіне-ханум – сестра покійного Гаджі-Гафура, дівчина 18 років.

Гюльсяба – її служниця.

Азіз-бек – її коханий і наречений.

Зейнаб – удова Гаджі-Гафура, яка перебувала з ним у тимчасовому шлюбі.

Семимісячна дитина – її удаваний син.

Ага-Аббас – її брат.

Зубейда – тітка Секіни-ханум по батьковій лінії.

Ага-Гасан – купець.

Ага-Мардан Халвачи-огли – адвокат.

Ага-Салман Алекчі-огли – адвокат.

Ага-Керім – посередник, старший маклер.

Бедель, Гахраман, Гафар і Назар – сербази.

Гаджі-Раджаблі – наглядач Тебрізького базару.

Гепо, Шейда, Гурбанлі й Ганіфа – його помічники.

Казій – духовний суддя.

Ага-Рагім, Ага-Джаббар, Ага-Бешір і Ага-Саттар – судові засідателі.

Насір – ферраш.

Асад – слуга Казія.

Старший ферраш.

ДІЯ ПЕРША

Відбувається у місті Тебрізі, на вулиці Багі-Меше, у домі Гаджі-Гафура. Його сестра Секіне-ханум стоїть біля вікна.

Секіне-ханум. Гюльсябо! Гей, Гюльсябо!

Гюльсяба входить.

Гюльсяба. Що накажете, ханум?

Секіне-ханум. Ти знаєш, Гюльсябо, що затіяла проти мене безсоромна моя невістка?

Гюльсяба. Ні, ханум, не знаю.

Секіне-ханум. Вона послала людину до казія з вимогою, аби той не видавав мені грошей, котрі лишилися після брата. Вона заперечує мої права та заявляє, нібито ці гроші належать їй. Хіба це можливо, Гюльсябо? У чому я завинила перед Аллахом, що кожного разу що-небудь заважає моєму щастю!..

Гюльсяба. Ну чому ви так гадаєте, ханум?

Секіне-ханум. Ти знаєш, Гюльсябо, – я без пам'яті кохаю Азіз-бека. Бідолаха два роки поспіль просив у покійного брата моєї руки, але той відмовляв йому як синові служителя деспотів. Тепер, коли брат помер, і я можу розпоряджатися своєю долею, я хотіла отримати гроші, які zostалися після брата, і нарешті влаштувати своє життя. А безсоромна моя невістка затіяла клязузу і затримує одержання грошей. Доведеться судитись.

Гюльсяба. А хіба ваша невістка має частку в спадщині?

Секіне-ханум. Жодної. Вона не була законною дружиною брата і не мала від нього дітей. Не можу збагнути, чого вона здумала затівати цю тяжбу?

Гюльсяба. Бог дасть, вона нічого не доб'ється, ханум. Обіцяйте мені що-небудь, і я молитимусь, аби Аллах якнайскоріше вирішив вашу справу і привів вас до щастя.

Секіне-ханум. А що тобі обіцяти?

Гюльсяба. Обіцяйте видати мене заміж і сплатити весільні витрати, коли виграєте справу й отримаєте гроші.

Секіне-ханум. Згодна! Помолись, аби якнайшвидше скінчилася наша тяжба, тоді я й видам тебе заміж... Тепер іди за Азіз-беком, треба вживати якихось заходів. Казій вже прислав до мене людину з пропозицією послати до суду свого адвоката. Крім Азіз-бека, тут я не маю близьких людей. Адже ми не корінні тебрізці. Правда, маю тітку, сестру батька, але чим може допомогти жінка?

Гюльсяба виходить і тут же повертається.

Гюльсяба. Ось і сам Азіз-бек!

Секіне-ханум зачиняє вікно. Входить Азіз-бек.

Азіз-бек (збуджено). От до чого довела ти мене, Секіно-ханум!

Секіне-ханум (здивовано). А що сталося? Чому ти сердишся?

Азіз-бек. Ти добре знаєш, Секіно-ханум, що вже два роки, як я скінчив училище і, покохавши тебе, ні на крок не міг віддалитися з Тебріза. Чим більше твій брат мучив мене, намагаючись розлучити з тобою, тим більш міцніла моя любов, і я терпляче зносив усі страждання, сподіваючись на поєднання з тобою. А тепер, коли такий близький час нашого щастя і я спокійно чекаю здійснення моєї мрії, мене знову хочуть знедолити.

Секіне-ханум. Не розумію, про що ти говориш? Скажи ясніше.

Азіз-бек. Хіба ти не знаєш? Учора купець Ага-Гасан послав до твоєї тітки дружину купецького старшини, дружину приватного пристава і дружину Молла-Багіра сватати тебе. І твоя тітка обіцяла тебе видати за Ага-Гасана.

Секіне-ханум. Обіцянка тітки нічого не варта. Хто її стане слухати?..

Азіз-бек. Ні, цим ти не заспокоїш мене. Або ти зараз же покличеш свою тітку і при мені заявиш їй, що не підеш за Ага-Гаса-

на, або я сьогодні ж уб'ю його. Як сміє такий нікчемний аршинник домагатися моєї нареченої? Клянусь Аллахом, негайно піду і цим от кинджалом випущу йому кишки!..

Секіне-ханум. Добре, я зараз покличу тітку і скажу, що не піду за Ага-Гасана. Коли прийде тітка, ти зайдеш у ту кімнату і все почуєш на власні вуха. Гюльсябо!

Гюльсяба. Що вам завгодно?

Секіне-ханум. Іди, поклич тітку.

Гюльсяба виходить.

Ну, тепер порадь, кого нам узяти за оборонця?

Азіз-бек. У якій справі?

Секіне-ханум. Що значить: у якій справі? Хіба ти не чув, що моя невістка заявила про свої права на спадщину брата і викликає мене до суду?

Азіз-бек. Так, чув, але зараз мені не до того – не можу зібратися з думками. От поговориш із тіткою, тоді будемо думати про адвоката.

Чутно кроки. Азіз-бек виходить до сусідньої кімнати. Входить тітка Секіни-ханум – Зубейда.

Секіне-ханум. Здрастуй, тітонько!

Зубейда. Здрастуй, Секіно. Що поробляєш? Як поживаєш?

Секіне-ханум. Погано. Хто дав тобі право видавати мене заміж? Я не маю ні батька, ні матері, ні брата і можу сама розпоряджатися собою.

Зубейда. Соромся, Секіно! Не годиться молодій дівчині так розмовляти зі старшими. Не твого розуму діло – чоловіка шукати. За кого видадуть, за того й вийдеш.

Секіне-ханум. Ні, так не буде. Більше я не поступлюся своїми правами. Мене ні за кого видати не можна.

Зубейда. То ти що, дівчинко, зовсім не хочеш виходити заміж?

Секіне-ханум. Не хочу.

Зубейда (з посмішкою). Багато як ти говорили, та всі заміж повиходили.

Секінеханум. Я не жартую, тьотю! Клянусь Аллахом, за Ага-Гасана я не вийду! Про це навіть не думай!

Зубейда. Не можна, моя мила племіннице! Найшанованіших людей Тебріза ти зробиш нашими ворогами.

Секінеханум. До біса! Нехай зроблю! Все одно не піду за Ага-Гасана. Маю відразу до нього.

Зубейда. Ну чому?

Секінеханум. Непорядна він людина.

Зубейда. Для інших він, може, й непорядна, а для нас дуже навіть порядна. Він людина досвічена в торгівлі, багата, вміє заробляти гроші, родич і друг усім поважним людям Тебріза. Де ти знайдеш ліпшого чоловіка?

Секінеханум. Нехай Ага-Гасан обсипле мене з голови до ніг коштовностями, я все одно не вийду за нього. Скажи йому, аби він і думати перестав про це.

Зубейда. Це неможливо. Як ти смієш не слухатися мене?! Людина прислала до мене дружин найвпливовіших людей Тебріза. Я ж не дівчинка! Я поміркувала, що тобі вигідно вийти за Ага-Гасана, і дала згоду. Невже ти хочеш осоромити мене перед жінками Тебріза? Адже я теж маю певне становище, мене всі поважають...

Секінеханум. Виходить, що ради твого становища я повинна зробитися нещасною на все життя? Дивні речі ти мені пропонуєш, тьотю. Клянусь Аллахом, нехай хоч увесь світ перевернеться, я за Ага-Гасана не піду. Або ти сама запропонуї йому відмовитися од своїх домагань, або я покличу його сюди, вилаю та прожену, як собаку.

Зубейда (обома руками царапає собі обличчя). Ой-ой-ой! Який час настав! Теперішні дівчата не мають ні сорому, ні совісті! І ми були молодими, але ми не сміли підняти голови. Соромилися поглянути на старших! От через вашу безсоромність не припиняються в Тебрізі холера й чума.

Секінеханум. Нічого подібного! Холера і чума не припиняються в Тебрізі через шахрайства чоловіків. Цей син негід-

ника пронюхав про шістдесят тисяч туманів і запалав бажанням отримати мене у дружини. Адже не з любові хоче він одружитися зі мною. Якщо він так хотів стати моїм чоловіком, то чому за братового життя ні разу не заїкнувся про це?

Зубейда . А можливо, за братового життя він узагалі не збирався женитись. І, доречі, про шістдесят тисяч. Знаєш ти, що тобі не бачити цих грошей, якщо не підеш за Ага-Гасана?

Секіне - ханум . Чому ж це?

Зубейда . А тому, що він візьме сторону твоєї невістки, разом із друзями та родичами буде всіляко допомагати їй, і ти програєш справу.

Секіне - ханум . Спритно!.. Як це тимчасова дружина може мати право на спадщину?.. Хіба немає в країні закону і справедливості?

Зубейда . Дитя моє, як ти розберешся в усіх цих хитромудрощах?! Які права мала вдова Гаджі-Рагіма на його майно, а в його сина Ага-Рзи відібрали дванадцять тисяч туманів готівкою та баню й віддали цій жінці? Її адвокат сфабрикував документ про те, що Гаджі-Рагім ще за життя зобов'язався віддати дружині дванадцять тисяч туманів і баню. Це підтвердило ще п'ять-шість свідків. І вирвали гроші в Ага-Рзи й віддали цій жінці. Усьому Тебрізові було відомо, що тут суцільний обман. Хіба ти сильніша за Ага-Рзу, який криком кричав і нічого не домігся. Хто розбереться у диявольських підступах тебрізьких адвокатів?

Секіне - ханум . Нехай я втрачу все, але заміж за Ага-Гасана не піду. Іди й повідом йому, що дівчина не згоджується.

Зубейда . Що ти говориш, Секіно? Ти хочеш вийти заміж за Азіз-бека, сина слуги деспота, хочеш, аби душі наших пращурів прокляли тебе? Ти хочеш змішати нашу кров із кров'ю слуги деспота. Такого ніколи не було в нашого роду. Чи пристойно дочці чесного і порядного купця виходити заміж за слугу деспота?

Секіне - ханум . Усі люди слуги Аллаха. Слугою деспота був батько Азіз-бека, але ж сам він ще не поступив на державну службу. Звідки тобі відомо, що й він служитиме деспотові?

Зубейда . Весь їхній рід такий.

Секіне-ханум. Ну з чого ти взяла, що я збираюся вийти за Азіз-бека? Ні за нього, ні за кого іншого я заміж не піду, сидіти му вдома. Пошли передати моє рішення Ага-Гасанові.

Зубейда. Ти ще дитина, своєї вигоди не розумієш. Я не можу повідомити йому, що дівчина не згоджується. Я тебе просватала, і ти повинна вийти заміж. Розмовляти більше нема про що! (Встає.)

Секіне-ханум (*схвильовано*). О, Боже мій, що вона говорить!

Зубейда зникає за дверима. Азіз-бек з'являється з сусідньої кімнати.

Азіз-бек. Тепер ти переконалася, що я мав підставу непокоїтись? Я йду...

Секіне-ханум. Куди?

Азіз-бек. Я повинен розправитися з цим негідником! Більше нічого мені не залишається!..

Секіне-ханум. Що ти говориш? Стривай, не йди, ще накоїш чого-небудь... Зараз я сама покличу цього падлюку сюди і скажу, аби відмовився од своїх домагань. Гюльсябо!

Входить Гюльсяба.

Гюльсябо, іди й потихеньку скажи купцеві Ага-Гасану, що у вельми важливій справі його викликає невідома жінка. Мого імені не називай.

Гюльсяба виходить.

Ти зовсім ще дитина, Азіз-беку! Подивися в дзеркало – очі налилися кров'ю. Ну чого ти так засмучуєшся? Адже не візьме він мене силоміць.

Азіз-бек. Твоя правда, але що мені робити, коли серце трохи-трохи й розірветься.

Чутно кроки. Азіз-бек виходить у сусідню кімнату. Секіне-ханум закриває обличчя. Входять Гюльсяба й Ага-Гасан.

А г а - Г а с а н . Салам-алейкум!

С е к і н е - х а н у м (упівголоса). Алейкум-салам! Братіку Ага-Гасане, ти знаєш, хто я?

А г а - Г а с а н . Ні, ханум, не знаю.

С е к і н е - х а н у м . Ага-Гасане, я сестра Гаджі-Гафура, Секіне.

А г а - Г а с а н (здивовано). Тепер я впізнав тебе, ханум! Наказуй, я твій слуга, твій раб!

С е к і н е - х а н у м . Ні, Ага-Гасане, ти мені не слуга і не раб. Будь моїм братом до кінця життя. Відмовся од мене. Це я хотіла тобі сказати. Для цього й покликала тебе сюди.

А г а - Г а с а н (вражений). Ханум, чому ти не хочеш, аби я був твоїм рабом? У чому я завинив перед тобою?

С е к і н е - х а н у м . Ні в чому ти переді мною не завинив. Будьмо відвертими. Ти посилав до моєї тітоньки сватів, і вона необачно дала згоду. Але я кажу тобі прямо, що не вийду за тебе. Навіть не заїкайся про це.

А г а - Г а с а н . Але скажи мені, ханум, чому я не вдостоєний твоєї прихильності й милості?

С е к і н е - х а н у м . Це моє діло. Я повторюю: залиш мене у спокої!

А г а - Г а с а н . Але, ханум, який злочин я скоїв, що ти відкидаєш мене?

С е к і н е - х а н у м . Брате мій, жодного злочину ти не скоїв. Але я сама розпоряджаюся собою, і я не бажаю бути твоєю дружиною, не кохаю тебе. Адже серцю не накажеш.

А г а - Г а с а н . Ханум, ти можеш дуже пошкодувати про ці слова. Не кажи так.

С е к і н е - х а н у м . Розумію, на що ти натякаєш. Вчиняй, як тобі завгодно, погрозами не налякаєш мене.

А г а - Г а с а н . Як би ти потім не розкалася, ханум. Подумай, які слова ти мені говориш.

Секіне-ханум. Нема чого мені думати! Іди й чини, як знаєш.

Ага-Гасан (*розлютившись*). Ну гаразд! Я з тобою такий жарт зіграю, що ти до самої смерті пам'ятатимеш! (Встає.)

Секіне-ханум. Іди, йди! Нехай тебе боїться той, хто гірший за тебе. Роби, що хочеш!..

Ага-Гасан виходить. Секіне-ханум і Азіз-бек самі.

Подумаймо. Кого б нам узяти адвокатом. Тепер у нас на одного ворога стало більше.

Азіз-бек. Таких ворогів нехай буде хоч сотня. На сотню ворон досить одного каменя. Я негайно вирушаю до Шахзаде й докладно розповім йому про все. Він сам вживе заходів.

Секіне-ханум. Але ж суду Шахзаде не скасує, все одно нам треба буде взяти адвоката.

Азіз-бек. Суду він не скасує, але припинить усі інтриги й підступи Ага-Гасана та подібних падлюк. Треба повідомити Шахзаде про цю справу. Батько мій довго служив у нього. Шахзаде добре ставиться до мене, він обіцяв мені дати службу і повернути села мого батька.

Секіне-ханум. Перш за все нам необхідно взяти адвоката. А тоді вже ти можеш повідомити про все Шахзаде, аби він допоміг з'ясувати істину.

Азіз-бек. Добре, але кого ми візьмемо в адвокати?

Входить Гюльсяба.

Гюльсяба. Якийсь чоловік біля брами каже, що хоче поговорити з Секіною-ханум. Запитує, чи є в домі чоловік, який міг би бути посередником при розмові. Каже, важлива справа.

Секіне-ханум. Дуже доречі, що Азіз-бек тут. Іди, поклич. Подивимося, що він хоче.

Гюльсяба виходить.

Азіз-бек. Навіщо потрібно, аби нас із тобою бачили разом?
Секіне-ханум. Звідки вони знають, хто ти. Можуть подумати, що ти мій близький родич.

Входить Ага-Керім. Секіне-ханум накривається чадрою.

Ага-Керім. Салам-алейкум!

Азіз-бек. Алейкум-салам! Ласкаво просимо! Сідайте, будь ласка.

Ага-Керім *(сідає в стороні й звертається до Азіз-бека)*.
Будьте люб'язні назвати ваше благословенне ім'я!

Азіз-бек. Мене звать Азіз-бек.

Ага-Керім. Прекрасне ім'я. Азіз-беку, я розмовлятиму з вами, а Секіне-ханум нехай слухає.

Азіз-бек. Прошу. Але ви можете розмовляти і з самою Секіною-ханум. Вона не така, як усі дівчата. Коли треба, вона сама вступає у розмову.

Ага-Керім. І чудово робить, їй-Богу! Азіз-беку, мене звать Ага-Керім, старший маклер. Із покійним Гаджі-Гафуром ми були великими друзями. Щойно я був у одній справі в Ага-Мардана Халвачи-огли; коли прийшов до нього купець Ага-Гасан, привітався і сказав: Ага-Мардане, я чув, що ти адвокат удови Гаджі-Гафура, Зейнаб, і прийшов запропонувати тобі свою допомогу; мені треба поговорити з тобою без свідків. Ну, по таких словах я змушений був піти, але відразу зміркував, що вони збираються виступити проти Секіни-ханум. Пам'ятаючи, що ми з Гаджі-Гафуром ділили хліб-сіль, я й вирішив попередити про це Секіну-ханум.

Секіне-ханум. Я дуже, дуже тобі вдячна, Ага-Керіме, за те, що ти не забув про дружбу і в такий тяжкий час згадав про сестру свого друга.

Ага-Керім. Звичайно, ханум. Друзі пізнаються у тяжку годину. Адже Ага-Мардан шахрай, якого світ не бачив. Ось чому я вважав за свій обов'язок попередити вас про його підступи. Потім буде пізно, і тоді нічим не допоможеш.

Секіне-ханум. Ага-Керіме, а що може мені зробити Ага-Мардан?

А г а - К е р і м . Як що? Я чув, що він адвокат дружини вашого брата і захищатиме її в суді. У подібних справах він великий мастак, і впоратися з ним дуже важко.

С е к і н е - х а н у м . Що з того, що він захищатиме її? Брат не мав дітей, аби успадковувати по ньому, а вдова не може бути його спадкоємицею, бо вона була тимчасовою дружиною. Чим може зашкодити мені Ага-Мардан або будь-хто інший у такій вірній справі?

А г а - К е р і м . У вас мало досвіду в таких справах, ханум. Чого би не схотів зробити Ага-Мардан, він усього доб'ється. Тому треба бути напоготові.

С е к і н е - х а н у м . А що нам треба зробити для цього?

А г а - К е р і м . Приміром, назвіть мені вашого адвоката, щоб я міг попередити його про деякі каверзні прийоми Ага-Мардана. Він буде підготовлений і не потрапить на гачок.

С е к і н е - х а н у м . Ми ще не знаємо, хто буде нашим адвокатом.

А г а - К е р і м . Як не знаєте? Невже ви ще не обрали собі адвоката?

Секіне-ханум. Ні, не вибрали і не знаємо, кого вибрати. Про це й думали зараз.

А з і з - б е к . І справді, Керіме, чи не можеш ти назвати людину, яка б могла бути нашим адвокатом?

А г а - К е р і м . Ні, не можу згадати жодної людини, яка б могла впоратися з Ага-Марданом. Я думав, що ви вже маєте адвоката.

А з і з - б е к . Ні, не маємо і шукаємо досвічену людину, аби доручити їй нашу справу. Подумай, можливо, згадаєш кого-небудь.

А г а - К е р і м . Дійсно, жодної гідної людини не згадаю! Людей багато. Але всі вони не пара Ага-Марданові. Можливо... Згадав я одного чоловіка, якщо тільки він згодиться, бо він давно не займається судовими справами. Хіба що він міг би потягатися з Ага-Марданом.

С е к і н е - х а н у м . Хто ж він?

А г а - К е р і м . Ага-Салман Алекчі-огли. Попросіть його, якщо тільки погодиться.

Секіне-ханум. Але кому б побачитися з ним та поговорити?

Ага-Керім. Нікого не треба, ханум. Самі покличте його сюди й поговоріть з ним. Можливо, вам вдасться вмовити цю людину. Жінки мають особливу силу впливу.

Секіне-ханум. А чи не зможеш ти прислати його сюди, Ага-Керіме?

Ага-Керім. Ні, ханум, пошліть за ним кого-небудь іншого. Яюсь я посварився з Ага-Салманом, і з тих пір ми не розмовляємо.

Секіне-ханум. Але як же ти навчиш його різних хитрощів?

Ага-Керім. Був би це хто-небудь інший, він потребував би моїх порад, а Ага-Салманові вони не потрібні. Він здатний самого чорта в дурні пошити. Хоч я і злий на нього, та заперечувати його чеснот не можу.

Азіз-бек. Зараз я піду й приведу його сюди.

Секіне-ханум. Добре, йди за ним.

Ага-Керім. На все добре, ханум.

Секіне-ханум. Будь здоровий, Ага-Керіме. Я ніколи не забуду твоєї послуги.

Азіз-бек і Ага-Керім виходять.

Гюльсяба, постели на підлогу сінник і поклади подушку.

Гюльсяба швидко стелить сінник і кладе подушку. Чутно кроки. Входять Азіз-бек і Ага-Салман. Секіне-ханум сидить у глибині сцени. Гюльсяба стоїть біля неї.

Ага-Салман. Салам-алейкум!

Секіне-ханум. Алейкум-салам, Ага-Салмане! Ласкаво просимо, дуже вам рада. Сідайте, будь ласка. (Вказує йому місце на сіннику.)

Ага-Салман сідає на сінник. Нижче сідає Азіз-бек.

(Неголосно.) Ага-Салмане, я сестра Гаджі-Ґафура і сподіваюся, що ви будете мені батьком рідним і не відмовите у допомозі в тяжкий для мене день.

А г а - С а л м а н . Розкажіть, ханум, яка у вас справа?

С е к і н е - х а н у м . Вам добре відомо, Ага-Салмане, що місяців шість-сім тому, коли тут лютувала холера, багато людей втекли з Тебріза. Брат мій, Гаджі-Ґафур, був чоловік доброчесний і, уповаючи на милість Аллаха, оголосив, що він нікуди з місця не зрушить. Та з обережності він усі свої готівкові гроші в сумі шістдесят тисяч туманів поклав у скриню, яку при свідках вручив казієві з тим, аби в разі його смерті гроші було передано законному спадкоємцеві. Приймавши ці гроші, казій так само, як решта мешканців міста, поїхав із Тебріза. Усі сусіди теж поїхали. В нашій домі залишилися мій брат, його тимчасова дружина і я. Брат захворів. У місті не було нікого, крім кількох сербазів, яких уряд залишив тут, аби перевіряти будинки й відвозити покійників на цвинтар. У цей день четверо з тих сербазів прийшли до нас, і брат сказав їм: я помираю, і, крім єдиної сестри, в мене жодних спадкоємців не лишається. Коли я помру, поховайте мене. Брат відійшов. Тепер його вдова, що була йому за муте і не має жодних прав на його спадщину, оголосила себе спадкоємицею та заперечує мої права. Її адвокатом буде Ага-Мардан Халвачи-огли. Я хочу попросити тебе взяти на себе труд і бути моїм оборонцем.

А г а - С а л м а н . Секіно-ханум, я вже залишив професію адвоката і не виступаю в суді.

С е к і н е - х а н у м Ага-Салмане, ця справа довго не затягнеться і розв'яжеться дуже швидко. Якщо знадобляться свідки, аби підтвердити слова брата, можна покликати отих сербазів. Прощу тебе, заради мене, не відмовляйся од цієї справи.

А г а - С а л м а н . А імена й адреси тих сербазів ви знаєте?

С е к і н е - х а н у м . Звичайно. Азіз-бек запише їх імена й адреси та вручить тобі.

А г а - С а л м а н . Ну раз ви так просите, я згоден. Сподіваюся, справа не затягнеться, а то часу я зовсім не маю.

Секіне - ханум . Гадаю, з поміччю Аллаха справа ця скінчиться в один день. За цей один день праці обіцяю тобі п'ятсот туманів.

Ага - Салман . Це неважливо, ханум. Я беруся за цю справу виключно заради вас, а не через вигоду.

Секіне - ханум . Вірю, Ага-Салмане, але ці гроші я дарую твоїм дітям на кишенькові витрати.

Ага - Салман . Тепер дозвольте мені йти, ханум. Мені треба побачитися з сербазами. поговорити з ними, дізнатись, які свідчення вони даватимуть у суді. А ви складіть доручення на моє ім'я та надішліть мені.

Секіне - ханум . Добре, я надішлю тобі довіреність. Але, Ага-Салмане, кажуть, Ага-Мардан дуже хитра людина. Дивися, обережніше.

Ага - Салман . Будьте спокійні. Його хитрість мені не страшна. Азіз-беку, запиши імена й адреси тих сербазів та надішли мені.

Азіз - бек . Добре, за годину ви все отримаєте.

Ага-Салман виходить. Азіз-бек і Секіне-ханум самі.

А я піду й розповім усе Шахзаде.

Секіне - ханум . Поки сідай, напиши імена й адреси сербазів та надішли Ага-Салманові, а тоді можеш йти.

Азіз-бек сідає писати.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Відбувається у домі Ага-Мардана Халвачи-огли.

А г а - М а р д а н . Що це Ага-Керім так спізнюється? Може, він затримався через справу Ага-Салмана. Якщо все піде, як я задумав, то слава моя в Тебрізі піднесеться до небес, на кажучи вже про те, скільки я зароблю на цій справі. Професія адвоката – невичерпне джерело доходів, якщо, звичайно, досягнути усі її тонкощі. Ну, в цьому відношенні, слава Аллахові, я дещо вмію.

Двері відчиняються і входить Ага-Керім.

А г а - К е р і м (*радісно*). Салам-алейкум! Я все влаштував і чекаю нагороди!

А г а - М а р д а н (*посміхається*). Справді?

А г а - К е р і м . Клянуся твоїм життям, я так розписав тебе вдові Гаджі-Ґафура, що якби ти був там присутній особисто, подивувався би своїм чеснотам. Я запевнив її, що для казія немає більшого авторитета за Ага-Мардана, що суддя в усьому згоджується з ним, що Шахзаде він добре відомий і часто заходить до правителя для вирішення різних справ, що в мудрості він рівний Платонові, й треба чинити саме так, як він порадить, нічого не боятися, ні у чому не сумніватися, тому що тільки слухаючись його порад, можна заволодіти спадщиною Гаджі-Ґафура, бо вона жодних прав на неї немає. І жінка, і її брат, Ага-Аббас, в усьому зо мною згодились. Вони от-от повинні прийти, аби вислухати твої настанови й діяти за твоїми вказівками.

А г а - М а р д а н . Чудово. А як з Ага-Салманом? Вдалося тобі нав'язати його в адвокати супротивній стороні?

А г а - К е р і м . Авжеж! Зараз Ага-Салман перебуває в Секі-ни-ханум. Звідти він прийде прямо сюди.

А г а - М а р д а н . Молодець, Ага-Керіме! У твоїх словах міститься чарівна сила. Одначе скажи, будь ласка, вдова Гаджі-Ґафура вродлива?

А г а - К е р і м . А тобі що до цього?

А г а - М а р д а н . Я не проти б одружитися з нею. Як ти гадаєш: вийде вона за мене?

А г а - К е р і м . Насправді, не знаю, чи вийде. Річ у тім, що ти старуватий для неї. Вона молоденька.

А г а - М а р д а н . Ні, Ага-Керіме, клянуся своїм життям, мені не так вже й багато літ. Мені щойно виповнився п'ятдесят один рік.

А г а - К е р і м . А мені здавалося, що тобі усі сімдесят!

А г а - М а р д а н . Ні, клянуся твоїм життям! Знаєш, коли я народився? Через рік після великого тебриського землетрусу.

А г а - К е р і м . Але ж ти жонатий.

А г а - М а р д а н . Я ж не тому хочу женитися, що не маю жінки. Якщо за допомоги Аллаха ми вирвемо ці гроші з рук сестри Гаджі-Гафура й віддамо цій жінці, то не можна ж допускати, аби вона вийшла заміж за іншого. Я сам одружуся з нею, і багатство її буде моїм. Це вигідно й тобі. А яка тобі користь, якщо вона вийде за іншого?

А г а - К е р і м . Правильно, але в такому разі байдуже, вродлива вона чи ні. Хай буде хоч відьма! Згодиться – женись! Але вона занадто гарна. Я не думаю, що ти б їй сподобався.

А г а - М а р д а н . А який я, по-твоєму?

А г а - К е р і м . Ти сам знаєш, що пика в тебе не дуже...

А г а - М а р д а н . Дивно, що на твій погляд я не приваблюючий. Дай-но подивлюся в дзеркало. *(Дивиться у велике дзеркало.)* Ради Аллаха, Ага-Керіме, які недоліки ти бачиш на моєму обличчі? Якщо ти про те, що я не маю зубів, то це зовсім не од старості, а од золотухи. А що запали щоки, то це не дуже помітно: їх затуляє борода.

А г а - К е р і м . Ну гаразд, годі вже! Заспокойся, зараз повинна прийти ця жінка.

А г а - М а р д а н . Тоді треба одягти архалук із кашемірової шалі й суконну накидку. Та бороду зачесати. *(Береться до туалету.)*

А г а - К е р і м . Ну до чого тобі усе це? Ліпше сідай на місце.

А г а - М а р д а н . Наші жінки самі ховаються од чоловіків, але дуже любляють спостерігати за ними. Якщо вдова Гаджі-Га-

фура побачить мене гарно вбраним, то обов'язково зацікавиться мною, і слова мої набудуть у її очах більшої ваги, а можливо, я навіть сподобаюся їй.

Ага-Мардан передягається, розчісує бороду й сідає. Двері відчиняються, і входить вдова Гаджі-Гафура Зейнаб та її брат Ага-Аббас.

А г а - А б б а с . Салам-алейкум!

А г а - М а р д а н . Алейкум-салам! Ласкаво просимо! Дуже вам радий! Будь ласка, сідайте!

Закутана у чадру вдова Гаджі-Гафура та її брат сідають.

Я говоритиму з тобою, Ага-Аббасе, а Зейнаб-ханум нехай слухає та відповідає, коли треба. Після смерті Гаджі-Гафура минуло вже шість місяців. Між собою ми мусимо бути цілковито відверті. Усім відомо, що Зейнаб-ханум не була у постійному шлюбі з Гаджі-Гафуром і не має жодних прав на частку в його спадщині, але я, знаючи це, послав до вас Ага-Керіма повідомити: якщо ви будете в усьому слухатися мене й дотримуватися моїх порад, то я зроблю так, що усе багатство дістанеться Зейнаб-ханум. Сестра Гаджі-Гафура не має жодної підтримки, жодних сильних родичів. У дівчини лише наречений, молодий чоловік, який нічого не тямить у судових справах. Ви погодилися зо мною і послали до казія людину заявити, аби він не видавав залишених Гаджі-Гафуром грошей його сестрі, оскільки ви теж маєте на них права. Казій затримав гроші й повідомив вас та сестру Гаджі-Гафура, щоби ви обрали адвокатів і з'явилися до суду. Я ваш адвокат, і Зейнаб-ханум повинна слухатися мене й дотримуватися моїх порад, аби виграти справу.

А г а - А б б а с . Авжеж, інакше й бути не може. Ми готові вислухати ваші поради й пропозиції.

А г а - М а р д а н . Перш за все, Зейнаб-ханум повинна дати мені на попередні витрати п'ятсот туманів, які ми залічимо при остаточному розрахунку. Вона зізналася Ага-Керімові, що взяла тисячу туманів, котрі залишалися у скрині по смерті Гаджі-Гафура і про котрі сестра його не знала.

Зейнаб - ханум . Ми згодні. Які ваші інші пропозиції?

Ага - Мардан . Друга пропозиція полягає в тому, що ти повинна згодитися на половину грошей Гаджі-Ґафура, тобто одержати тридцять тисяч туманів од загальної суми у шістдесят тисяч, а друга половина цієї суми повинна надійти нам: мені, Ага-Керімові та іншим нашим помічникам.

Зейнаб - ханум . Овва! Як ти багато хочеш, Ага-Мардане!

Ага - Мардан . Це зовсім небагато, ханум! Адже ти не маєш жодних прав на цю спадщину, і ці тридцять тисяч одержиш лише завдяки моїй допомозі.

Зейнаб - ханум . Тобто як не маю прав? Роками я мешкала й трудилася у домі Гаджі-Ґафура, ключі від усіх скринь із грошима перебували в мене! Сестра Гаджі-Ґафура не сміла витратити навіть п'яти аббасів. А тепер виходить, що я мушу відступитися. А гроші залишаються тій легковажній дівчинці, й вона буде їсти, пити, насолоджуватися життям?

Ага - Мардан . У суді ці міркування не візьмуть до уваги.

Зейнаб - ханум . Чому ж не візьмуть до уваги? Хіба судді не мають совісті? Більше десяти років усе це майно перебувало в моїх руках. Чому ж тепер я повинна його позбутися?

Ага - Мардан . Саме так: повинна позбутися. Ліпше послухайся мене і згодься на половину. Інакше ти не можеш розраховувати на жодну монету. Ага-Аббас добре розуміє, що я кажу правду.

Ага - Аббас . Добре, ми згодні. Які ще пропозиції ти маєш?

Ага - Мардан . По-третє, Зейнаб-ханум повинна заявити на суді, що має від покійного Гаджі-Ґафура семимісячного сина.

Зейнаб - ханум . Ой лишенько! Це дуже тяжке завдання, Ага-Мардане! Як я можу збрехати, що в мене семимісячний син?

Ага - Мардан . Нічого важкого! При житті Гаджі-Ґафура ти була вагітна. За місяць до його смерті ти народила сина, і йому тепер сім місяців. Невже важко сказати це?

Зейнаб - ханум . Ти мені як батько, Ага-Мардане, і я не смію послухатися тебе, але ця твоя пропозиція надто складна. Я ніколи не народжувала. Хіба не питають мене, де дитина?

А г а - М а р д а н . За це не турбуйся. Дитина є, і її виносила та народила ти. Наявні свідки, що бачили дитину в тебе і в Гаджі-Ґафура на руках. Щодо цього будь спокійна. Тобі треба лише заявити про це, а підтверджуватимуть інші.

З е й н а б - х а н у м . Ради Аллаха, Ага-Мардане, запропонуй що-небудь інше. Як я можу вимовити такі брехливі слова? Клянусь Аллахом, мені забракне сміливості сказати це.

А г а - М а р д а н . Дивні речі ти говориш. Чому це тобі забракне сміливості? І чого ти соромишся, не розумію. Весь світ знає: народжувати дітей – справа жіноча. Чого ж тут соромитись? Ну й що, що ти не народжувала! Любиш рибу – не бійся холодної води. Ти обов'язково повинна сказати про дитину, інакше не можна.

З е й н а б - х а н у м . А для чого тобі треба така заява, Ага-Мардане?

А г а - М а р д а н . Це треба для того, аби майно Гаджі-Ґафура дісталось тобі. Іншого засобу немає. Ти не можеш бути спадкоємицею Гаджі-Ґафура, а син твій – це найзаконніший спадкоємець. Коли буде доведено, що такий син є, усе майно дістанеться йому. Потім я доможуся того, аби мене призначили його опікуном. Мине п'ять-шість місяців, і ми оголосимо, що твій син помер. Таким чином усе майно за законом перейде до тебе. Половину візьмеш ти, другу половину – я.

З е й н а б - х а н у м . Скажи, батьку, ради Аллаха, невже можна здійснити такий план?

А г а - М а р д а н . Було б неможливо, коли б сестра Гаджі-Ґафура мала яку-небудь опору. Але вона не має нікого, хто посмів би виступити проти нас. От якби вона згодилася вийти за купця Ага-Ґасана, то нам було би важко виграти справу. А тепер і Ага-Ґасан з усією ріднею виступає проти дівчини й домагається того, аби спадщина не дісталася їй. Дівчина залишилася сама зі своїм юним нареченим, який ні на що не здатний.

З е й н а б - х а н у м . А де дитина, про яку ти говорив?

А г а - М а р д а н . Зараз побачиш! Ага-Керіме, візьми дитину в годувальниці у тій кімнаті й принеси сюди.

Ага-Керім виходить.

З е й н а б - х а н у м . Дитину годує годувальниця?

А г а - М а р д а н . Ні, годує-бо мати, але вона в тебе годувальницею – запам'ятай це.

Ага-Керім повертається з дитиною на руках. Ага-Мардан бере в нього дитину і передає Зейнаб-ханум.

Ось твій син, візьми! Подивися, очі й брови в нього точно такі самі, як у Гаджі-Гафура.

З е й н а б - х а н у м . Йй-Богу, схожий, насправді схожий. Та я дуже боюся, що на суді мені відбере язика, і я нічого не зумію вимовити.

А г а - М а р д а н . Усе це тому, Зейнаб-ханум, що ти сама не віриш у те, що дитина є. Перш за все треба, аби ти сама повірила, що це твій син. Інакше, звичайно, під час суду ти можеш розгубитися й тобі відбере язика. Будь сміливіша й обіцяй нам дати саме таке свідчення.

З е й н а б - х а н у м . Добре, обіцяю, якщо тільки зможу.

А г а - М а р д а н . З поміччю Аллаха зможеш. Адже ж ти не хочеш, аби всі гроші отримала твоя зовиця і витратила на свого дармоїда-нареченого?

З е й н а б - х а н у м . Твоя правда. Тільки б захисник Секініханум не викрив мою брехню.

А г а - М а р д а н . Ха-ха-ха! Подумайте, кого вона боїться! Та він ні слова проти тебе не скаже. Ну тепер ідіть, складіть і приготуйте доручення. Суд завтра почнеться і завтра ж скінчиться, а в мене інших справ багато. Зараз сюди повинні прийти люди. Візьміть із собою Ага-Керіма та пришліть через нього п'ятдесят туманів.

А г а - А б б а с . Гроші при нас. Ага-Керім попередив.

А г а - М а р д а н . Тоді залиште їх і йдіть.

Ага-Аббас кладе перед Ага-Марданом гаманець із грошима та встає, аби піти. У цей момент входить ферраш Шахзаде Насір.

Н а с і р . Салам-алейкум, Ага-Мардане! Його високість наказав переказати, аби сьогодні ввечері ти був у нього. Він хоче поговорити з тобою в якійсь важливій справі.

А г а - М а р д а н . Доповідай, Шахзаде, що я буду.

Ферраш виходить. З'являється слуга казія Асад.

А с а д . Салам-алейкум, Ага-Мардане! Мій пан велів спитати тебе, чи будеш ти сьогодні ввечері в гостях у Гаджі-Самі. Він хоче зустрітися з тобою та поговорити про справу.

А г а - М а р д а н . Доповідай, що буду.

Ага-Аббас із сестрою та слуга Асад виходять.

А г а - К е р і м . Звідки вони взялися?

А г а - М а р д а н . Я передбачив, що моя пропозиція налякає жінку, тому дав цим людям трохи грошей і підучив, аби вони прийшли, коли жінка буде в мене, при ній сказали те, що вони зараз мовили. Нехай жінка думає, що я маю прихильність Шахзаде й судді, це додасть їй сміливості. Інакше боюся, що під час судового засідання вона розгубиться, і ми зганьбимо себе

А г а - К е р і м . Клянусь Аллахом, відмінно придумано! Було б добре під час суду зробити так, аби жінка давала показання після свідків. Якби це вдалося, вона була би спокійніша.

А г а - М а р д а н . Ну, тепер іди до Гаджі-Раджаблі й скажи йому, аби прийшов зі свідками. Обіцяй йому п'ятсот туманів, із них п'ятдесят зараз, а решту потім, після суду. Без участі Гаджі-Раджаблі ми б не змогли провести нашу справу. Він би все нам зіпсував. Це такий шахрай, що приховати від нього що-небудь неможливо.

А г а - К е р і м . Добре, я піду. *(Встає.)*

А г а - М а р д а н . От що, дорогий, коли побачиш удову Гаджі-Гафура, натякни їй, аби вона не називала мене батьком. Не подумай чого-небудь такого... Клянуся твоїм життям, просто мені не подобається, коли жінка з поваги називає мене батьком. До чого це? Хай кличе мене на ім'я.

А г а - К е р і м . Гаразд, гаразд, розумію. Будь спокійний, вона більше не називатиме тебе батьком.

Ага-Керім виходить. Входить Ага-Салман.

А г а - С а л м а н . Салам-алейкум!

А г а - М а р д а н . Алейкум-салам! Ну, як справи?

А г а - С а л м а н . Взяли адвокатом. Що далі робити?

А г а - М а р д а н . А далі треба підготувати свідків і приступити до судового розгляду. Скажи, що вони тобі обіцяли?

А г а - С а л м а н . Мені заявили, що видадуть п'ятсот туманів, бо свідки в них готові, а діло праве. Я згодився.

А г а - М а р д а н . І добре зробив. Тепер ти переконався, що виступати по праву сторону не так вже й невигідно? Вдова Гаджі-Гафура відмовляється од тридцяти тисяч туманів, які дістануться тобі, мені й Ага-Керімові. Ти дізнався імена й адреси їхніх свідків?

А г а - С а л м а н . Дізнався. Це четверо сербазів на ім'я Бедель, Катраман, Гафар і Назар. Мешкають вони на вулиці Верджі.

А г а - М а р д а н . Мені треба покликати їх сюди й підучити, аби вони дали хибні свідчення. А ти підеш до них і проситимеш засвідчити усе, як було насправді. Сербози дуже бідні, все одно що жебраки. Вони обов'язково спитають: аго, а що ти нам пожалуєш після суду? Тоді ти їм відповіси: милі мої, недобре просити нагороду за правдиві свідчення, ви повинні дати свідчення в ім'я Аллаха, який і винагородить вас на тому світі.

А г а - С а л м а н . Добре.

А г а - М а р д а н . А ти знаєш, які свідчення дадуть сербази?

А г а - С а л м а н . Знаю. Вони свідчитимуть, що за дві години до смерті Гаджі-Гафура вони були в нього вдома й він сказав їм: я помираю, на світі немає в мене нікого, крім моєї сестри, поховайте мене, коли я помру.

А г а - М а р д а н . Чудово! Але сербазам доведеться змінити це свідчення і сказати в суді, що Гаджі-Гафур мав місячного сина. Тепер іди!

Ага-Салман виходить. Ага-Мардан один.

Слава Аллахові, усе йде, як по маслу. Зараз Ага-Керім повинен привести свідків.

Двері відчиняються, і входять Ага-Керім, Гаджі-Раджаблі й четверо чоловіків.

Г а д ж і - Р а д ж а б л і . Салам-алейкум!

А г а - М а р д а н . Алейкум салам, Гаджі! Ну як, знайшов?

Г а д ж і - Р а д ж а б л і . Знайшов? Нібито ми щось губили. Дивне питання ставиш, Ага-Мардане. Видно, ти досі не знаєш мене як слід.

А г а - М а р д а н (Ага-Керімові на вухо). Іди за Ага-Салманом і приведи до мене сербазів, яких він назве. (Тоді звертається до Гаджі-Раджаблі.) Тепер, Гаджі, розкажи мені, хто вони такі?

Г а д ж а - Р а д ж а б л і . Цей – Гепо, картяр, прибув із Ардебіля вчора. Цей – Шейда з Газвіна, вдень міняйло, вночі гульвіса. Цей – хамаданець Гурбанлі, до всього майстер, удень торгує на ринку панчохами. А цей – Ганіфа з Мараги, вдень розножчик, а вночі – мій помічник.

А г а - М а р д а н . Слава Аллаху, всі вони люди пристойні, лише в Гепо професія не зовсім підходить, він може викликати підозри.

Г а д ж і - Р а д ж а б л і . За це не хвилюйся. Гепо такий шахрай, що може прийняти будь-яку подобу. Хочеш, через дві години він з'явиться сюди таким поважним купцем, що ти й сам почнеш сумніватися, чи він це? Невже ти не знаєш, що це син того самого Гейдар-гулу, який вдень був у Огарі, потім пройшов дводенний шлях пішки і вночі того ж дня викрав у покійного правителя провінції скриньку з коштовностями. Тієї самої ночі він повернувся до Огара, і вранці його застали сплячим у коридорі караван-сарая. Весь світ був зворушений цією подією. Коли справа розкрилася, його не стратили тільки через звитягу, йому лише вирізали ступні.

А г а - М а р д а н . Ох, значить це син того самого Гейдар-гулу? Чудово, але доведеться змінити йому ім'я. А вони знають шаріат?

Г а д ж і - Р а д ж а б л і . Будь спокійний, усі вони письменні люди. Клянуся твоїм життям, кожен із них здатний пошити в дурні самого чорта Усі вони щоденно здійснюють намаз у мечеті.

А г а - М а р д а н . Відмінно. А знають вони, що повинні засвідчити в суді?

Г а д ж і - Р а д ж а б л і . Не знають. Цього ти повинен навчити.

А г а - М а р д а н . Вони повинні засвідчити, що за тиждень до смерті Гаджі-Гафура вони вчотирьох пішли ввечері на поклоніння могилам своїх рідних. Проходячи повз дім Гаджі-Гафура, вони побачили самого Гаджі-Гафура з немовлям на руках. Привітавшись із Гаджі-Гафуром, вони спитали його, чия це дитина. Той відповів, що дитина його, що народилася вона три тижні тому, і додав, що інших дітей він не має.

Г а д ж і - Р а д ж а б л і (звертається до свідків). Чули, хлопці? Г е п о . Звичайно, чули.

А г а - М а р д а н . Зумієте сказати так?

Г а н і ф а . Звичайно, зуміємо. Що тут мудрованого?

А г а - М а р д а н . Я дуже вами задоволений, діти мої. Нехай благословить вас Аллах.

Ш е й д а . Ага-Мардане, хіба може Аллах благословити на таку справу?

А г а - М а р д а н . Милій мій, якщо ти дізнаєшся суть цієї справи, сам скажеш, що Аллах благословить. Бідна вдова Гаджі-Гафура цілих десять літ розпоряджалася у домі, володіла грошима, і чи можна тепер допустити, аби її позбавили усього цього, і багатство дісталось скаженій дівці, яка проїсть його зі здоровим хлопцем, служителем деспота, за те, що він обійматиме її? Добросесні наші вчені вказують, що служителів деспота відкинув Аллах.

Ш е й д а . Так, твоя правда.

Г а д ж і - Р а д ж а б л і . Ага-Мардане, повідом хлопців, скільки вони отримають.

А г а - М а р д а н . Хіба Ага-Керім не повідомив? Кожен отримає по тридцять туманів. А твоя винагорода відома.

Г а д ж і - Р а д ж а б л і . Ага-Мардане, половину винагороди треба буде видати хлопцям наперед.

А г а - М а р д а н . Розуміється. Ви йдіть. За дві години Ага-Керім доставить тобі п'ятдесят туманів, а хлопцям – половину їхньої винагороди.

Г а д ж і - Р а д ж а б л і . Гарзд. До побачення!

Усі виходять. Потім відчиняються двері, і з'являються чотири сербази та Ага-Керім.

С е р б а з и . Салам-алейкум!

А г а - М а р д а н . Алейкум-салам! Сідайте, діти мої, сідайте. Ласкаво просимо. Ви вже вибачайте, що потурбували вас.

О д и н і з с е р б а з і в . Що ви, аго! Нам дуже приємно було відвідати такого поважного пана, як ви.

А г а - М а р д а н . Дякую, сину мій! Виховану людину завжди видно. Ви обідали?

С е р б а з . Ні, пообідати ми не встигли, дуже поспішали до вас.

А г а - М а р д а н . Ага-Керіме, пошли одного зі слуг на базар, нехай принесе чотири подвійні порції чилову і шербет.

С е р б а з . Навіщо ви клопочетесь, аго?

А г а - М а р д а н . Який клопіт? Зараз час обіду. Як же можна допустити, милий, аби ви пішли з мого дому голодними?

С е р б а з . Чим можемо служити вам, аго?

А г а - М а р д а н . Особливих послуг від вас мені не треба, синку. Я хочу поставити вам лише одне питання.

С е р б а з . Прошу, аго, поставте хоч два питання.

А г а - М а р д а н . Це ви ховали покійного Гаджі-Гафура?

С е р б а з . Так, аго, ми.

А г а - М а р д а н . Дякую вам, діти мої! Ваша самовідданість гідна високої похвали. Ви не лише опора ісламу, але й рятівники людей у їхні тяжкі дні. Під час епідемії холери жодна жива істота не залишилася в Тебрізі, а ви, жертвуючи собою, лишилися. Хай винагородить вас по заслугах великий Аллах! Скажіть, діти мої, ви застали Гаджі-Гафура живим?

С е р б а з . Так, аго, застали живим.

А г а - М а р д а н . Ане бачили ви тоді при ньому місячної дитини?

С е р б а з . Ні, аго, не бачили.

А г а - М а р д а н . Можливо, вона була на руках у матері?

С е р б а з . Ні, аго. Ми навіть спитали в Гаджі-Гафура, чи не має він дітей або рідних. Він одповів, що крім сестри нікого не має.

А г а - М а р д а н . Вельми може бути, що він не взяв до уваги місячного сина, але дитина на той час була і знаходилася на руках у матері. Крім вас, є люди, які бачили дитину на руках у матері. Я думав, може, й ви бачили це. Ну нічого. То як же ви збираєтеся свідчити під час суду? Адже між спадкоємцями виникла суперечка через спадщину.

С е р б а з . Ми казатимемо те, що знаємо. Про це питав нас і правозахисник сестри Гаджі-Гафура. Ми йому відповіли те саме.

А г а - М а р д а н . Ах, он воно що! Тепер зрозуміло, чому ви так розмовляєте. Вас підучив цей негідник і безбожник, тому ви й заперечуєте, що бачили дитину. Певно, він обіцяв кожному з вас по двадцять туманів і навіть видав вам наперед половину?

С е р б а з . Ні, аго, він не обіцяв нам жодного гроша. Більше того, ми попросили в нього трохи грошей на харчі, то він одповів, що свідок повинен бути безкорисливим і очікувати нагороди від Аллаха.

А г а - М а р д а н . Ах, окаянний! Який же він, виявляється, скнара! Він не хоче, аби, крім нього самого, ще кому-небудь була користь. Подумати тільки: змушує давати хибні свідчення у справі про шістдесят тисяч туманів і шкодує видати таким молодцям, як ви, хоч би по двадцять-тридцять туманів на витрати. Клянусь Аллахом, рідко можна зустріти такого скнару, накажи його Аллах! Веде неправе діло та ще й скупиться!..

С е р б а з . Як неправе діло, аго?

А г а - М а р д а н . Отак і неправе. Він намагається заперечувати існування семимісячного сина Гаджі-Гафура, аби залишену йому від рідного батька спадщину передати сестрі покійного. Та Аллах не допустить цього. Дитина жива і здорова. Як же можна забувати? Я захищаю права дитини, і кожному, хто свідчитиме на її користь, видам по тридцять туманів. Я дуже сподівався на вас, гадав, що ви бачили дитину і задалегідь відлічив по тридцять тума-

нів для кожного з вас. Але, на жаль, ви говорите, що не пам'ятаєте дитину. А можливо, якщо ви побачите дитину, то згадаєте? Ага-Керіме, візьми, будь ласка, дитину в її матері, вдови Гаджі-Гафура, й принеси сюди.

Ага-Керім виходить і приносить з іншої кімнати сповиту семимісячну дитину.

Подумайте, діти мої, як слід. Не може бути, аби ви не помітили тоді цю дитину. Хіба допустить Аллах, аби гроші, залишені від батька цьому сироті, дісталися іншому, аби він мав жалюгідне існування, поневірявся по чужих кутках? Адже ж час тоді був такий, що людина й сама себе не пам'ятала. Ага-Керіме, візьми у ніші відкладені гроші й принеси сюди.

Ага-Керім швидко бере з ніші чотири паперові згортки з грошима й кладе перед Ага-Марданом.

Ось, моїй дорогі, крім тої нагороди, яку, безсумнівно, воздасть вам Аллах, цей сирота приготував для кожного з вас у цих згортках по тридцять туманів. Це не те, що окаянний Ага-Салман, який змушує виступати за неправе діло і зі скнарості нічого не дає.

Один із сербазів *(звертається до свого товариша)*. Гахрамане, я пригадую, що коли ми були у Гаджі-Гафура, почувся дитячий писк.

Гахраман. Тепер і я пригадую, що в кутку кімнати сиділа якась жінка і тримала сповиту дитину.

Гафар. Стривайте, і я згадав, як Гаджі-Гафур сказав, що це його дружина, і що дитина його народилася місяць тому.

Назар. Як ми могли забути все це, хлопці? І справді, в такий час людина й себе не пам'ятає. Невже ви не пам'ятаєте, як Гаджі-Гафур просив нас подбати про його дім, дружину і маленького сина, аби до повернення людей до міста злодії та шахраї не завдали їм лиха?

Бедель і всі решта сербазів. Так, так, і справді, він залишив їх під нашу опіку.

А г а - М а р д а н . Хай благословить вас Аллах, діти мої! Я був упевнений, що ви згадаєте обставини справи. Тож візьміть ці гроші й витратьте на свої потреби. З поміччю Аллаха, коли скінчиться суд, кожен із вас отримає ще по десять туманів. Правда ніколи не зостається без винагороди. Як ви розповіли мені сьогодні, діти мої, так само розповісте завтра на суді. Беріть гроші!

О д и н і з с е р б а з і в . Аго, але ж ми обіцяли Ага-Салманові дати свідчення на його користь. Чи тепер ми повинні попередити його, що не можемо бути його свідками?

А г а - М а р д а н . Ні, йому нічого не треба говорити. Нехай далі думає, що ви дасте свідчення на його користь, і візьме вас до суду. А там ви те засвідчите, що засвідчили зараз тут. Ага-Салман не мав права вимагати від вас що-небудь. Якщо спитає, чому ви дали такі свідчення, ви відповісте, що розказали все, як було насправді. Беріть гроші. Чилор уже принесли. Пройдіть у ту кімнату, пообідайте і можете йти. Тільки маю до вас одне прохання: хай ніхто не знає про те, що я вас викликав до себе. За збереження усього цього в таємниці я особисто обіцяю кожному з вас по шапці з бухарського каракулю.

С е р б а з и . Щодо цього будьте спокійні, аго! (Беруть гроші.)

А г а - М а р д а н . Ага-Керіме, відведи хлопців у ту кімнату, нехай вони там пообідають, потім проведи.

Ага-Керім виводить сербазів у іншу кімнату.

(Один.) Поки що все йде добре. Тепер я піду до судових засідателів і попереджу їх, аби завтра під час суду як слід виляли хвостами. (Виходить.)

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Відбувається у приміщенні суду. На місці голови сидить казій. Праворуч від нього Ага-Рагім і Ага-Джаббар, ліворуч Ага-Бешір і Ага-Сагтар – постійні судові засідателі. Нижче сидить Ага-Мардан, оборонець удови Гаджі-Гафура.

А г а - Б е ш і р *(звертається до казія)*. Слава вашій прозорливості й мудрості, аго! Ви знаєте, що зробила та вчорашня жінка, що приходила зі скаргою? Виявляється, вона сама витягла в чоловіка з кишени три тумани, побила його, поцарапала собі обличчя, вирвала волосся і прийшла скаржитися на чоловіка.

К а з і й . А хіба я не сказав, що ця жінка не викликає в мене довіри, що треба перевірити її скаргу?

А г а - Б е ш і р . То я про те й кажу, хвала вашій мудрості! Йй-Богу, спостережливість ваша казкова. Ніхто з присутніх не засумнівався у правдивості свідчень тої жінки, аго, а ви з першого ж погляду все зрозуміли й мовили, що сумніваєтеся у правдивості її скарги. Так і виявилось.

К а з і й . Я не раз ухвалював у таких справах правильні рішення.

А г а - Б е ш і р . Недарма кажуть, що державний муж повинен діяти за натхненням. Що це таке, як не натхнення?

А г а - Р а г і м . Чому ти дивуєшся, Ага-Бешіре? Коли Всевишній полюбить кого-небудь зі своїх рабів, то наділяє його мудрістю, якої не має жоден із його співгромадян. Всевишній прихильний до високоповажного аги й обдарував його проникливістю. Ти називай це натхненням, а я називаю милістю Божою.

А г а - Д ж а б б а р . Так, твоя правда. Можна це пояснити і так, і сяк. Чи не вірно, Ага-Мардане?

А г а - М а р д а н . Звичайно, звичайно!

А г а - Р а г і м . Ага-Мардане, як поживає син Гаджі-Гафура?

А г а - М а р д а н . Слава Аллаху, тепер уже впізнає всіх, тягнеться, коли його кличуть.

А г а - Д ж а б б а р . Йому тепер повинно бути місяців сім?

А г а - М а р д а н . Так.

К а з і й . Хіба у Гаджі-Гафура лишилася дитина? А я чув, що він не мав дітей.

А г а - Б е ш і р . Ні, аго, вам сказали неправду. По ньому лишилася чарівна дитина. Учора ми поверталися з намазу і бачили її на руках в Ага-Мардана. Схожа на Гаджі-Гафура, як дві краплі води.

А г а - С а т т а р . Ви пам'ятаєте, аго, очі й брови покійного Гаджі-Гафура?

К а з і й . Звичайно. Адже Гаджі-Гафур помер не так давно.

А г а - С а т т а р . Ця дитина має точно такі самі очі й брови, як Гаджі-Гафур.

К а з і й . Я цього не знав. Ага-Мардане, якщо по Гаджі-Гафурові лишилася дитина, то й судового розгляду не треба. Ясно, що усе майно Гаджі-Гафура повинно дістатися дитині, а решта родичів ні на що не можуть розраховувати.

А г а - М а р д а н (*підлесливо*). Якщо обставини справи доповім вам я, то ви можете зацідозрити мене в упередженості. Нехай доповідь про справу Ага-Бешір.

А г а - Б е ш і р . Я вам доповім, аго, усі обставини справи. У Гаджі-Гафура зосталася сестра на ім'я Секіне-ханум, що кохає молодого чоловіка на ім'я Азіз-бек, одного зі служителів деспота. Дівчина шаленіє за ним, хоче вийти заміж, а той відмовляється взяти її без посагу. От дівчина й лізе із шкури, аби отримати спадщину Гаджі-Гафура та вийти заміж за молодого чоловіка. Тітка хотіла видати її за купця Ага-Гасана, людину поважну і заможну, але дівчина не згодилася. Вона взяла собі адвоката і підготувала свідків, аби довести, що по Гаджі-Гафурові дітей не зосталося, і що залишені покійним шістдесят тисяч туманів повинні належати їй. Представниця слабкої на розум жіночої статі, вона уявила, що хитрощами й брехнею можна отримати спадщину Гаджі-Гафура. Але вона помиляється і марно себе утруднює!..

К а з і й . Так, мабуть, ця справа нескладна і не вимагає довгого розгляду. За дві години ми з нею покінчимо. Доведеться лише вислухати свідчення з обох сторін.

А г а - М а р д а н . Так, пане. Зараз прийдуть свідки.

А г а - С а т т а р *(звертається до казія)*. Аго, вчора приводили до вашої милості двох хлопчиків сиріт, і ви зволили сказати, що слід знайти доброчесну людину, аби доручити їй піклування про них. Як на мій розум, можна було б доручити піклування про них Ага-Марданові, котрий ставитиметься до них, мов до рідних дітей: це благородна і добра людина.

К а з і й . Чудово. Ви згодні, Ага-Мардане?

А г а - М а р д а н . Із задоволенням, аго. Я дбатиму про них, наче про рідних дітей.

К а з і й . Нехай винагородить тебе Творець!

Двері відчиняються, і входить Ага-Салман із чотирма сербазами та Азіз-бек. Після них з'являються Ага-Аббас, вдова Гаджі-Ґафура, Зейнаб-ханум, і четверо свідків. Зейнаб-ханум, закутана у чадру, сідає у стороні. Ага-Салман, Азіз-бек і Ага-Аббас стають з другого боку.

Ага-Салмане, кажуть, у Гаджі-Ґафура залишився син. Ти маєш докази, які заперечують це?

А г а - С а л м а н . Аго, я маю свідків, яким перед смертю Гаджі-Ґафур заявив, що він не має інших спадкоємців, окрім сестри.

К а з і й . Скажи, нехай дають свдчення.

А г а - С а л м а н *(звертаючись до сербазів)*. Розкажіть усе пану.

П е р ш и й с е р б а з . Ваша світлосте, за день до смерті Гаджі-Ґафура я разом із товаришами зайшов провідати його, і ми спитали, чи має він дітей. Він одповів, що крім сестри, Секіни-ханум, не має нікого на світі.

К а з і й . Покляніся, що все так і було.

П е р ш и й с е р б а з . Клянусь Аллахом, що так і було.

Ага-Мардан блідне і дивиться розгублено. Ага-Салман теж здивований.

К а з і й *(звертається до інших сербазів)*. А ви що чули? Говоріть по черзі.

Другий сербаз. Клянусь Аллахом, і я так чув.

Третій сербаз. Клянусь Аллахом, і я так чув.

Четвертий сербаз. Клянусь Аллахом, і я так чув.

Ага - Мардан (у крайній тривозі). А ви не бачили тоді дитину на руках його дружини?

Перший сербаз. Ні, дитину ми бачили в іншому місці. Якщо хочете, розповімо.

Ага - Мардан. Ні, не треба. (Звертаючись до казія.) Ваша світлосте, я маю свідків, котрі у той самий день, про який говорять сербази, бачили на руках у Гаджі-Гафура його місячного сина і спитали в нього, чия це дитина, на що той відповів, що дитина – це його син. Свідки, ось вони, стоять перед вами. (Вказує на своїх свідків.) Усі вони люди письменні, поважні й побожні.

Ага - Саттар (глибокодумно). Ага-Мардане, здається, цей молодий чоловік син Гаджі-Шеріфа?

Ага - Мардан. Так. У такого батька, безумовно, й син повинен бути добропорядним. Гаджі-Шеріф був вельми достойною людиною.

Казій (звертаючись до свідків). Розкажіть усе, що вам відомо.

Гепо. Розказати, що нам відомо?

Казій. Так.

Гепо. Ваша світлосте, учора Ага-Мардан покликав мене з моїми товаришами додому, видав кожному з нас по п'ятнадцять туманів, аби сьогодні ми прийшли сюди й повідали вам, що під час холери ми бачили на руках у Гаджі-Гафура місячну дитину, його сина. Я люблю карти, а тому взяв гроші й пішов. Гроші були отримані за неправе діло, тому й користі від них не могло бути. Минулої ночі я продув усі п'ятнадцять туманів. Партнер мені трапився такий, що навіть сам знаменитий шулер Лейладж не годився б йому і в підмайстри. От і все, що мені відомо. Гаджі-Гафура я ні разу не бачив і ніколи не розмовляв із ним.

Ага-Марданові пересихає в горлі.

Казій (звертаючись до інших свідків). А ви що скажете?

І н ш і с в і д к и (*хором*). Ми готові повторити те саме, що мовив наш товариш.

К а з і й (*звертаючись до судових засідателів*). А ви запевняли мене, що Ага-Мардан побожна людина. Це свідчить про вашу власну непорядність.

А г а - Б е ш і р . Ні, ваша світлосте, це свідчить про нашу довірливість і наївність. Ми послухали його розповіді й прийняли його за побожну людину.

А г а - Р а г і м (*своєму сусідові Ага-Саттару, тихо*). Нехай згорить дім того, хто бреше! Ти подумай, як хитро викрутився цей падлюка Ага-Бешір. А суддя ще повірить, що ми справді люди правдиві й довірливі.

У цю мить з'являється старший ферраш Шахзаде.

С т а р ш и й ф е р р а ш (*духовному судді*). Ваша світлосте! Його високість запитує, чи переконалися ви, що сестра Гаджі-Гафура є законною спадкоємицею?

К а з і й . Так, переконався. А його високості відомо, за яких дивних обставин це відбулося?

С т а р ш и й ф е р р а ш . Так. Гаджі-Раджаблі вгадав задуми Ага-Мардана й Ага-Салмана та повідомив його високість, який і вжив належних заходів, аби розстроїти їхні плани. Тепер їхня провина доведена, і мені наказано доправити їх обох його високості.

К а з і й . Невже й Ага-Салман брехав та лицемірив?

С т а р ш и й ф е р р а ш . Так, він був співучасником.

Старший ферраш виводить Ага-Мардана й Ага-Салмана.

К а з і й . Азіз-беку, тепер ти представляєш інтереси сестри Гаджі-Гафура. Повідом її, що за дві години я сам принесу залишені Гаджі-Гафуром гроші й у присутності свідків вручу їй.

А з і з - б е к . Слухаюся, ваша світлосте. Я піду. (Виходить.)

А г а - Б е ш і р . Щоб ти не бачив дітей своїх живими, негіднику! Яку брехню він накрутив тут! О, Всевишній, яких безбожників

ти створив. Як безсовісно старався він довести, що Гаджі-Гафур мав сина! Яке нечуване нахабство! Ага-Джаббаре, скажи-но мені, дурневі, до чого ж треба бути довірливою і наївною людиною, аби повірити в усіляку брехню!

А г а - Д ж а б б а р (убік). Нехай повалиться дім того, хто лицемірить! (Голосно.) Ну, ходімо! Його світлість утомився. Що корисного від довгих розмов?

Першим встає казій, він у глибокій задумі, за ним підводяться інші й виходять.

Завіса

KOMEHTAPI

Комедії

У 50-х рр. XIX ст. Мірза-Фаталі Ахундов написав шість комедій, заклавши підвалини драматичного мистецтва в Азербайджані й на Близькому Сході. У ті ж роки сам автор переклав свої п'єси російською мовою і надрукував їх у газеті «Кавказ». 1853 р. в типографії намісника Кавказу в Тифлісі було видано збірку «Комедії Мірзи-Фет-Алі Ахундова» (також російською), до якої увійшли всі драматичні твори автора, крім «Адвокатів міста Тебриза», які написано 1856 р.

1853 р. Ахундов також підготував свої комедії до видання азербайджанською мовою, але видрукувати їх вдалося лише 1859 р. разом із повістю «Одурені зірки» (написана 1857 р.) у книжці під назвою «Темсілат» («Казки»). Пізніші збірки творів Ахундова виходили вже за радянської доби.

Молла Ібрагім-Халіл – алхімік

Перша комедія письменника, з якої починається історія азербайджанської драматургії. Написана 1850 р.

В основу сюжету комедії покладено реальні події, котрі відбувалися у 30-х рр. XIX ст. у Нусі – рідному місті автора. Головний герой комедії – також реальна особа.

1. *Дервіш* – мандрівний мусульманський чернець-жебрак.
2. *Гаджі* – почесний титул мусульманина, який здійснив паломництво до Мекки.
3. *Шейх Салах*. Автор зазначає, що «шейхами переважно називалися святенники».
4. *...1248 року в другий місяць весни*. Йдеться про час за хіджрою; автор окреслює його як травень 1832 р.
5. *...зробив бритвою і різком пристойний статок...* При лікуванні хворих цирульники зазвичай послуговувалися різком, котрим відсмоктували кров.

6. *Гарун*. У давньому Ізраїлі – людина, що володіла незліченним багатством. У східній літературі це ім'я вживали як символ багатія.

7. *І ці три дні він не може ані бачитись, ані розмовляти з будь-ким*. До вказаних слів героя автор додає пояснення: «Цей обряд, званий етикетом, існує в ісламі й застосовується людьми особливо набожними».

8. *«Я-ху, я-хагг!»* – звичайні заклинання дервішів.

9. *Сааді*. Видатний класик перської літератури, автор відомої поеми «Бустан» і визначної збірки притч «Гюлістан».

10. *Чулли-лікар*. Реальна особа, про яку говорить Ахундов у листі перекладачеві своїх творів перською мовою Мірзі Мухамед-Джаффарові (березень 1871 р.).

Мосьє Жордан – вчений ботанік і дервіш Масталі шах – знаменитий чаклун

Твір написано 1850 р. Це перша комедія Ахундова, поставлена на сцені. Таку постановку здійснив на початку 1852 р. один із домашніх любительських театрів Петербурга.

1. *Мосьє Жордан* – не вигаданий образ. Його прототипом був французький природознавець Алексіс Жордан, який у ті роки приїжджав до Закавказзя для наукових занять і, зокрема, для вивчення флори Карабаху, про що йдеться у п'єсі.

2. *1263 року*. Автор вказує, що ця дата хіджри відповідає 1848 р. Тобто «зруйнування» Парижа чаклуном Масталі шахом повинно було збігатися з Лютневою революцією у Франції.

3. *Бозартма* – тушена баранина з цибулею, доведена при варенні до сірого кольору.

4. *...панове Лінней, Турнефор і Бертрам...* – знамениті природознавці й ботаніки.

5. *Георг Кліффорд* – англійський посланець у Голландії, котрий покровительствував Карлові Ліннею.

6. *Гатемхан-аго, я хотів узяти Шахбаз-бека до Парижа...* У цьому монолозі Мосьє Жордана автор дає досить правильне уявлення про наукову діяльність ученого та поправки, що він робив до класифікації рослин.

7. *Зірка Мерріх* – планета Марс. Ахундов пояснює: «Зірка ця відома на Сході під зображенням людини, яка тримає в руках оголений кинджал. Чаклуни часто приписують їй виконання своїх страшних задумів».

8. *Гаджі Мірза-Агаси*. Відомий з історії як обмежений, реакційний і скупий правитель-невіглас, котрий приніс країні та народам Ірану численні біди.

9. *Ми раби цього Алі-шаха...* Уривок із суфійського вірша, в якому пропагуються релігійно-містичні ідеї. Автора не встановлено.

10. *Не знаю, як я з такою боязливою армією захоплю Герат!* Натяк на гострий політичний і військовий конфлікт за Герат (це місто перебувало на шляху торгівлі європейських країн зі східними), що виник між Іраном та Афганістаном і його союзником Британією.

11. *Шигабі-сакіби* – летючі зірки, метеори. Ахундов пояснює: «Шигабі-сакібами зветься летючі зірки, які, за віруванням мусульман, падінням своїм винищують чортів і дияволів, що повстали проти Божої волі».

12. *...Париж перебуває під сузір'ям Скорпіона*. На думку східних астрологів, якщо це сузір'я наблизиться до якої-небудь частини земної кулі, там неодмінно мусить статися біда, катастрофа. Цими словами Ахундов натякає на низку революцій, котрі прокотилися Францією з кінця XVIII до середини XIX ст.

13. *Хіба не говорила я тобі...* У цю репліку Ханпері автор вкладає натяк на вплив Лютневої революції 1848 р. на інші країни.

Ведмідь – переможець розбійника

Комедію написано у 1852 р.

1. *Тати*. Одна з народностей іранської мовної групи. Вони мешкали в багатьох селах і містах Північного Азербайджану та займалися переважно торгівлею і ремеслами. Тут слово вжите як лайка на означення боязливого зайди, нікчемного і ні до чого не здатного.

2. *Керем*. Легендарний герой азербайджанського народного любовного сказання. Був принцем і ашугом (поетом і співцем-імпровізатором).

3. *Мешеді* – людина, яка здійснила паломництво до міста Мешхеда в Ірані, до гробниці дев'ятого імама Рзи. Особи, які отримали ймення «мешеді», користувалися великою повагою серед населення.

4. *...в ущелині Шемшадинської діляниці*. Йдеться про західні райони Північного Азербайджану, розташовані поблизу кордону з Грузією, – Газах, Товуз і Шемкір.

5. *...російський уряд охороняє вас від лезгін і розбійників...* – Йдеться про напади гірських народів Дагестану на різні райони Азербайджану в першій половині XIX ст.

6. *Один агач*. Агач – міра довжини. Ахундов пояснює це слово як «три версти».

7. *Бісміллах*. Початок арабського вислову з Корану на восславлення Бога. За мусульманським повір'ям, якщо правовірний денебудь зустрінеться з чортом, він повинен промовити «бісміллах», і тоді чорти зникають.

Візир Лянкаранського ханства

Написана 1851 р. На прохання автора, першу назву комедії – «Візир Серабського ханства» – змінив Мірза-Мухаммед-Джаффар Гараджадага у її власному перському перекладі, виданому 1874 р. в Тегерані. Зміна назви відбулася через її невідповідність змісту, а саме: у п'єсі йдеться про приморське місто (Сераб розташований далеко від моря), що особливо підкреслено загибеллю хана в морі. Тому автор спільно з перекладачем вирішили перенести розгортання подій до Лянкарані.

Це перша комедія, поставлена на азербайджанській сцені, була зіграна 10 (22) березня 1873 р. Її виконали артисти-любители у залі Бакинських благородних зборів під егідою Гасан-бека Зардабі за активної участі Наджаф-бека Везірова й Аскер-аги Адигезелова. Постановкою саме цієї п'єси розпочинається історія азербайджанського театру.

1. *Відбувається п'ятдесят років тому.* Приблизно 1800-1801 р., до захоплення Північного Азербайджану Російською імперією. В той час країна була поділена на багато дрібних держав – ханств.

2. *Німтене.* За авторським визначенням: «жіноча курточка, веста».

3. *Треба золотом світлим розшиить німтене комірець...* Вірш подано у перекладі Євгенії Димінської. Його автор – відомий азербайджанський поет-лірик Молла-Панах Вагіф.

4. *...та принеси палиці й фалаку.* Фалака – шест зі спеціально пристосованими ремнями (мотузками). Ноги винного прив'язували ремнями до шеста, який тримали з обох кінців два чоловіки, а третій бив палицею по п'ятах.

5. *Зуб за зуб, око за око, рана за рану.* В азербайджанському тексті комедії цю фразу наведено арабською (як цитату з Корану).

6. *...султан Махмуд Газневі* – один із правителів династії Газневідів в Ірані кінця IX початку X ст.

7. *Семені* (халваси) – особлива халва, приготовлена зі спеціально вирощуваної пшеничної розсади до свята Новруз-байраму –

Нового Року (22 березня у багатьох мусульманських країнах). Символізує плодючість і пробудження природи.

Пригода скнари (Гаджі-Ґара)

Комедію створено 1852 р. Вона здобула велику популярність в Азербайджані за іменем головного героя Гаджі-Ґари.

Ця п'єса – друга, після «Візира Лянкаранського ханства», поставлена на азербайджанській сцені. Постановка відбулася 17 (5) квітня 1873 р. тим же складом, що й вистава попередньої п'єси. Сюжет комедії взято з дійсності. Гаджі-Ґара – також реальна особа, що в той час мешкала в Агджабеді.

1. *Немає війни ні з Іраном, ні з Туреччиною...* Йдеться про війни Російської імперії з Іраном (1826–1829) і Туреччиною (1828–1829), в яких брали участь азербайджанські добровільні загони.

2. *І якщо схочеш повоювати, то лише з лезгінами.* Йдеться про війну Росії з гірськими народами Дагестану на чолі з Шамілем.

3. *Асландузський табір.* Поблизу м. Ґянджі розташований асландузський степ, у якому 1826 р. царська армія завдала нищівного удару головним силам іранських військ.

4. *Джаванишири* – спадкоємні беки, що належали до давнього тюркського племені азербайджанців.

5. *...Росіяни заборонили тут французькі ситці...* – йдеться про заборону ввозити ряд іноземних, переважно західноєвропейських, товарів, яку запровадила царська влада задля підтримки власного виробника. Проте багато іноземних товарів, зокрема французькі ситці, були значно вищої якості, ніж російські, що не мали попиту; тому часто купці домовлялися з контрабандистами або ж самі нелегально перевозили ці товари, які швидко розкуповували.

6. *Міткаль* – тонка бавовняна тканина полотняного переплетення.

7. *Бурмет* – груба бавовняна тканина.

8. *Шахсеване* – давні кочовища тюркських племен, які мешкали на берегах Аразу й займалися переважно скотарством.

9. *Фортеця* – тобто місто Шуша, яке було адміністративним центром Карабахського повіту.

Адвокати міста Тебріза

Остання комедія Ахундова, написано її 1856 р.

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. після російсько-іранських війн за Туркменчайським мирним договором Азербайджан розділили на дві частини: північну, що відійшла до Росії, та південну, яку віддано Іранові. Події розгортаються у столиці Південного Азербайджану місті Тебрізі, де була розташована резиденція намісника Ірану Шахзаде. Автор піддає гострій критиці шахрайство, сваволю, хабарництво судових урядників, усієї системи феодального правосуддя Перської держави.

1. *Сербазі*. Так називали іранських солдатів.

2. *Казій*. Духовна особа. В Ірані та інших мусульманських державах протягом багатьох століть судова влада перебувала в руках духовенства.

3. *Служитель деспота*. Ідеологи й оборонці шиїтського напрямку в мусульманській релігії, який є панівним в Ірані впродовж тривалого часу, вважали, що усі можновладці аж до шаха незаконно узурпували владу і є гнобителями народу. Вони стверджували, що уся влада повинна належати представникам шиїтів – істинних друзів і захисників трудового люду. Тому народні маси, які перебували під тиском сваволі й експлуатації іранських правителів, зазнавали великого впливу духовенства.

4. *...вона не була законною дружиною брата*. Мусульманська релігія дозволила правовірним мати крім законної дружини одну або кілька тимчасових («сійге», «муте»). За шаріатом, право спадкоємства по чоловікові має лише законна дружина покійного, з якою

укладено письмовий акт («кябін»), здійснюваний духовною особою. Тимчасова дружина була цілковито позбавлена права спадкоємства.

5. *Аршинник* – купець. Іранські можновладці й аристократи погоршливо дивилися на купців. На таке ставлення й натякає автор цими словами Азіз-бека.

6. *Чудове ім'я*. Азіз означає: милий, дорогий.

7. *Аббаси* – двадцять копійок.

8. *Чиров* – плов.

9. *...завтра під час суду як слід виляли хвостами...* – Автор пояснює ці слова Агі-Мардана: «Так називають людей, котрі діють за хабарі; вони нагадують собаку, що виляє хвостом, лащитья до тебе, коли щось їй кинеш».

10. *Лейладж*. На мусульманському Сході – легендарний шахіст, гравець у нарди. Тут у переносному значенні – спритний гравець, шулер.

Проза

Одурені зірки

1857 р. Ахундов написав рідною мовою повість «Одурені зірки», яка посіла важливе місце в його спадщині та в історії всієї азербайджанської літератури. Адже повість стала першим класичним зразком реалістичної прози Азербайджану. Як уже говорилося, першодрук оригіналу повісті з'явився 1859 р. в «Темсілаті», а в авторському російському перекладі – 1864 р. в газеті «Кавказ». Згодом твір ще кілька разів перекладали російською, зокрема Фірідунбек Кьочерлі та Азіз Шаріф.

Сюжет повісті Ахундов запозичив із книжки іранського історика Іскендербека Мунші «Таріхі-Алем-араї-Аббасі», присвяченої правлінню в Ірані Шах-Аббаса I.

Автор художньо переосмислює історичні події з метою показати соціальні суперечності й викрити несправедливість іранського деспотизму.

1. *На початку володарювання Сефевидів.* Сефевиди – шахська династія, котру 1502 р. заснував видатний політичний діяч та поет Шах-Ісмаїл Хатаї; панувала до 1722 р.

2. *Мухаммед-шах Сефеві.* Царював у 1579-1587 рр. За його правління Перська держава переживала глибоку політичну та економічну кризу. Зрікся престолу, передавши владу своєму синові Аббасу.

3. *Шах-Аббас Перший (1557-1629)* – правитель Ірану в 1587-1629 рр.

4. *Кибла всесвіту*, тобто святиня, світло всесвіту. Звичайне звернення до державця у мусульманських країнах, особливо в Ірані. Кибла – це сторона, в яку стає обличчям правовірний під час молитви.

5. *Шах був дуже молодий, йому щойно минуло двадцять два роки.* Тут помилка автора. Описувані події відбуваються на сьомий рік панування Шах-Аббаса, тому він мав уже 36-37 років.

6. *Імами* – найближчі родичі й нащадки Мухаммеда, родоначальника ісламу та засновника мусульманської держави в Аравії. Йдеться про одного з перших наступників і двоюрідного брата й зятя Мухаммеда, четвертого халіфа Алі (656-661) та про його нащадків. Шиїти вважають Алі та його нащадків імамами – законними духовними поведирями мусульман і претендентами на духовну владу.

7. *Суніти* – один із провідних напрямів у ісламі, який зветься «ортодоксальним», або правовірним. Вони вороже ставилися до шиїтів, не визнаючи законності їхніх претензій на верховну владу.

8. «*Зіджі-Улугбек*», тобто «*Зіджі джадіді Гурагані*», або «*Нові Гураганові астрономічні таблиці*» (закінчена 1447 р.) – головна наукова праця тюркського правителя Улугбека Мухаммеда Тарігая. Тривалий час була одним із основних джерел для європейських обсерваторій.

9. *Хоча після Сааді й Гафіза...* Гафіз Шіразі – видатний перський поет-лірик XIV ст. Про Сааді див. прим. до комедії «Молла Ібрагім-Халіл – алхімік».

10. ... *мудрість якого уподібнювали до Сулеймана, щедрість – до Хатема, хоробрість – до Рустема...* Йдеться про біблійного пророка й царя Соломона, прозваного Мудрим, героя арабської легенди, щедрого багатія Хатема та Рустема – легендарного героя поеми Абулькасіма Фірдоусі «Шахнаме».

11. *Рік його сходження на престол поети відзначили у такому двовірші...* Кожна літера арабської абетки відповідає певному числу. Сума чисел, позначуваних кожною літерою наведеного вірша, становить рік сходження Юсіф-шаха на престол. У двовірші є так як на біблійного Йосифа Прекрасного.

12. *Яскравий приклад нелюдяності, жорстокості Шах-Аббаса – розправа з рідними синами: двох він осліпив, а третього – умертвив.* Ця авторська ремарка цілком достовірна.

13. *І до чого ж дурні ті англійці, що ледве було не затіяли війну з таким небезпечним народом!* Йдеться про гострий політичний і воєнний конфлікт за Герат, що виник між Іраном та Британією в 50-х рр. XIX ст., внаслідок якого менш могутній Іран потрапив

під загрозу окупації. Лише тривожне становище в Індії, де посилювався визвольний антиколоніальний рух, та ускладнені відносини з Францією й Росією змусили британський уряд 4 березня 1857 р. укласти мирну угоду з Іраном. Останній уникнув окупації, але йому довелося підтвердити остаточну передачу Герага в руки Британії. Наведеним заключним реченням Ахундов фігурально висміював іранський уряд, який насмілювався на війну з Британією.

Поезія

У багатій спадщині Ахундова поезія посідає окреме місце. Він мав справжнє поетичне обдарування, з молоду вивчав кращі зразки азербайджанської, персидської та народної ашугської поезії, але упродовж свого довгого творчого шляху написав лише кілька десятків віршів. Найбільш знакові включено до цієї збірки.

Східна поема на смерть Пушкіна

Поема-ода була написана перською мовою в традиціях східної класичної поезії. Це сталося на початку весни 1837 р. під впливом трагічної звістки про загибель великого російського поета, до якого Ахундов плекав почуття високої любові. Того ж року авторська російська підрядна версія поеми була надрукована у часописі «Московський спостерігач». Також 1837 р. переклад поеми суттєво доопрацював засланий на Кавказ декабрист О. Бестужев-Марлінський. Фактично йшлося про нове російське тлумачення Ахундового твору. Цей варіант пролежав серед паперів автора до 1874 р., коли з ініціативи А. Берже був надрукований у «Російській старовині», а потім у газеті «Кавказ».

Згодом поему було ще кілька разів перекладено російською (А. Соколов, Г. Строганов, П. Антокольський) та іншими основними європейськими й східними мовами.

Перший лист Закірові

Вірш написано азербайджанською мовою у 1854 р. як послання поетові Ғасим-беку Закірові, котрий захопився дочкою Мехікулухана Карабахського; згодом вона стала відома як поетеса Хуршудбану Натаван, з якою Ахундов був добре знайомий. Уперше вірш опублікував літературознавець Ф. Кьочерлі у своєму критико-біографічному нарисі «Мірза-Ғагалі Ахундов» (1911 р., Тифліс).

Послання знаменитому в Карабаху поетові Гасим-беку Хиндиристані (Другий лист Закірові)

Вірш написано азербайджанською мовою як сатиричну оцінку подій російсько-турецької війни 1853–1855 рр., коли Ахундов перебував у Криму в складі царських військ. Твір адресовано Гасим-беку Закірові, бо його син і племінник брали участь у добровільних азербайджанських загонах, що боролися у війні. Вперше оригінал вірша та російський підрядковий переклад надруковано в газеті «Кавказ» у рік написання – 1854-й. Починаючи з видання творів Ахундова 1938 р., вірш неодноразово видавався під назвою «Другий лист Закірові», тому наводимо його під обома назвами.

1. *Хиндиристані* – поселення в Агдамському районі Азербайджану, де Г. Закір мав свій маєток і провів більшу частину життя.

2. *Горобчик турецький*. Тобто Османська імперія.

3. *З'явився турчинам посібник француз*. Йдеться про Францію, котра була союзником Туреччини у Кримській війні 1853-1855 рр.

4. *І велет морський увиходить в союз*. Тобто Британія – також союзниця Туреччини у цій війні.

5. *Луї Бонапарттик діждеться собі*. Наполеон Бонапарт III, небіж Наполеона I. Захопив владу після Лютневої революції 1848 р., ставши імператором Франції (до 1870 р.).

6. *Як дядько, діждався лихої доби*. Натяк на поразку Наполеона I у Вітчизняній війні та його наступну детронізацію.

7. *Бо йшов на Балкани і Дибич-борець*. Йдеться про генерала Дибича Забалканського, який під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. перетнув Балкани зі своїм військом і захопив місто Адріанополь.

8. *Й Паскевич узяв Ерзерум, молодець*. Генерал-фельдмаршал І. Паскевич у тій самій війні захопив турецький Ерзерум, просувшись углиб території противника.

9. *Ворожії стяги отут зупинить / І в Пітер узять на забаву повинні*. Газета «Кавказ» до підрядкового перекладу вірша додала такий коментар: «Відомо, що 1829 року один карабахський бек був

відправлений до Петербурга зі стягом, відбитим карабахцями у турків».

Лист Джафаргулу-ханові.

Вірш написано азербайджанською мовою 1859 р. в м. Шуші й адресовано тамтешньому впливовому аристократові, громадсько-му діячеві Джафаргулу-ханові. Ахундов висловлює своє негативне ставлення до шушенських молл, які відкинули його пропозицію реформувати азербайджанську абетку.

Уперше вірш надруковано 1938 р. в I томі зібрання творів Ахундова.

Про Моллу Алі

Вірш написано азербайджанською мовою. Виходячи зі змісту поезії, дослідники припускають, що її створено наприкінці 60-х рр. XIX ст.

Уперше вірш надруковано 1938 р. в I томі зібрання творів Ахундова.

1. *«Я маю осявання!»* – переказ слів із Корану.

2. *Наджаф*. У Наджафі спочиває прах Алі – першого імама шиїтів, до якого здійснюють паломництво; за легендою, один паша підійшов до гробниці без належної покорности, й два пальці, що з'явилися з могили, відсікли голову зарозумілому.

3. *«Зусилля ваші пропадуть зіссуті»* – переказ слів із Корану.

«Їх шал наслідувать науці руйнівний...»

Вірш написано перською мовою. Виходячи зі змісту поезії, дослідники припускають, що її створено наприкінці 60-х рр. XIX ст.

Уперше вірш надруковано 1938 р. в I томі зібрання творів Ахундова.

«Лиш славу добру я любив своєю...»

Вірш написано перською мовою. Виходячи зі змісту поезії, дослідники припускають, що її створено наприкінці 60-х рр. XIX ст.

Уперше вірш надруковано 1938 р. в I томі зібрання творів Ахундова.

«Звідкіль цей галас і ці крики, чом люд довкола заревів?..»

Вірш написано перською мовою. Виходячи зі змісту поезії, дослідники припускають, що її створено наприкінці 60-х рр. XIX ст.

Уперше вірш надруковано 1938 р. в I томі зібрання творів Ахундова.

Як і три попередні, цей твір спрямовано проти лицемірства, жадібності й брехливості духовенства, котрі у ті часи були повсюдними явищами.

Ванда

Вірш написано перською мовою 1876 р. на прохання генерала А. Берже з нагоди приїзду до Тифліса з Варшави юної красуні-польки.

Уперше надруковано твір в азербайджанському перекладі О.Саривеллі 1938 р. в I томі зібрання творів Ахундова.

Літературно-критичні статті

У 50-70-х рр. XIX ст., написавши низку літературно-критичних статей, Ахундов став родоначальником літературної критики в Азербайджані та на Близькому Сході. У своїх статтях і знаменитому філософському трактаті «Листи принца Кемал-уд-Довле...», а також у ряді листів до сучасників Ахундов висловив власні художні, теоретичні й естетичні погляди.

Уперше разом літературно-критичні статті Ахундова були надруковані азербайджанською мовою в II і III томах тритомного видання творів письменника 1938 р. в Баку.

Вказівник до книжки

Одна з перших критичних статей Ахундова, написана по-азербайджанському 1852 р. і вміщена як передмова у збірці «Темсілат» (1859).

1. *...оповіді про страждання, які або читаються, або виставляються...* Тобто оповіді про муки імамів, котрі виконує шиїтське духовенство під час мусульманського місяця магеррама.

2. *...1266 року побудував у місті Тифлісі велику споруду під назвою «театр»...* 1266 р. відповідає 1849 р. або 1850 р. Закладення Російського театру в Тифлісі відбулося 15 квітня 1847 р., а відкриття – 12 квітня 1851 р.

3. *Тому прошу тебе писати, як я...* В арабському алфавіті відсутній цілий ряд голосних., що дуже заважає правильному читанню слів. Автор говорить саме про ці труднощі.

4. *...тобі необхідно відрізнити стан кожної дійової особи од вимовлюваних нею слів...* Ахундов має на увазі авторські ремарки й репліки дійових осіб. У середині XIX ст. драматичні твори ще зовсім були невідомі азербайджанському читачеві, тому автор вважав за необхідне дати такі пояснення.

Про поезію

Як уже зазначалося, дана стаття була призначена у формі передмови (первинна назва – «Про поезію та прозу») до збірки поезій М.-П. Вагіфа і Г.Закіра, яку планував видати Ахундов, але не втілив свого задуму.

1. *Із перських поетів яскравими талантами можна вважати лише Фірдоусі, Нізамі, Джамі, Сааді, Моллаї-Румі й Гафіза.* Автор перелічує видатних представників перської поезії. Серед них Нізамі – азербайджанський поет, якого раніше сходознавці вважали перським.

2. *А серед тюрків, із давніх часів до наших днів, у всякому випадку не було поетів.* Це твердження Ахундова помилкове. В Азербайджані, починаючи з епохи середньовіччя, творило чимало видатних поетів – Насімі, Фізулі, Хатаї, Хабібі та ін. Ця думка Ахундова вказує на те, що він був не дуже глибоко знайомий з історією рідної літератури й недооцінював її.

3. *Фізулі не поет, і його творіння не мають жодного впливу.* Це твердження також можна вважати помилковим. Піддаючи критиці формально-епігонічну поезію, що була поширена в азербайджанській та перській літературах, Ахундов іноді заходив надто далеко й розвінчував поетів, творчість яких позначена високими художніми якостями.

4. *Я ще мав зустріч із Гасим-беком Саруджалінським Джаванширом.* Ахундов говорить про свого друга, поета-лірика Гасим-бека Закіра.

5. *...був ще Масих...* – тобто азербайджанський поет XVIII ст. Ага-Масих Ширвані.

Критичні нотатки

Гостро критикуючи історичну книжку свого сучасника, відомого іранського історика і державного діяча XIX ст. Ризи-Ґулу-хана Ґідаята, Ахундов викладає свої думки про літературу, історіографію, літературну критику.

Уперше «Критичні нотатки» були надруковані в перському оригіналі та в азербайджанському перекладі 1938 р. в II томі зазначеного видання.

1. *...покійного хагана Мухаммед-шаха Ґаджара...* Мухаммед-шах Ґаджар був правителем Ірану в 1834–1848 рр. Описане протистояння між Іраном і Гератським ханством відбулося у 1837–1838 рр.

2. *...який має славу Іскендера...* – Йдеться про славетного давньогрецького полководця Олександра Македонського.

3. *Шабанул-муаззам* – сьомий місяць арабського місячного календаря.

4. *Сартиб* (перс.) – генерал.

5. *Ваш духовний наставник Мірза-Мехті-хан Астрабадський...* Йдеться про визначного іранського державного діяча при правителі Надір-шаху Афшарі (1736–1747), спершу його секретаря, а потім візира. Він також був автором популярної на Сході історичної книжки «Таріхі-Надир» («Історія Надира»).

Критика

Редакторів газети «Міллет» Високого Ірану

Статтю написано 27 липня 1866 р. перською мовою. Ахундов надіслав статтю видавцеві газети «Міллет» («Нація») в Ірані Алігу-лу-Мірзі Етизадуссолтанові для друку, але її не видали.

Перський оригінал разом з азербайджанським перекладом був уперше надрукований 1938 р. у II томі вже згаданого видання.

1. ... від чотирнадцятого Рабіал-Аввала 1283 р. Дата відповідає 27 липня 1866 р.

2. ...престол Джемшида, фортеця Істахр. Джемшід – напівлегендарний засновник держави давнього Ірану, оспіваний Фірдоусі в поемі «Шахнаме». Істахр – Персеполь.

3. ... поета, який має псевдонім Суруш і прізвище Шамс-аш-Шуара... – Суруш – ангел-вісник, епітет архангела Гавриїла, псевдонім одного з перських придворних поетів XIX ст. Мухаммеда Алі. Шамс-аш-Шуара означає «сонце поетів».

4. Наджмі-Сані, тобто «друга зірка» («наджм» – зірка, «сані» – другий). Титул Аміра Ярахмеда Ісфаганського, радника Шах-Ісмаїла Сефеві. Наджмі-Сані брав участь у війні Шах-Ісмаїла проти узбецьких ханів, 1512 р. його було взято в полон і страчено.

5. У тлумаченні Чекмені... Чекмені – давній східний астроном.

6. Нізам-уль-Мулк – видатний учений, поет і державний діяч XI ст, автор знаменитого трактату «Сіясетнаме»; був візиром сельджуцьких правителів Алі-Арслана і Мелік-шаха.

7. Гаджі Насер Тусі. Тусі Насреддін Гаджі – знаменитий учений Сходу XIII ст., астроном, філософ, математик і державний діяч; довгий час був візиром одного з онуків Чингіз-хана – Хулакі-хана (XIII ст.).

8. Амір Алішер. Алішер Навої – великий узбецький поет, мислитель і державний діяч, був візиром в узбецького правителя Султан-Хусейна Байкари.

9. У «Хабібуссіяре» написано так... «Хабібуссіяре» – тритомова праця гератського історика Мірхонда, складена 1516 р.

10. *Амір Наджмі-Заргяр* – візир Шах-Ісмаїла Сефеві.

11. *Наджмі-Аввал*, тобто «перша зірка» («надж» – зірка, «аввал» – перший). Так називали Наджмі-Заргяра, протиставляючи його Наджмі-Сані.

12. *Рухуль-людс* (букв.: «свята душа») – псевдонім Мірзи Мелкум-хана – друга і побратима Ахундова, видного державного діяча і просвітника Ірану.

13. *...доходи від вакуфу...* – доходи з різного майна і земель, які належали мечеті, а також пожертви.

14. *...вирішив сам підкорити Маверан-нахр*. Маверан-нахр (букв.: заріччя) – терени між річками Сирдар'я й Амудар'я.

15. *«Таріхі-Ровзатуссафа»* – праця гератського історика Хандеміра, яку продовжив іранський історик і державний діяч Риза-Гулу-хан Гідаят.

16. *Фарсах* (араб.) – міра довжини, рівна 6–7 км.

17. *У фортеці Гаджіван*. Давня фортеця у Середній Азії.

18. *«В ім'я Аллаха воюйте з тими...»*. Рядки, цитовані арабською мовою з Корану.

19. *Гаані*, або Каані. Тобто Мірза-Хабіб Шіразі – відомий іранський придворний поет XIX ст., автор збірки ліричних віршів і прозового твору «Перішан».

На останніх сторінках підготовленого ним збірника творів Вагіфа і Закіра Ахундов відтворив уривок із цієї статті від слів «У поезії є два основні елементи» до слів «услід за пророками йдуть поети» і додав до свого міркування про зміст і форму художнього твору таку думку перською мовою:

«Краса вірша полягає в оповіді або у критиці пороків. Одначе оповідь і критика пороків у ньому повинні відповідати істині, його зміст не повинен мати нічого суперечливого з правдою життя, навпаки, усе зображене в ньому повинно відповідати звичаям, природі, вчинкам людини або тварини, стану рослинного, неживого світу, або країн. Таким чином, якщо у змісті якого-небудь вірша не будуть дотримані ці умови, тобто зміст суперечитиме правді життя, тоді це не справжній вірш, його не можна вважати досто-

менним взірцем поезії. Арабські й перські поети не були знайомі з цими умовами поезії. Їх дотримано лише у «Шахнаме» Фірдоусі, «Скарбниці таїн» і «Семи красунях» Нізамі.

Щоправда, Фірдоусі у своїй поемі зіштовхує Рустема з дівами, говорить про птаха Сімурга, Нізамі розповідає у своєму творі («Семи красунях» – перекл.) про «ґаракейнеків» (напівфантастичних людей, вбраних у чорні сорочки). Але таке суперечить задумам цих письменників, бо вони у своїх творах життя і вчинки отих фантастичних істот відтворювали подібно до людських. Так само В. Шекспір у своїх п'єсах в образах відьом, чортів і дияволів зображав учинки й звичай живих людей». Цей уривок було виявлено лише 1961р. й надруковано у коментарі до видання цієї статті у II томі зібрання творів Ахундова.

20. *Чавуш* – провідник богомольців на святих місцях.

21. *...ганьблячи халіфів...* Автор має на увазі трьох халіфів-правителів Аравії після Мухаммеда – Абубекра, Омара й Османа, яких не визнають прихильники шіїтського напрямку в ісламі, вважаючи їх узурпаторами влади, але яких глибоко шанують прихильники сунітського напрямку, які населяють країни, що їх далі перераховує Ахундов.

22. *Наїбульвузар* – заступник візира.

23. *Катіб Челябі* – відомий турецький вчений-бібліограф XVII ст.

Лист Мірза-Мухаммед-Джафарові Ґарадажадзі

Цього листа Ахундов написав 29 березня 1871 р. перекладачеві його художніх творів – комедій та повісті «Одурені зірки». Лист був реакцією письменника на переклад його п'єси «Молла Ібрагім-Халіл – алхімік», який йому надіслав Ґарадажаґа.

Уперше лист надруковано 1938 р. в III томі зазначеного зібрання творів Ахундова.

1. *Мій величний повелитель, пан Мірза Юсіф-хан.* Мірза Юсіф-хан – відомий просвітник, передовий громадський діяч і письменник Ірану ХІХ ст., близький друг і сподвижник Ахундова, який у 1875 р. написав свою знамениту статтю про його філософсько-політичну працю «Єк кельме».

2. *Я маю велику довіру до Вашого пера.* Гарадажага виконав переклади комедій Ахундова перською мовою на високому художньому рівні. Це його досягнення згодом було належно поціноване у європейському сходознавстві.

3. *За рік до початку війни між Паскевичем і Наїбуссалтаном...* Генерал-фельдмаршал І.Паскевич, головноуправляючий Кавказу з 1825 по 1833 р., та іранський принц Аббас Мірза, син Фаталі-шаха Гаджара, намісник Південного Азербайджану в першій третині ХІХ ст., які розпочали російсько-іранську війну 1826 р. (закінчилася 1828 р.).

4. *Чуллу-лікар* – це найменування фігурує в комедії «Молла Ібрагім-Халіл – алхімік».

5. *Молла Мухаммед-Рафі-Ваїз Газвіні* – шиїтський богослов ХІХ ст., автор релігійно-містичного твору «Абваб-уль-Джанан» («Райські ворота»).

6. *Чому ж ми повинні ображатися на критику Кемал-уд-Довле?* Кемал-уд-Довле – вигаданий принц, буцімто автор філософсько-політичних листів до іншої вигаданої особи Джелал-уд-Довле. Ахундов як автор цих листів (і відповідей на них) мусив приховувати своє авторство навіть од близьких друзів і знайомих – з огляду на гостро критичну соціально-політичну спрямованість листів. Сам він називав себе їх відкривачем та переписувачем.

7. *Ви зробили запит на копію нового алфавіту.* 1857 р. Ахундов склав проект нової абетки азербайджанської мови на латинській основі й докладав великих зусиль для впровадження її у життя.

8. *Затим пан Рухуль-гюдс склав інший проект...* Йдеться про визначного просвітника і державного діяча Ірану Мірзу Мелкум-хана, який, услід за Ахундовим, склав проект нової абетки для перської мови. Але ні проект Ахундова, ні Мірзи Мелкум-хана офіційно затверджені не були.

Критика п'єс Мірзи-Аги

На початку 70-х рр. XIX ст. південноазербайджанський письменник Мірза-Ага Тебрізі, ознайомившись зі збіркою Ахундова «Темсілат» (1859), написав по-перському під його впливом чотири комедії. Їх копію з передмовою та листом Мірза-Ага надсилає Ахундову, аби той повідомив йому свою думку про них.

Прочитавши твори молодшого колеги й отримавши добрі враження, Ахундов відразу (28 липня 1871 р.) написав статтю, в якій докладно аналізує кожну комедію. Статтю в азербайджанському перекладі разом із перським оригіналом надруковано 1938 р. в III томі зазначеного видання.

1. *Перш ніж говорити про вади, треба з'ясувати для себе, що таке театр.* До середини XIX ст. в Ірані та інших мусульманських державах театральні постановки були заборонені з релігійних мотивів. Зважаючи на таке становище, Мірза-Ага не мав уявлення про закони театральних вистав і відповідної специфіки драматичних творів, тому його комедії мали чимало більших і менших вад, які зазначив і проаналізував Ахундов.

2. *... аби при Ашраф-хані Аравії перебував радник...* – Аравія – тогочасна назва південної провінції Ірану.

3. *Коли Ашраф-хан ремствує на гніт і сваволю першого державного сановника і мустоуфі Террар-хана...* Тут названо головних негативних героїв комедії «Пригоди Ашраф-хана».

4. *... слід викинути оповідь про Секіней-Каші.* Сцена у п'єсі, в якій Ашраф-хан проводить одну ніч із Секіней-Каші – жінкою легкої поведінки. При цьому вартувий її дому вимагає в героя плату за його безпечне перебування там.

5. *Мірза Ібрагім-хан Шіразі, Мірза Абульгасим Фарагані, Мірза Тагі-хан і Мірза Ага-хан* служили великими візирами за Гаджарської династії. Усі вони були усунені від влади й страчені.

6. *Друг ваш, який нагадав вам оповідь Шейха Сааді про лисицю, правий.* Ахундов має на увазі таке: у післямові до збірки рукописів своїх комедій Мірза-Ага переказує суперечку, що виникла між ним і його близьким другом про цілі й завдання драматичних творів.

Мірза-Ага говорить своєму другу, що, висміюючи вади сучасного йому суспільства, він переслідував добру мету – вплинути на поліпшення моралі й застерегти від поганих вчинків. Той відповідає, що за це люди живитимуть до нього недобрі почуття і на доказ своїх слів наводить оповідь-притчу видатного поета Сааді: «Лисиця у великому збентеженні бігла. Спитали її, чому вона у такому збентеженні? Лисиця відповіла: “Хочуть упіймати тигра і послати його на бійню” Їй мовили: “А тобі що? Ти ж не тигр!” – ...Лисиця відповіла: “Поки доведеш їм, що ти не тигр, здеруть із тебе шкуру”».

7. *З усіх ваших п'єс добра і дуже цікава оповідь про Кевкеб і десятичника Гасима.* Йдеться про ліричних героїв комедії «Методи управління Заман-хана».

8. *Часи «Гюлістана» й «Зінат-уль-меджаліса» відійшли у вічність.* «Зінат-уль-меджаліс» – релігійно-художній твір Меджедін Гусейна. Піддаючи суворій оцінці й вимагаючи критичного зображення дійсності, Ахундов іноді не враховував історичні обставини написання творів та їхні художні достоїнства позареалістичного характеру.

Критика «Єк кельме»

Ця стаття Ахундова написана перською мовою 8 листопада 1875 р. і присвячена філософсько-публіцистичній праці «Єк кельме» («Одне слово», вид. у Парижі 1871 р.) відомого іранського просвітника, державного діяча демократичного спрямування Мірзи Юсіф-хана Мусташар-уд-Довле, з яким він мав тісні дружні стосунки й протягом багатьох років листувався. Вперше надруковано статтю 1938 р. в III томі зібрання творів Ахундова.

1. ... *шаріат, спираючись на вірш Корану про «хіджаб», засуджує жіночу статть до вічного гноблення...* Йдеться про вірш із Корану, в якому висловлено думки про необхідність відлюдництва жінок.

2. *Хумс* – одна п'ята річного доходу мусульманина, яку, за шаріатом, він повинен віддавати нащадкам Пророка.

3. *Зякат* – одна десята річного доходу мусульманина, яку, за шариатом, він повинен віддавати ісламським жебракам.

4. *Фітре і седеге*. За законами шариату, більш або менш заможні люди з мусульман повинні добровільно надавати матеріальну допомогу своїм одновірцям.

5. ... «крім випадків за правом»... – тобто за шариатом – зведенням мусульманських релігійних законів.

6. *Омеяди й Аббасиди* – династія мусульманських правителів у Аравії.

Про Моллаї-Румі та його твір

Улітку 1876 р. Ахундов під впливом дидактичної поеми відомого перського поета Джелаледдіна Румі написав кілька сатиричних віршів і літературно-філософську статтю, які він надіслав Шейхуль-Ісламові, главі шиїтів Закавказзя – Моллі Ахмедові Гусейн-заде, який вирізнявся широким світоглядом і глибоким інтелектом. Стаття вперше надрукована у III томі зазначеного зібрання творів Ахундова.

1. *Фенá* (араб. «приниження») – сьома і восьма ступені духовного вдосконалення у вченні суфіїв.

2. «*Історія Асгаб Кягф*». Відома легенда з Корану.

3. ... *казки про Хізра*. Йдеться про т.зв. «безсмертя» пророка Хізра. В «Листах Кемал-уд-Довле» Ахундов уїдливо висміює цей мусульманський міф.

4. *Я не виню Моллаї-Румі: не можна не сказати того, що знаєш...* Далі у перському оригіналі слова: «Нехай Ахунд-Алекбер читає тисячу наставлянь».

Про видання «Екінчі»

У 1875–1876 рр. у газеті «Кавказ» було анонімно надруковано кілька статей, присвячених появі першої азербайджанської газети,

яку ініціював і очолив визначний азербайджанський просвітник і громадський діяч Гасан-бек Меліков Зардабі.

На початку 1970-х рр. літературознавець Азіз Шаріф, вивчивши докладно змістові й стилістичні особливості статей, дійшов висновку, що їх написав Ахундов. Відтоді вони стали входити до усіх основних збірок його творів.

1. *Відомо, що у «країні троянд» – благословенній Персії...* Тут визначення «країна троянд» і «благословенна» вжиті саркастично – з метою наголосити на відсталості деспотичного іранського режиму.

2. ... *газета – «Іран».* Тобто газета «Міллет», лист редакторові якої ми подали раніше.

3. *Двісті років тому друкування будь-чого на Сході було паралізоване.* Таке становище спричинило мусульманське переконання, що дану Богом красу почерку нівелюють друковані літери гяурів. Тривалий час це вважалося неприпустимим. Зазначене міркування вперше Ахундов висловив у своєму трактаті «Листи принца Кемал-уд-Довле...»

4. *Сааді-Ваккас* – очільник арабського війська, яке халіф Омар послав для підкорення Ірану та поширення ісламу серед його населення.

5. У зносці статті газети «Кавказ» програму «Екінчи» викладено так: Відділ II – сільськогосподарський. Статті сільськогосподарського змісту, оригінальні або почерпнуті з інших творів.

Відділ III – науковий. Статті наукові, почасти оригінальні, почасти перекладні, які стосуються виключно економічних і найближчих цивільних умов побуту населення.

Відділ IV, суміш: 1) найважливіші урядові розпорядження, переважно щодо туземців; 2) біржові, політичні й запозичення цих останніх із урядового вісника та інших періодичних офіційних видань та інші вісті; 3) переклади найпомітніших рішень і 4) розпорядження місцеві. Буде виходити раз на два тижні в обсязі одного друкованого аркуша і друкуватиметься в типографії Мелікова, яка має відкритися в Баку. Передплатна ціна з доставкою та пересиланням – два рублі на рік.

ЗМІСТ

Мірза-Фаталі Ахундов – могутній міст між українським і азербайджанським народами.	3
Життєвий і творчий шлях Мірзи-Фаталі Ахундова (від перекладача).	9
Літературно-критичні твори.	19
Вірші	91
Одурені зірки	105
П'єси	135
Коментарі.	321